

BÓKA ÉVA

Az európai egység gondolat története

Oktatási jegyzet

Tartalom

1. Bevezetés: Az európai egység gondolat antik és középkori gyökerei

2. Az európai egység gondolat fejlődése a 14. századtól a 18. század végéig

2.1. Az európai államfejlődés és szövetségi politika főbb jellemzői

2.2. Tervezetek a kereszténység (Európa) egységének megvalósítására a 14-17. században: A tervezetek általános jellemzői

2.3. Reneszánsz és kora-újkori tervezetek

A korszakváltó Dubois

Pogyebárd György

Erasmus

2.4. A területi szétforgácsolódás és a háború ellenzéke

Emeric Crucé

Sully

Comenius

Locke

William Penn

John Bellers

2.5. Az európai konföderáció kérdése a felvilágosodás korában

Saint-Pierre

Saint-Pierre és Rousseau

Montesquieu

2.6. A népjogi gondolkodás klasszikusai

2.7. Az amerikai föderatív típusú nemzet példája

A föderalista

Az antiföderalista

Az amerikai alkotmány

2.8. A francia forradalom és a nemzetállam győzelme. A nemzeti önrendelkezési jog születése

2.9. Viták az emberi jogokról

2.10. Az angliai példa

Liberális nacionalizmus: Jeremy Bentham

3. Tervezetek az államszervezés megújítására

3.1. Kant örök béke terve és kritikája

3.2. Gentz kritikája az örök béke tervéről

3.3. A kulturális nemzeti elv: Johann Gottfried Herder

3.4. Az elképzelt nemzet: Johann Gottlieb Fichte

3.5. A nemzetállamok korának nemzetközisége: a korszakváltó Saint-Simon

4. Egy európai föderáció esélyei a 19. században

4.1. Az amerikai föderális modell és a francia nemzetállami modell küzdelme Európában

4.2. Föderalista alkotmányos kísérletek

Svájc mint szövetségi állam

Föderalizmus mint szövetségi állameszme Németországban

A német egyesítő nacionalizmus megerősödése és annak ellenzéke

5. A nemzeti eszme nacionalista és föderalista interpretációi

5.1. A nemzeti eszme uralkodóvá válása a 19. századi Európában

5.2. Az európai nacionalisták és föderalisták eszméi és vitái

Mazzini nacionalizmusa

Proudhon föderalizmusa

5.3. A föderatív elv és az unitárius elv viszonya

6. A nemzetek nagy háborúja és a diplomáciai forradalom – az európai széttagoztság fokozódása

6.1. Wilson kontra Lenin

6.2. A békekötés kritikája

6.3. A Népszövetség

6.4. Konklúziók

7. Európai föderalizmus a két világháború között

7.1. R. N. Coudenhove-Kalergi és a Páneurópa-mozgalom

A Páneurópa-terv

7.2. A Briand-terv

8. Harc a demokratikus európai egység gondolat nevében totalitárius diktatúrák ellen

8.1. A diktatúrák árnyékában

8.2. A demokratikus európai egység gondolat képviselőinek harca a totalitárius rendszerek ellen

A demokratikus Európa-gondolat ébresztése: José Ortega y Gasset

R. N. Coudenhove-Kalergi harca a totális állam ellen a szabad ember nevében

Thomas Mann: Európa vigyázz!

8.3. Az ellenállási mozgalom európai föderációs tervei (1940-45)

9. Az európai egység gondolat a megvalósítás útján

9.1. A nemzetközi közösség rendezőelvei a második világháború után

Az Egyesült Nemzetek Alapokmánya

Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata

Európa kettészakadása

9.2. Az európai közösség rendezőelveinek jogi megalapozása a második világháború után

Az Európa Tanács megalakulása

Az európai védelmi unió kérdése

9.3. Az európai integrációs folyamat kibontakozása

A Monnet-Schuman taktika

Az Európai Gazdasági Közösség

10. Tervek Európa újraegyesítésére

10.1. Halecki az európai történelem problémáiról

10.2. R. N. Coudenhove-Kalergi Európa újraegyesítéséről

10.3. Bibó István az európai társadalomfejlődés értelméről

11. Az európai integrációs elméletek történeti irányai a második világháború után

11.1. Nemzetek feletti kezdetek

11.2. Europesszimizmus és a kormányköziség elvének megerősödése

11.3. A nemzetekfelettség elvének új lendülete

12. Konklúziók

Bibliográfia

Dokumentumkiadványok

Előszó

A 14. századtól kezdve egészen napjainkig tervezetek és esszék sokasága tanúsítja, hogy a békeszerető európai emberek szeretnék volna, ha a sok európai állam és nép között a békés együttműködés létrejön a történelem során. Ez a történelmi esszé arra vállalkozik, hogy bemutassa az európai egység gondolat történetét a 14. század elejétől az Európai Közösség létrejöttéig források és dokumentumok alapján. Voltaképpen azt vizsgálja, hogy miért nem alakult ki az európai föderáció a történelem során, s az európai gondolkodók hogyan próbálták meg ellensúlyozni az európai társadalmi fejlődés során eluralkodó feudális monarchikus és polgári nemzetállami politikai gondolkodás negatívumait a konföderáció és a föderáció eszméinek a propagálásával. Hogyan próbálták elérni, hogy az individuális nemzetállami identitástudat egy tágabb európai identitástudat része legyen, s mit sikerült megvalósítani terveikből az európai államok gyakorlati közösség szervezési és szövetségi politikája során. Az értekezés két síkon vizsgálja a kérdést. Az egyik az ideák, álmok és eszmék világa, a másik pedig a közösségi együttélést szabályozó egyezmények, alkotmányok és intézmények fejlődése. Bemutatja az eszmék és a valóság kölcsönös egymásra hatását is az államszervezési gyakorlatban. Így végső soron kibontakozik a föderalista és nacionalista nézeteknek az európai államszervezési gyakorlatban folyó évszázados harca a sok népből és államból álló szétagolt Európában. Szembenállásuk lényeges kérdései az európai közösség szempontjából a következők: miért szakadt ki az egészből az egyes nemzet és miért kezdett mitikus önálló életet élni az európai történelem hatalmi harcai és expanzív vállalkozásai során? Majd pedig: hogyan lehet a kölcsönös egymásrautaltság nemzetközi valóságába behelyezni a nemzetállam mítoszáét?

Az európai egység gondolat szorgalmazói a hatalom humanizálásának és a béketeremtésnek a módjait kutatták. Az abszolutisztikus, diktatórikus vagy totalitárius európai egység szervező tendenciákat — melyekre jelen értekezés csak a kritika szintjén tér ki — élesen kritizálták. Európa és a világ békés jövőjét a konföderatív és föderatív demokratikus jogállami fejlődési irányban látták. Jelentős eredményként megfogalmazták egyrészt a jogállami lét mindenkire vonatkozó demokratikus szabályait és az emberi jogokat, másrészt a jogállamok nemzetközi együttműködésének demokratikus szabályait a nemzetközi jog formájában. A történelmi realitás az európai egység gondolat szorgalmazóit az esetek többségében utópista gondolkodókká nyilvánította. Tervezeteik levéltárakban, könyvtárakban és múzeumokban porosodó papírokká váltak az európai nemzeti monarchiák, nemzeti gyarmatbirodalmak és nemzeti köztársaságok konfliktusokkal és háborúkkal teli története során. Mindennek ellenére azoknak a politikai tervezeteknek a tanulmányozása és összehasonlítása, amelyek hét évszázad során az európai egység megteremtésére születtek, világosabbá teheti az európai történelem főbb mozgatórugóit és feltárhatja az európai közösség demokratizálásával kapcsolatos mai problémák gyökereit.

A sok évszázados anyagot átfogó szemlélődés középpontjában az emberi közösségek szervezésének problematikája áll. Az értekezés ebből a szempontból vizsgálja az európai egység gondolat történetét. Az esszéisztikus dokumentumfeldolgozás célja pedig jelentős nyugat és közép-európai gondolkodók

szándékainak, terveinek és a közösségszervezés legfontosabb jogi dokumentumainak és intézményeinek az elemzése során az európai népek közösségszervezési hagyományairól, és az európaiságról való szabad és őszinte problémafeltáró gondolkodáshoz és vitákhoz való hozzájárulás.

A kézirat „Az európai egység gondolat fejlődéstörténete” című könyvem, és más a témáról megjelent tanulmányaim és könyveim alapján készült oktatási anyagként.

Bóka Éva

1. Bevezetés: Az európai egység gondolat antik és középkori gyökerei

Az európai kultúra a történelmileg kialakult nagy kultúrák egyike. Az Európa-gondolat kulturális értelemben pedig egyidős magával a kultúra születésével. A 14. századig a forrásokban, mint „keresztény” gondolat szerepel. A keresztény szót pedig sokáig a római szóval azonosították. A keresztény szó felcserélése az 'európai' szóval a 14. században kezdődött el. A 16-17. században a keresztény és európai szavak lényegében ugyanazt jelentették. A 17. század végén és a 18. században az európai szó mint a legteljesebb humán lojalitás szimbóluma bukkant fel. A 18. és 19. században pedig egy életmód jelzőjévé vált.¹ Az európai életmódot és mentalitást pedig lehet szeretni, lehet nem szeretni, lehet vitatkozni róla, és lehet kritikával kezelni az európai társadalomszervezési problémákról való racionális gondolkodás során.

Az európai kultúra az alapító legenda szerint Európének, a föníciai király lányának és az őt elraboló Zeusz szerelmének a terméke. E legenda a valóságban a krétai kultúra felvirágzását szimbolizálja, s az európai kultúra kezdeteivel azonosítható. Szimbolikus jelentése: ösztönzés harmonikus emberi közösség létrehozására. Maga az európai kultúra korábbi alapokon, a görög és a római kultúra, valamint a keresztény vallás sajátos és vitatott ötvözetéből alakult ki. A görög kultúrából Európa a filozófiai és politikai gondolkodást, az alkotmányosság csíráit, a városi polgárok aktív politizálásának, erényes életének a követelményét és a mérséklet elvén alapuló államszervezési gondolatot vette át. Mindehhez római jogi és keresztény morális közösségszervezési elvek járultak.

Az európai egység gondolatnak², mint államszervező eszmének jelentős antik és középkori előtörténete van.³ A görög társadalomszervezés legfontosabb

¹ D. Hay: *Europe. The Emergence of an Idea*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 1957. 51., 61., 73., 116., 125.

² Az európai egység gondolat történetét tárgyaló fontosabb munkák: J. P. Faye: *L'Europe une. Les philosophes et l'Europe*. Gallimard, Paris, 1992; R. H. Foerster: *Die Idee Europa 1300-1946. Quellen zur Geschichte der politischen Einigung*. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1963; A.G. Harryvan and J. Van der Harst (eds.): *Documents on European Union*. St. Martin's Press, New York, 1997; W. Lipgens: *Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen, 1940-45*. R. Oldenbourg Verlag, München, 1968; J. ter Meulen - J. Huizinga - G. Berlage: *Bibliography of the Peace Movement before 1899*. Martinus Nijhoff, The Hague, 1936; K. von Raumer: *Ewiger Friede. Friedensrufe und Friedenspläne seit der Renaissance*. Alber, Freiburg, 1953; H. J. Schlochauer: *Die Idee des ewigen Friedens*. L. Röhrscheid Verlag, Bonn, 1953; Németh István: *Európa-tervek*. Eötvös Kiadó, Budapest, 2001; Szénási Éva (szerk.): *Elméletek az európai egységről*. L'Harmattan, Budapest, 2002.

R. Albrecht-Carrié: *The Unity of Europe. A Historical Survey*. Secker & Warburg, London, 1966; G. Barraclough: *European Unity in Thought and Action*. Basil Blackwell, Oxford, 1963; J. Droz: *L'Europe Central*. Payot, Paris, 1960; J-B. Duroselle: *L'idée d'Europe dans l'histoire*. Denoël, Paris, 1965; R. H. Foerster: *Europa. Geschichte einer politischen Idee*. Nymphenburger Verlagsbuchhandlung, München, 1967; M. Foucher: *Európa-köztársaság. Történelmek és geográfiák között*. Politika Történeti Füzetek, XIV. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998; H. Gollwitzer: *Europabild und Europagedanke*. Munich, 1951; O. Halecky: *The Limits and Divisions of European History*. London, 1950; D. Hay: *Europe: the Emergence of an Idea*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 1957; D. Heater: *The Idea of European Unity*. Leicester University Press, Leicester, 1992; J. ter Meulen: *Der Gedanke der Internationaler Organization in seiner Entwicklung, 1300-1800*. Martinus Nijhoff, Den Haag, 1917; É. du Réau: *L'Idée d'Europe au XXe siècle*. Édition Complex, Paris, 1995; I. Romsics (szerk.) *Integrációs törekvések Közép és Kelet-Európában a 19. és a 20. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997; R. Rose: *What is Europe?* Harper Collins College Publ., New York, 1996; D. de Rougemont: *Vinght-huit siècles d'Europe. La conscience européenne à travers les textes d'Hésiode à nos jours*. Payot, Paris, 1961; D. de Rougemont: *The Meaning of Europe*. Tynling and Company Ltd. Liverpool, London, 1963; R. J. Sattler: *Europa. Geschichte und Aktualität des Begriffes*. Albert Limbach Verlag, Braunschweig, 1970; B. Vuyenne: *Histoire de l'idée européenne*. Petit Bibliothèque, Payot, Paris, 1964; Székely G.: *Béke és háború. A nemzetközi békeszervezetek története*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998; A filozófia és a politikai gondolkodás történetéről: Lendvai L. F. - Nyiri K.: *A filozófia rövid története*. Aron-Kossuth, Budapest, 1995; Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Osiris, Budapest, 1998.

³ Az európai egység gondolat előtörténetéről: R. H. Foerster: *Europa. Geschichte einer politischen Idee*. Nymphenburger Verlagsbuchhandlung, München, 1967. 11-53; D. Hay: *Europe. The Emergence of an Idea*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1957; D. Heater: *The Idea of European Unity*. Leicester University Press, Leicester, 1992. 1-14.

eredménye az volt, hogy egy átlagos, szabadnak született polgár alkotóan részt vehetett a saját közössége életének alakításában, s ebben a „felsőbbség”, a hatalom képviselői nem akadályozták meg. A görögök voltaképpen felfedezték az egyéni szabadságot. A közösségi érdekek homályos világából az egyéni világtudat szabadsága felé tett lépéssel az államról való gondolkodás új fejezetét kezdték el az emberiség történetében. A totalitárius spártai katonai állam és az athéni demokrácia ellentéte pedig csírájában tartalmazta az európai politikai eszmék legfontosabb alapelemeit.

Nem szabad azonban túlzásba esni a görög kulturális alapok megítélésénél, hiszen annak számos kedvezőtlen oldala is van. A görögök — mint később az európaiak is — állandóan feszültségben éltek, melyet a kis államok önállósági törekvéseinek és az együttműködés szükségszerűségének a dilemmája okozott. A fő kérdés itt az volt, hogyan tudják összekapcsolni a városállamok önállóságát és sérthetetlenségét a városállamok feletti görög egység megteremtésével. Az általuk javasolt megoldások korántsem voltak tökéletesek, de azt világossá tették: egy partikuláris rendszerben a tagok szabadsága értékesebb, mint az egésznek a hatalma, egy egységes szisztémában viszont az egésznek a hatalmán nagyobb hangsúly van, mint a tagok szabadságán. A sok kis egységet átfogó nagyobb egység megteremtésének a dilemmáját a szövetségi gondolattal próbálták megoldani. Első lépésként az amfiktüonész (amphictyones) intézményét hozták létre, mely több néptörzs vallásos politikai célú szövetsége volt; s az amfiktüonész az önálló városállamok, a poliszok feletti törvényszékként működött. Egyébként a politikai föderalizmus sem volt ismeretlen a görögök számára. A föderáció típusú szövetségek régi törzsi közösségekből fejlődtek államok feletti közösségekké mindenekelőtt védelmi célokból. A macedónok elleni védekező harc idején olyan városszövetségek alakultak, melyek alkotmánnyal és központi hatalommal rendelkeztek. A tagállamok belpolitikájukban függetlenek maradtak, a hadseregüket és a külpolitikájukat azonban a szövetség rendelkezésére bocsátották. Kifelé mint szorosan egybefonódott államok léptek fel. A polisz állampolgári jogrendszere mellett pedig létezett egy minden tagállamra érvényes szövetségi állampolgári jog. A szövetség területén azonos súly és mértékrendszer volt érvényben. A tagállamok közötti viszályok esetén a szövetségnek döntőbírói jogköre volt. Míg a városállamokban a nép politizált, addig a szövetségekben a kormányzás szövetségi hivatalnokok kezében volt. Az aitoliai szövetségnek egy a tagállamok képviselőiből álló szövetségi tanácsa volt, mely évente kétszer ült össze és városállamonként szavaztak. Az achaiai szövetségbe belépő nagyobb közösségeket több kerületre osztották fel. Így kívánták elkerülni, hogy egy nagyobb városállam hatalmi túlsúlyra tehesen szert. Az a városállam, mely függő területekkel rendelkezett elvesztette azokat a szövetségbe való belépés pillanatában. Minden úgy volt megszervezve, hogy a tagállamok közötti hatalmi egyensúly fennmaradjon, s ezáltal a szövetség erős legyen. A görög városállamok szuverenitásukhoz való feltétlen ragaszkodása azonban jól mutatta, hogy ez mennyire akadályozta az ésszerű együttműködést. Csak veszély esetén voltak hajlandók védelmi célokra lemondani a szuverenitásuk egy részéről. A történelem pedig később is azt mutatta, hogy az egyes állami közösségek általános pszichológiai tulajdonságához tartozott a szabadságukhoz való ragaszkodás és

annak védelme. Mindez azonban mindig is a partikuláris tendenciáknak kedvezett.⁴

Az európai társadalomfejlődésben az egyik legnagyobb hatású görög gondolkodó Arisztotelész (i.e. 384-322) volt, akinek a világképe szorosan kapcsolódott kora társadalmi mozgalmaihoz. Az volt a véleménye, hogy a valóságot érzékszerveinkkel és a tudatunkkal ismerjük meg. Teleológiája szerint valahogy minden beletartozik egy nagy közös rendbe, minden egy célnak van alárendelve. Arisztotelész macedónbarát volt, s pártja pánhellén eszméivel voltaképpen a poliszok egyesítését, s a polisztársadalom felbomlása során keletkezett problémák megoldását kereste. Minthogy a poliszt az áruterelés uralkodóvá válása során létrejött gazdasági és társadalmi problémák, mindenekelőtt a gazdagság és a szegénység kirívó ellentéte bomlasztották fel, ezért Arisztotelész a „középből” vélte megtalálni minden erény mértékét. Ennek megfelelően csupán a szükséges gazdagságot, az 'oikonomikát' helyeselte. Számára a társadalom alapsejtje a család és a tulajdon volt; erre épült fel az állam, amelynek jó változata a monarchia, az arisztokrácia és a politeia (mérésékelt demokrácia), „rossz” változata a türannisz, az oligarchia és az (elfajult) demokrácia. A rabszolgaságot természetesnek tartotta, s csak a technikai fejlődéssel látta lehetségesnek a rabszolgának szünetelt, barbár „beszélő szerszámok” eltűnését. A politika szerinte a szabadnak szünetelt, civilizált emberek dolga. Úgy vélte, hogy ha a zárt poliszok ésszerűen együttműködnek, akkor az „egy uralom egy királyság” jegyében létrejött mérsékelt kormányzati rendszer megszüntetheti a háborúkat, s előmozdíthatja a béke és a jólét megvalósulását.⁵

Miután a görög föderációk zátonyra futottak a föderáció témája lekerült a napirendről. Helyére Nagy Sándortól kezdődően a világbirodalmi eszme és az univerzalizmus lépett. Nagy Sándort már nem elégítette ki a görög városállam, mint politikai norma: egy nagy birodalom létrehozása lebegett a szeme előtt. A személye körül kialakult legenda szerint azért háborúzott és azért karolta fel a birodalmi eszmét, mert a Keletet és a Nyugatot egy nagy, a népeket egybeolvasztó világbirodalomban, egy univerzális harmóniában akarta egyesíteni, a népek jogi egyenjogúsága elvét érvényesítve. Mindez a valóságban nem volt kivitelezhető. Birodalomszervezési gyakorlatában a központosító hatalmi tendenciák és a hierarchikus viszonyok érvényesültek.⁶

A világbirodalom és az egységes világ egész eszméje — amely szerint minden beletartozik valahogy egy nagy közös rendbe — azonban fennmaradt, s áthagyományozódott a görög városállami kultúra romjain felépülő Római Birodalomra, és később a keresztény államfelfogásra is. A kihívás az volt, hogyan lehet a világegység gondolatát az államszervezési gyakorlatba átvinni az „istenkirályság” birodalmi eszméjének és a népek közötti „univerzális testvériség” föderatív eszméjének a dilemmája közepette. S ahogy a központosító, birodalmi gondolat egyre erősebbé vált, úgy szorultak ki egyre jobban az egyén reális

⁴ R. H. Foerster: *Europa. Geschichte einer politischen Idee.* 11-27.

⁵ Lendvai L. F.-Nyíri K.: *A filozófia rövid története.* 50-52.

⁶ D. Heater: *World Citizenship and Government.* Macmillan Press, London, 1996. 12-13.

érdekei a politikából. A sztoikus tan szerint pedig az egyén már csak lelkében lehetett szabad, s bele kellett nyugodnia a végzet rendelkezéseibe. Azt, hogy a népek egyenjogúságának az elve nem valósult meg, bizonyítja például, hogy az idegeneket a „barbár” szóval illették, melynek köztudottan lekicsinylő mellékíze volt.

A Római Birodalomban, miután a központosító hatalmi tendenciák eluralkodtak, az államérdek teljesen eltávolodott az egyéntől, s elérhetetlen istenséggé vált. A kozmopolitizmus eszméje lett a birodalmi alapelv. A birodalomhoz tartozó alattvalók római állampolgárrá váltak, az abszolút irányító központ Róma városa lett. A Római Birodalomban a városállam szabadon politizáló polgára helyére az egyik oldalon a római központból irányított nép, a másik oldalon pedig az isteni monarcha lépett. Azáltal, hogy egy római központból irányított autokratikus jogállam uralta az egész akkor ismert világot, megszűnt az egyes ember közreműködése a politikai döntések meghozatalában. A világot egy mindenkit összekötő törvény kormányozta (világjogi közösség), amelyet azonban csak a filozófusok ismertek és tudtak interpretálni. Róma hivatása az lett, hogy az egész emberiség boldogulását szolgálja az egység, a rend és a jog elve alapján. Ezzel a római birodalmi felfogással jól megfért a 4. század elejétől birodalmi vallássá váló kereszténység. A mindenkit összekötő törvény ugyanis behelyettesíthető volt a vallással. A vallás dogmáit a teológusok interpretálták. A kereszténység a maga egység- és kizárólagosságtudatával pontosan megfelelt a késő római sztoikus filozófia lényegének, amely szerint a világnak változhatatlan törvényei vannak, amelyekhez az ember csak alkalmazkodhat. Az ember gondolkodásában szabad lehet, még ha külsőlegesen nem is az. A Római Birodalom olyan hierarchikus keresztény világbirodalomná vált, amely Isten világkormányzatát másolta.

Amikor 410-ben Rómát lerombolták a nyugati gótok, mindez alapjaiban rázta meg mind a birodalmat mind a birodalmi keresztény vallást. Megkezdődött a Római Birodalom szétesése, s megjelentek az ateista tanok is. E válságos helyzetben Aurelius Augustinus (Szent Ágoston, 354-430) volt az, akinek sikerült a vallás és a világi állam összefonódottságának problémáját rendeznie. Augustinus a földi valósággal szembeállította Isten államát (*civitas Dei*), mely harcban áll a földi (*civitas terrana*) avagy ördögi (*civitas Diaboli*) állammal. Mindezzel azt akarta világossá tenni, hogy az állami és a vallási dolgoknak semmi közük egymáshoz. Lényegében elválasztotta a római társadalom jogi közösségének a szervezésével foglalkozó államot a hitélet normáin alapuló vallástól. Az állam azonban Augustinus gondolkodásában nélkülözte azt az erkölcsi rangot, mellyel a klasszikus antik szemlélet felruházta. Szerinte az üdvösséget csak Isten államában lehet elérni. Isten államának a földi megnyilvánulása pedig az egyház. A földi állam csupán viszonylagos értékeket hordozhat, s csak akkor, ha az egyház áthatja, tehát ha a keresztény elvek irányítják. Mindezzel azt akarta kifejezni politikailag, hogy a keresztény egyház nem köti a sorsát a Római Birodalomhoz.⁷

Augustinus azzal, hogy megfogalmazta Isten államának gondolatát, a történelem viharában átmentette a keresztény vallást és az univerzalizmus eszméjét. Tanítása nagy hatású volt az egész középkorban. Ugyanakkor az

⁷ Lendvai L. F.- Nyíri K.: *A filozófia rövid története*. 58.

augustinusi Isten állama gondolat voltaképpen megbénította az államszervezésről való szabad gondolkodást. Az utána következő generáció kénytelen volt elfogadni a tekintélyelvűséget. A világi állam relativizálásával Augustinus követői voltaképpen az állam tagadásáig jutottak el. Az emberek elképzelései a politikáról és az ésszerű állami létről semmivé váltak. Az Isten állama fogalom lényegében a nyugati kereszténység egységének szimbólumává lett. Mindezekon felül egy háborúellenes elem is belekerült a keresztény kultúrába, melynek komoly következményei lettek a népek közötti kapcsolatok alakulásában. Ha ugyanis a háború Isten akaratából tör ki, akkor nincs semmi indok arra, hogy a háborút számúzzék a világi dolgokból. Ha a politika el tudta hitetni, hogy Isten jóváhagyásával cselekszik, voltaképpen azt teheti, amit akart. A népjog előformái ilyen körülmények között csak azután jelenhettek meg, hogy Aquinoi Szent Tamás újra felfedezte az állam világi életének a fontosságát.

A Római Birodalom összeomlása után az egyház gyakorlatilag az egyetlen olyan intézmény volt, amely az európai politikai fejlődésre hatással tudott lenni. Az államok világi kormányzata az olvasni és írni tudó klerikusok kezébe került, akik azonban az államtan fejlődéséhez nem sok alkotó, fejlesztő gondolattal járultak hozzá. A nyugati-kereszténység államfejlődését a kora-középkorban lényegében a német állam- és birodalmi felfogás és a keresztény egyház államszervezése határozta meg. A keresztény egyház átvette és közvetítette a Római Birodalom közigazgatási rendszerét a barbár néptörzseknek, és valamelyest igyekezett áthidalni a népvándorlás népkonglomerátumán belüli politikai és kulturális ellentéteket. A népvándorlás részesei azonban változatos és egymáséval különböző „népjoggal” és közösség-szervezési szabályokkal rendelkeztek; a germán örökösödési jog például a terület szétaprózódása irányában hatott. E sok-sok „népjog” és a keresztény egyház-szervezés keverékéből nőtt ki végül a nyugati kereszténység sajátos arculata. A keleti kereszténység ugyanakkor változatlanul megőrizte a császárok világi és szellemi autoritását. Róma és Bizánc között a társadalomszervezés eltérései miatt egyház-politikai és dogmatikai viták keletkeztek, s a két egyház fokozatosan elhidegült egymástól.

A nyugati kereszténységet Nagy Károly (742-814) kivételével senkinek sem sikerült tartósan egyetlen politikai keretben egyesítenie. Birodalmának nagy földrajzi kiterjedése és a császári cím felvétele miatt Nagy Károly az európai egység szimbolikus alakjává vált. Valójában azonban egyesítő teljesítményének magasztalása kissé eltúlzott. Miért tekintették birodalmát sokan az „Európai Egyesült Államok” elődjének? Mindenekelőtt azért, mert uralma nagy területre terjedt ki: délnyugaton a Pireneusokig, északon Holsteinig, délkeleten a Dráváig, délen pedig kissé Nápoly felett húzódott a határ. Másodsor, mert ebben a korszakban, amikor az Európa-koncepció még aligha létezett Nagy Károlyt úgy említik a források, mint „Európa atyját”, „Európa tiszteletre méltó urát”.⁸ Ami ezt az Európa atyja mítoszt illeti ezzel kapcsolatban az az igazság, hogy Nagy Károly egyáltalán nem volt egy európai birodalom megalapítója. Sőt ilyesmit nem is akart. Igaz, hogy 800-ban Rómában Nagy Károlyt a pápa császárrá koronázta, s az „Isten kegyelméből a frankok királya és Isten szent egyházának a védelmezője”

⁸ D. Heiter: *The idea of European unity*. 2.

címmel illette, és a pápához hasonlóan minden igaz keresztény egyházi ura és védelmezője lett. Császárrá koronázása és uralmának császári jellege azonban igen vitatott. A frank királyságra vonatkozóan ő maga például sohasem használta a császári címet és nem törekedett földi világhuralomra sem. Halálakor úgy végrendelkezett, hogy a birodalmat három fia között osztja fel a német jog szerint, s a császári címet nem szándékozott átörökíteni. Az egyház ugyanakkor minden bizonnyal a Nyugatrómai Birodalmat akarta új életre kelteni Nagy Károly megkoronázása által, s ezért ellentmondás volt a világi és az egyházi hatalom céljai között. Amikor 814-ben Nagy Károly meghalt, birodalma felbomlott, a császári cím pedig fokozatosan elfakult és kiment a használatból.⁹ A 9. század végére Nagy Károly birodalmát feudális anarchia szabdalta darabokra, a Karoling reneszánsz művelődési vívmányai feledésbe merültek.

Nagy Károly államszervezésének mindennek ellenére kétségtelen érdeme, hogy megállította a hanyatlást, s bizonyos mértékig azonos rendezőelveket és közös intézményeket honosított meg francia, német, olasz és holland területeken. A Karoling reneszánsz annak ellenére, hogy csupán szűk elit réteget érintett, alapvető gondolkozásbeli hasonlóságot teremtett. Így a birodalom bizonyos egyesítő erőt testesített meg a sokféleségben, mely a széthúzó erők ellen hatott. A feudalizmus frank eredetű szabályai pedig, amelyek az embereket egy szociális és politikai hierarchián belül egymáshoz kötötték, meghonosodtak Olaszországban, Spanyolországban, Angliában, Írországon, Skóciában, később Lengyelországban és Magyarországon is. Az európai integráció története szempontjából azonban nem szabad eltúlozni a Karoling Birodalom szerepét, mivel túl rövid életű és törekény volt ahhoz, hogy az európai fejlődés alapjának lehessen tekinteni. Nem kiindulópont volt, hanem inkább az antik államszervezés konklúziója. Száz évvel Nagy Károly halála után Európa már egészen másképpen festett. Az általunk ismert, különböző népekből álló Európa kialakulása tulajdonképpen ekkor vette kezdetét.¹⁰ Aki azt hangsúlyozza, hogy Európa kiindulópontja Nagy Károly birodalma, az az egységre teszi a hangsúlyt. Aki ezzel szemben a száz évvel későbbi állapotokat tekinti kezdetnek, az az európai népek közösségi életének a változatosságát tekinti az európai társadalom gyökereinek. Mindkét álláspont tükrözi azonban az európai társadalom sajátos problémáját, az „egység a sokféleségben” dilemmáját.

Az ezredfordulót követően az Európa területén élő népek nagy része a latin-keresztény kultúrához tartozott. A „keresztény” elnevezés volt használatban, s az „európai” csak a 14. században honosodott meg. Az egyházi társadalomszervezés nem törekedett az európai népek összeolvasztására, hanem azokat mint különböző egységeket próbálta összefogni a legváltozatosabb módokon. A pápaság elismerte az önkormányzatokat, s az egyes népeket autonóm egységeknek tekintette. Az egyház vezetői különböző nemzetiségűek lehettek. Az egyetemen pedig európai szintű intézmények voltak. A párizsi és a bolognai egyetemen Európa minden országából jöttek hallgatók, s együtt sajátították el a közös európai tudást. A pápák

⁹ A Nagy Károly által létrehozott 'Imperium Christianum' felbomlása után létrejött Német-római Császárság egészen 1806-ig állt fenn, uralmát azonban sohasem tudta kiterjeszteni a keresztény Európa összes országára; így nem tudott univerzális keresztény birodalomná válni.

¹⁰ G. Barraclough: *European Unity in Thought and Action*. 9-10, 12.

VII. Gergelytől III. Incéig elfogadták az új népeket, mint az Isten által teremtett rend autonóm részeit. Ugyanakkor közös célok és elvek kiszabásával próbálták meg a keresztény egységbe vonni őket, melynek a pápaság biztosította a koherenciáját és az öntudatát. A részek függetlenek voltak, ugyanakkor egy nagyobb közösség részei lettek a pápaság vezetése alatt, mely egységet volt hivatva teremteni a sokféleségben. VII. Gergely például ezen elvet alkalmazta Magyarországgal, Lengyelországgal, Horvátországgal, Bohémiával, Oroszországgal, Dániával, Angliával és Spanyolországgal szemben.¹¹ Az egyház nemzetek feletti intézmény kívánt lenni. III. Ince koncepciója szerint például az egyháznak le kell mondania arról, hogy Európát a világi dolgokban egyesítse. A sok-sok népet magában foglaló európai népközösségben csak egy vallási egység képzelhető el. A széttagoltság ténye tehát ismert volt. S azt is tudták, hogy ez állandó konfliktusokat és bizonytalanságot szül. Sokan vágytak békére, biztonságra és nyugalomra, s a megoldást attól várták, hogy a keresztény (európai) egység gondolat eszméje az államszervezési gyakorlatban megvalósul. A császári hatalom ezzel szemben a központosítási elvet követte. Egy olyan európai birodalmi hatalmat akart létrehozni, melynek minden keresztény köteles engedelmessé válni. A kereszténységet a birodalommal akarta azonosítani. A császári birodalmi egyesítő politika a különböző nemzetállamokba szerveződő európai népek autonómiáját veszélyeztette, ezért e népek inkább a III. Ince pápa által hirdetett európai egységpolitikát választották, mivel az nem fenyegette a nemzeti identitásukat és autonómiájukat.

Sajátosan ellentmondásos jelensége a kornak a kereszties hadjáratok indítása, amelyeknek a pápaság kolonizációs, szociális, kereskedelmi, vallási és hatalmpolitikai szerepet szánt. A mozgalom II. Urbán pápának azon gondolatán alapult, hogy a keresztények ne egymás ellen harcoljanak, mert így a kereszténység lehanyatlik, hanem inkább terjesszék a hitet, és ezáltal mozdítsák elő a kereszténység fejlődését. Így a kereszties hadjáratok - majd később, a török veszély idején a keresztény érdekek védelmét szolgáló törökellenes kereszties hadjáratok - szorosan hozzátartoznak az európai egység gondolatához. Ugyanakkor a kereszténység missziója jegyében elindított hadjáratok a gyakorlatban hozzájárultak a keresztény népek közötti ellentétek kiéleződéséhez is, mivel a különböző részérdekek érvényesülése szembeállította őket egymással. A kereszties hadjáratok súlyos következménye mindehhez szorosan kapcsolódóan az a beállítottság, hogy Isten a hitetlenek elleni harcot igazságosnak tartja, mivel ez motiválóan hat a népek egymás elleni harcára a kiválasztottság jegyében. Így kerülhetett sor például a civilizált Nyugat és a barbár Kelet szétválasztására tudatlag. A kereszties hadjáratok mozgalma a kereszténység missziója nevében az európai kultúra olyan súlyos téveszméje, melynek következményei beláthatatlanok.¹²

A középkor fontos politikai eseménysora volt a pápaság és császárság küzdelme is. Ennek során voltaképpen az egyház és az állam mint területi hatalom egymáshoz való viszonyának meghatározásáról volt szó. Mindez nehéz feladatnak bizonyult, mert a középkor vallásos világképében egyszerűen nem létezett

¹¹ Uo. 14-15.

¹² D. Hay: *Europe. The Emergence of an Idea.* 16-36.

teoretikusan megfogalmazható államelmélet. Dante utal a „Monarchiában” arra, hogy eddig még senki sem foglalkozott a világi monarchia természetével. Ezért próbálkozott azzal, hogy a sötétségből előhívja a monarchiáról szóló mindeddig rejtőzködő igazságokat.¹³ Világi Monarchián mindenekelőtt az államot értette, melyről az antik kor óta nem nagyon gondolkozott senki. Ugyanakkor Dante kizárólag csak monarchikus államformát tudott elképzelni, mivel a görög demokrácia teljesen feledésbe ment a pápaság és a császárság által képviselt hierarchikus hatalmi piramis érvényesülése közepette. Isten államát ugyanis csak monarchikus formában tudták elképzelni. A filozófia és az államtan pedig a „teológia szolgáloi” voltak. Így az állam és egyház viszonyáról folyó vita az egész politikai életet kitölthette anélkül, hogy sikerült volna az államszervezés reális szükségletei szerinti eredményre jutni. A 11. század második felétől a kérdés abban a formában merült fel, hogy a pápa személye valódi egységet fejez-e ki, avagy a széttagolt egyház tükrözi a természetes állapotot. Ugyanez a kérdés feltehető volt a császár esetében is: jogosak-e a központosítási törekvései, vagy természetellenesek? Hiszen például a germán feudális formában a közösség önmagában nem létezett, hanem csak mint az egyes emberek közös célra való egyesülése. Egy gondolkodó attól függően fejtette ki álláspontját, hogy az egyházi és világi központosító vagy decentralizáló törekvések szövevényében hol helyezkedett el.

Mindehhez a középkori keresztény tudat jellegzetességeként a 12-13. században szorosan kapcsolódik a „Respublica Christiana” gondolkör, mely mint a keresztény egység szimbóluma sokáig élt a köztudatban. Ez annál is érdekesebb, mivel a birodalmi eszme nevében indított egyesítési kísérletek kudarca után Európa térképén a monarchiák, az önálló területi fejedelemségek, és a városállamok sokszínű tarkaságát láthatjuk. A 12. században pedig a valóságban már nem volt semmiféle univerzális világi hatalom („keresztény birodalom”) a szuverén monarchiák felett. A középkori európaiak mégis valamiféle virtuális politikai közösségnek tekintették magukat, s egy bizonyos „Respublica Christianáról” beszéltek, melyet a keresztény hit tanai és egyházi szervezete, a latin kultúra és a római jogállami hagyományok követése egyfajta szellemi egységben tartanak össze.¹⁴ Minthogy a kereszténység univerzális vallás volt, nem kötődött egy néphez, vagy egy uralkodóhoz. Áthatotta az európai közösség egész kulturális és morális életét, és ez alkotta a politikai struktúra alapját. A politikát is keresztény erkölcsi elvek szabályozták, annak ellenére, hogy a gyakorlatban nem valósult meg etika és politika összhangja. A „Respublica Christiana” megfogalmazása lényegében azt mutatta, hogy Európa sohasem volt vallásilag annyira egységes, mint a virágzó középkor századaiban, a közös hit alapján, a kereszténység jegyében. Kiemelkedő fontosságú például a Benedek rendi szerzetesek szerepe a kereszténység egységének megteremtésében. A burgundiai Cluny bencés kolostorból kiinduló reformhoz a 11. és 12. században több mint 1000 kolostor csatlakozott. Így szinte az egész kereszténység területén azonos

¹³ R. H. Foerster: *Europa. Geschichte einer politischen Idee*. 45.

¹⁴ O. Halecki: *Európa millenniuma*. 2000-Századvég, Budapest, 1993; B. Geremek: *The Common Roots of Europe*. Polity Press, Cambridge, 1991; D. Hay: *Europe: the Emergence of an Idea*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 1957.

elvek alapján működő kolostorhálózat jött létre. Az európai keresztény kultúrközösség határai pedig a 13. századtól már egyértelműen az akkori Magyarország keleti és déli határai mentén húzódtak. Az írott és íratlan források, az építészet és a művészetek azt tanúsítják, hogy a 11-13. századra kialakult egy keresztény európai egységtudat. Mindez egy szellemi közösségen, egységes latin nyelvű kultúrán és közös vallásos világszemléleten alapult. A keresztényi tudat fő jellemzője, hogy a királyhoz, a kultúrához, az etnikai csoporthoz fűződő identitás az egyházzal fűződő hűséggel társult. A keresztény európai szellemi közösségnek ezt a virágkorát, mint a rendezőelvek közösségén alapuló idealizált valóságot évszázadokon keresztül morális példaként állították a sok-sok népből álló és számos politikai viszályt küzdő országok expanzív hatalmi politikát folytató világi uralkodói elé.

A dinasztikus országok - nemzetállamok - felemelkedésével párhuzamosan azonban fokozatosan megváltozott az európai államszervezésről való gondolkodás is. Ahogy az egyes európai országok a dinasztikus területlegesítő politika során egy-egy hatalmi centrum körül kialakultak, úgy vált egyre fontosabbá a közösségi élet racionális megszervezése. A városfejlődés is előrehaladt, s a formálódó-erősödő polgárság beleszólási jogot igényelt a város ügyeibe. A nemzeti monarchiák uralkodóiról már senki sem gondolhatta, hogy Isten kegyelméből uralkodnak, hiszen el kellett nyerniük a nép támogatását. Időközben az is világossá vált, hogy a vagyoni különbségeket az erőszak és a kizsákmányolás hozza létre, nem pedig Isten rendeli el. A valóságos érdekek érvényesülése a mindennapi életben a társadalmi gondolkodás és az államszervezés megújítását követelte. Mivel az állam és az egyház szorosan összefonódott egymással, ezért a polgárságnak mind a feudális renddel, mind az egyházzal szemben fel kellett vennie a küzdelmet. A harc lényegében azért folyt, hogy az uralkodók vallási és önérték által irányított államszervezését az állampolgárok valóságos érdekeinek megfelelő olyan államszervezés váltsa fel, melyben az állampolgárok tevékenyen részt vehetnek.

Mindez azonban a korabeli tudati állapotok közepette csakis úgy volt lehetséges, hogy a 12. században újra felfedezték Arisztotelészt. Arisztotelész művei az antik filozófiai hagyományokat továbbra is ápoló arab és zsidó tudósok közvetítésével kerültek a nyugati kereszténység területére. Gondolatai voltaképpen felrázták a középkori európai világot a vallásos képzelődés kábulatából. A nagy filozófus szerint ugyanis a boldogság a földön is elérhető, mégpedig józan ésszel és bölcs mértékletességgel, mind a magánéletben, mind az államszervezésben. A boldogság titka az ésszerű és erkölcsös életben van olyan rendezett állam kertében, melyben az ember mint politikai lény hatni tud és kibontakozhat. Voltaképpen az arisztotelészi reneszánszsal új élet kezdődött a nyugati kereszténység történetében. A politikához való viszony megváltozott. Az emberek felvilágosodása elkezdődött az államteória területén.

Aquinoi Szent Tamás (1225-1274) munkásságának nagy szerepe volt a középkori európai államról való gondolkodás megújításában: Arisztotelész örökségét össze tudta egyeztetni a Szentírással és a hittételekkel a 13. században. Szent Tamás voltaképpen megpróbálta az arisztotelészi filozófiát beleolvasztani a keresztény gondolkodásba. Szakított az isteni állam dogmatikájával és az embert az arisztotelészi szellemben, mint társadalmi lényt fogta fel. Azt vallotta, hogy az

ember természeténél fogva társadalmi lény, arra született, hogy közösségben éljen. Voltaképpen az egyén és társadalom a rész és az egész viszonyában áll egymással, s a rész az egészért létezik. Hangoztatta a világi állam fontosságát, mely az ember, mint szociális lény élete szervezésének a színtere. Ugyanakkor az egyházat továbbra is a világi hatóságok elé helyezte, mivel abban hitt, hogy az ember legfőbb célja a mennyei boldogság elérése. Ennek következtében a fejedelmek egyházi dolgokban az egyházi vezetők alattvalói. Szent Tamás politikai elmélete végső soron azt a tényleges helyzetet tükrözte, amikor a nemzeti állam önmaga tudatára ébredt, ugyanakkor az egyház tekintélye még nem csorbult.¹⁵

Dante Alighieri (1256-1321) „Az egyeduralom”¹⁶ című művében (1306) kora társadalmának növekvő anarchiájára reagált. Úgy vélte: szükség lenne egy univerzális monarchára, hogy a keresztény népközösség fel ne bomoljon, s a világ jó állapotban maradjon.¹⁷ Szerinte egy ilyen monarcha hatalma az autoritás univerzális forrásából közvetlenül származik. Az univerzum számára alapvető fontosságú, hogy valaki betöltse az univerzális monarcha pozícióját. Annál is inkább, mivel egy ilyen személy erkölcsi tökéletessége és igazságossága megkérdőjelezhetetlen. Kell valaki, aki örködik a „vertu” (erény, erkölcs) felett, mely a béke és a törvényes élet alapja. Hiszen a béke maga a „vertu”, s ebből származik a békés állapot. A jog célja, hogy a társadalom tagjait egymáshoz kösse és a közjót szolgálja.¹⁸

Mindezek alapján Dante egy univerzális monarchia létrehozását javasolta, amely egyúttal a viták rendezésének keretétül is szolgál a tagországok szükségszerűen egyenlő, és egymástól független, uralkodói között. Minden uralkodó őrizze meg szuverén hatalmát a saját országában, az egyes királyságok pedig tartsák meg saját és egymásétól különböző jogait és szokásaikat. Ugyanakkor a mindenkit érintő közös dolgokat illetően az univerzális monarchiát egyetlen uralkodó (az univerzális monarcha) irányítsa, egységes jogra alapozott békepolitikát követve.

Dante gondolatának új eleme, hogy újra felfedezte a szövetségi gondolatot. Univerzális világmonarchiája ugyanis – a föderalizmus klasszikus modellje szerint – a családok szintjéről kiindulva egyre nagyobb és nagyobb közösségeket, községeket, városokat, országokat, birodalmakat fogna át. Mivel az univerzális monarcha minden állam legfőbb ura lenne, részrehajlás nélkül tudná betölteni a legfőbb és legigazságosabb pozíciót a béke és az emberiség boldogulása szolgálatában. Ugyanakkor Dante nem szándékozott egy centralizált abszolút világmonarchiát létrehozni. Ezért azt javasolta, hogy az univerzális monarcha csak az államszervezés főbb irányvonalát jelölje ki, s az egyes népek ehhez alkalmazkodva megtarthatnák sajátosságaikat és belső törvényeiket. Mindezzel

¹⁵ Lendvai L. F.- Nyíri K.: *A filozófia rövid története*. 67.

¹⁶ Dante: *Az egyeduralom*. In: *Dante Alighieri összes művei*. Szerk.: Kardos T., Magyar Helikon, Budapest, 1965. 401-476.

¹⁷ „És minthogy nyilvánvaló, miként fentebb kimutattuk, hogy az egész emberi nem egy cél felé törekszik, kell hogy legyen valaki, aki szabályt szabjon és uralkodjék, akit monarchának vagy császárnak neveznek. Így világos, hogy a világ jólétéhez szükséges a monarchia vagy császárság. Dante: *Az egyeduralom*. 408-409.

¹⁸ Uo. 413., 464., 475.

lényegében, az antik kort követően, a 14. század elején újra javasolja a föderáció és a szövetségi állam gondolatát.

Dante nézetei végső soron az univerzalizmus elmélete és a nemzeti államok reális érdekei közötti feszültséget fejezték ki. Voltaképpen azzal próbálkozott, hogy a kialakuló nemzeti monarchiákat egy univerzális világképben és egy univerzális monarchia hatalmi piramisának kereteiben helyezze el. A kor reális viszonyai közepette azonban megoldási javaslatai érzékelhetően utópisztikusak és irreálisak. Az őt követő gondolkodók már a nemzetállam győzelmét tükrözik tervezeteikben, és sikerrel haladják meg a középkori univerzalizmust.

2. Az európai egység gondolat fejlődése a 14. századtól a 18. század végéig

2.1. Az európai államfejlődés és szövetségi politika főbb jellemzői

A 14-15. század a százéves háború időszakában (1337-1453) Angliában és Franciaországban. Ez a konfliktus elősegítette a „nemzeti monarchiák” kialakulását, amely természetesen már jóval e konfliktus előtt megkezdődött. A nemzeti monarchiák létrejöttének feltételei — az egységes államterület, az egységes nyelv, központi királyi hatalom és annak intézményei, a hadsereg és az egységes piac — a 14. századra már többé-kevésbé kialakultak Európa szinte valamennyi országában. Anglia és Franciaország eredetileg soknyelvű és különböző népek által lakott területén az évszázadokon keresztül rendületlenül folyó dinasztikus területegyesítő és hódító politika a 14-15. századra már elérte, hogy nagyjából egységes nyelvi és politikai közösség (nemzeti állam) formálódjon. Az emberek közösségi tudata a „dinasztikus nacionalizmus” formájában jelentkezett, mivel az uralkodó legitim voltát a nép elfogadta.

A nemzeti monarchiák felemelkedése jogállami keretekben zajlott. Az európai államokon belüli jogi egyezményeken alapuló nemzeti fejlődés azonban sok-sok eltérést mutat. Egyrészt Anglia és Franciaország, másrészt Svájc, Németország és Hollandia alkotmányos államfejlődése, a sok kölcsönhatás ellenére is, különböző. Az eltérések a helyi, a városi és a tartományi autonómiák megőrzéséért a központi hatalommal szemben folytatott harc kimenetelének függvényei voltak. Anglia és Franciaország például az egyesítő nemzeti monarchiák típusába tartoznak, annak ellenére, hogy fejlődésükben sok az eltérő vonás. Angliában a polgárság harca jogaiért meg tudta akadályozni az abszolutizmus kialakulását, míg Franciaországban ez nem sikerült. Mindez súlyos zavarokhoz vezetett a francia állam szerveződése során. Ezzel szemben Svájc, Hollandia és Németország állami fejlődését az autonómiákat őrző konföderatív és föderatív irány jellemezte.¹⁹

A legtöretlenebb nemzeti fejlődéssel Nagy-Britannia rendelkezik, melyet védett a szigetország volta.²⁰ Angliában szokásjogi úton alakult ki az „alkotmány”; a történelem során a parlament fokozatosan erősítette szerepét a törvényhozásban az uralkodóval szemben. E folyamat kiindulópontja a Magna Charta (1215), amelyben János király megerősítette az angol szabadságjogokat és az egyház függetlenségét. A személyes szabadságjogokért folyó harc ezt követően folyamatos, és a társadalom elért fejlődési szintjén rendre megfogalmazták a különböző érdekeket. Fontos állomás ezen az úton a Habeas Corpus törvény (1679) és a Bill of Rights (1689).²¹ Ez utóbbi, az 1688-as „dicsőséges forradalom” vívmányaként, megszilárdította a parlament jogait (a törvényhozás és végrehajtás a király és a parlament hozzájárulásával történik, adómegajánlás, szólásszabadság, stb.). A törvényhozó és a végrehajtó hatalom szétválasztásával a királyt alárendelte a törvényeknek. Mindezzel létrejöttek az alkotmányos monarchia

¹⁹ M. Forsyth: *Unions of States*. Leicester University Press, Leicester, Holmes and Maier, New York, 1981.

²⁰ *Source Book of Constitutional History from 1660*. Ed. by D. O. Dykes, London, 1930.

²¹ The Bill of Rights, 1689. An Act Declaring the Rights and Liberties of the Subject, and Settling the Succession of the Crown. In: *Source Book of Constitutional History*, 105-113; Magyarul: *Az emberi jogok dokumentumokban*. (Továbbiakban: *EJD*). Összeállította: Kovács I. és Szabó I. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 595-599.

keretei.²² Miután kifejlődött a parlament szuverenitásának doktrínája, 1688 után nem fogalmaztak meg alkotmányt.²³ Az angol szabadságjogokat az ősi szokásokból, és az azokat tiszteletben tartó és továbbfejlesztő bírói gyakorlatból vezetik le, ezért az angolok többsége azt gondolja, hogy nincs szükség írásba foglalt alkotmányra. Van azonban olyan vélemény is, hogy az angol polgári forradalom során a kompromisszum és restauráció túl korán köszöntött be. Ezért nem kerülhetett sor arra, hogy a közösségszervezés új szabályait alkotmányban rögzítsék.²⁴ Ez a fajta alkotmányos gyakorlat az angol társadalom fejlődését mintának tekintő európaiak számára sokféle interpretációs lehetőségre adott alkalmat. Az európai föderáció szorgalmazóinak pedig sok fejtörést okozott mind a mai napig, mivel így mindig is nehéz volt Angliát egy tervezett európai alkotmányos államszövetség kereteiben tagállamként elképzelni.

Az európai egység gondolat szorgalmazói előtt példaként álltak a konföderatív típusú államok is már a 13. századtól. Ilyen volt a svájci kantonok szövetsége és a német tartományi fejedelmek konföderációja. Mindkettőre jellemző a védelmi típusú szövetkezés és a tagállamok teljes szuverenitása. A védelmi unió egyik legkorábbi formája Európában a svájci kantonok védelmi szövetsége volt a Habsburg uralkodóval szemben, ősi szabadságaik megvédésére. S ez a védelmi szövetség folyamatosan újabb tagokkal bővült. „Alkotmányuknak” a jogaikat rögzítő „Morgartenbrief”-et tekintették. A kantonok a svájci konföderáció teljes jogú, autonóm tagjai voltak. A védelmi szövetkezés eredményeként igen komoly közvetítő és kompromisszumkötésre hajló politikai hagyomány fejlődött ki Svájcban, mely a történelem folyamán megakadályozta az anarchiát és a vele járó hatalomösszpontosítást.

Németországban a történelem során számos érdekszövetségen alapuló közösség jött létre, melyek fejedelemségek kereteiben egyesültek. A fejedelemségek pedig konföderatív típusú szövetségekre léptek egymással, melynek élén a birodalmi tanács állt. A német fejedelmek önállóságát és függetlenségét az 1648-as vesztfáliai béke erősítette meg.

A védelmi uniók sorából az 1579-ben megkötött Utrechti Unió²⁵ emelkedik ki. Kereteiben hét németalföldi tartomány lépett egymással védelmi szövetségre a spanyol hódítók ellen. Az Utrechti Unió egyezményét voltaképpen az első polgári köztársasági alkotmánynak tekinthetjük, melynek államszervezési jelentőségével számos 16-18. századi európai gondolkodó is tisztában volt. Közülük talán a legkiemelkedőbb Sir William Temple angol diplomata, aki le is írta hogyan működik ez az unió.²⁶

Az Utrechti Unió azon a koncepción alapult, hogy a tartományok oly módon egyesüljenek, mintha egy provinciát alkotnának, tehát ne izolálják magukat.

²² The Bill of Rights, 1689. XI. Paragrafus. In: *Source Book of Constitutional History*. 111-112; Magyarul: *EJD*. 598-599.

²³ K. C. Wheare: *Modern Constitutions*. Oxford University Press, Oxford, 1960. 11.

²⁴ K. C. Wheare: *Modern Constitutions*. 9-10.

²⁵ Treaty of the Union, Eternal Alliance and Confederation Made in the Town of Utrecht by the Countries and Their Towns and Members, 29 January 1579. In: *Texts Concerning the Revolt of the Netherlands*. Ed. by E. H. Kossman, Cambridge University Press, Cambridge, 1974. 165-173.

²⁶ Sir William Temple: *Observations upon the United Provinces of the Netherlands*. Oxford, 1972.

Mindezt úgy érhetik el, hogy megpróbálnak előítéletek nélkül viselkedni a szövetség különböző tartományaiban meglévő eltérő tradíciókkal szemben. Mindez a gyakorlatban azt jelentette, hogy tiszteletben tartják egymás autonómiáját, a tagállamok történelmileg kialakult jogait és struktúráit.²⁷ Az Utrechti Unió végül is egy védelmi unió kereteiben létrehozott állandó szövetséggé vált a részek (tartományok) jogainak és privilégiumainak tiszteletben tartásával. A tartományok azért mondtak le szuverenitásuk egy részéről a szövetség javára, mert tisztában voltak azzal, hogy csak úgy tudják megőrizni önállóságukat, ha részeivé válnak az egésznek. Számukra az adott történelmi helyzetben a függetlenség kivívásához az út a hatékonyabb központi hatalommal rendelkező unión keresztül vezetett. Később az amerikai gyarmati államok kerültek hasonló helyzetbe, s amint ezt látni fogjuk, ezzel maguk is tisztában voltak.

Az Utrechti Unió létrehozói a szövetség elnevezésében bizonytalanok voltak. Az unió, konföderáció és szövetség szavakat egyaránt használták az egyezményben. Központi intézményük a szövetségi gyűlés volt, mely a tartományok képviselőiből állt, és Hágában ülésezett törvényhozói feladatkörrel. A törvényeket elküldték a tartományoknak jóváhagyásra. A szövetségi gyűlés főleg a külpolitikával, a hadviseléssel és az ezzel kapcsolatos pénzügyekkel foglalkozott. A tartományok nem azonos számú képviselőt küldtek a gyűlésbe, de minden tartománynak csak egy szavazata volt. A döntésnek egyhangúnak kellett lennie a legfontosabb kérdésekben, egyébként a többségi szavazás elve volt használatos. Az egyes tartományokat a saját tartományi gyűlésük irányította. A tartományok képviselőinek (polgárok, kereskedők, bankárok, városok, egyházközösségek érdekcsoportjainak delegáltjai) megválasztási módja tartományonként változott. A tartományi gyűlésnek volt egy állandó tisztviselője, a penzionarius, aki nagy tekintélyű férfiú volt. A tartományok élén stadholderek álltak. A végrehajtó hatalmat az unió élén álló stadholder gyakorolta. A legjelentősebb és leggazdagabb nemesi családból származott. Kezében nagy hatalom összpontosult, ő volt a szárazföldi hadsereg és a flotta parancsnoka.

Az unió komoly lépést jelentett a gazdaságpolitika egységesítése irányában: a tartományoknak közös pénzügyi politikát kellett folytatniuk, meg kellett egyezniük a valutaátváltási arányban, nem vethettek ki tetszőlegesen adókat. Az Utrechti Unió tehát nemcsak védelmi unió volt, hanem a vám- és pénzügyi unió koncepcióját képviselő gazdasági szövetség is. Az egyezmény kimondta a vallásszabadságot; senkit sem lehetett üldözni a vallása miatt. Az unióban lefektetett egyezséget a szövetségeseik közös javaslatára és beleegyezésével meg lehetett változtatni, s a részek erősen ragaszkodtak megmaradt autonómiájukhoz.

A holland arisztokratikus föderáció intézményrendszere lehetőséget adott az állandó vitára a szoros vagy laza unió kérdéséről. A központosítás és a decentralizáció hívei közötti harc így végigkísérte a holland történelmet. A gazdag polgárság érdekeinek csak az arisztokratikus föderáció vagy alkotmányos királyság felelt meg. Az oligarchikus föderáció csak a francia forradalmat követően alakult át nemzeti egységgé, ugyanúgy, mint Svájcban.

²⁷

The Treaty of the Union of Utrecht. In: *Texts Concerning the Revolt of the Netherlands*. 166.

Az európai államfejlődés azt tanúsítja, hogy a terület, a vagyon és az élet védelme mindig is szövetkezésre mozgósító erő volt. Az európai államfejlődés tele van a szövetkezésre és az európai egység megteremtésére mozgósító felhívásokkal és gondolatokkal. Maga a nemzetállami szerveződés is ezt tanúsítja. Ugyanakkor a valóság az európai államok dinasztikus területkiterjesztő konfliktusokkal teli szétagoltsága volt. Nem jött létre a tartós szövetségi politika alapjait megteremtő védelmi unió az európai népek között, annak ellenére sem, hogy az Oszmán Birodalom évszázadokon keresztül fenyegette a keresztény Európát, tehát az egység megteremtésére ösztönözött a köznapi és a politikai gondolkodásban egyaránt. Mindennek ellenére a monarchikus diplomácia háborús területszerző politikáját ellenzők folyamatosan munkálkodtak az európai államok szövetségének elméletén, s évszázadok alatt kidolgozták a demokratikus jogállami nemzetközösség-szervezés nemzetközi jogi alapelveit.

2.2. Tervezetek a kereszténység (Európa) egységének megvalósítására a 14-17. században: A tervezetek általános jellemzői

Irányadó „játékszabályok” az emberi közösség szervezésére

Az európai egységtervek megalkotói nagyrészt vallásos keresztények voltak, főleg jogászai képzettséggel. Dubois például a pápaság komoly kritikusa, Sully erős hugenotta neveltetésű (kálvinista), Penn és Bellers kvéker. Saint-Pierre konvencionális katolikus, Rousseau a „civic virtue” által irányított genfi kálvinista közösség neveltje, Herder, Kant, Burke protestánsok, Wilson kálvinista volt. Mindannyian koruk földi társadalmának megjavítása és a béke érdekében fejtették ki gondolataikat, melyek az esetek többségében korukat meghaladó ideák voltak és nagyrészt utópiáknak bizonyultak. Mindennek ellenére gondolataik mégis alternatívák voltak és cselekvési irányokat jelentettek. Nem véletlen, hogy több tervet későbbi korokban politikusok és gondolkodók egyaránt újra elővettek és publikáltak, vagy mert motiválni akarták a kortársaikat, vagy mert csak ekkor váltak aktuálissá. Az európai egység szorgalmazói következetesen föderalisták voltak, a béke pártján álltak, és a háborús politikát élesen kritizálták. Ugyanakkor az európaiak expanzióját a többi kontinensen az esetek többségében, mint jótékony missziót, támogatták.

Minden terv szerzője a saját korszakának reális viszonyaiból és problémáiból kiindulva szemlélte az európai egység kérdését. Ugyanakkor régi örökséget folytattak: mintegy hét évszázada megoldatlanok azok a problémák, melyek nagy részével manapság is szembenézünk. Az említett gondolkodók úgy vélték, hogy létezik európai identitástudat. Egyetértettek Voltaire-el, aki szerint a keresztény Európa egy nagy köztársaság, mely számos államból áll; köztük a harmóniát és a kohéziót a közös vallás, a közös rendező elvek, a keresztény kultúra teremti meg.²⁸ Sully, Penn és Bellers mindezen felül meg volt győződve a kereszténység összetartó erejéről, a reformáció szétforgácsoló hatása ellenére is.

²⁸ Voltaire: Siècle de Louis XIV. Idézi: D. Hay: *Europe. The Emergence of an Idea*. 122-123.

A középkori és kora-újkorai szerzők mindannyian tisztában voltak azzal a ténnyel, hogy a kulturális egység ellenére politikai egység sohasem jött létre Európában. Ezért igyekeztek előmozdítani a politikai együttműködést. Úgy gondolták, hogy a különböző államok létre tudnának hozni egy konföderális struktúrát. A vitás ügyeket egy legfelsőbb pártatlan békebíró közvetítése, vagy egy nemzetközi békebíró útján kívánták rendezni. Többen közülük az egész világ egységének megteremtésére is gondolkodtak egy világállam formájában, mint például Dante, Crucé, Comenius, Bentham és Kant. Sokkal realisabbak voltak azonban azok, akik csak Európára orientálódtak, mint például Saint-Pierre, aki a keresztény monarchiák konföderációjának létrehozását javasolta. Vagy például Saint-Simon, aki az egyes országok parlamentáris kormányzatai közötti konföderáció vagy föderáció formájában képzelte el az európai uniót. (Később a 20. században tulajdonképpen ezt az elvet képviselték az európai közösség alapítói is). Az európai egységtervezetek szerzői tehát a közösségszervezés „játékszabályainak”, maguknak a rendezőelveknek a kritikusai és továbbfejlesztői, a nemzetek közötti békés együttműködés előmozdítói voltak.

Védekezés a „barbár” népekkel szemben

Ugyancsak a keresztény valláshoz kapcsolódik a tervezetek azon közös vonása, hogy az európai egység létrehozását mindig valaki — valamelyik „barbár” hatalom — elleni védekezés szükségességével indokolták. Az iszlámot a kereszténység ellenfelének tekintették és keresztes hadjáratok formájában hitharcot hirdettek ellene. Így az Oszmán Birodalom elleni védekezés megszervezése állandó érv volt az európaiak együttműködése mellett egészen a 18. századig. A keresztes hadjáratok tradíció elnyúló és a realitástól távol álló szerepeltetése önmagában véve is érdekes jelenség, mivel a nemzeti monarchiákat összehangoló nemzetközi szervezet hiányát volt hivatva pótolni. Ugyanakkor jelzi azt is — s ezt a tervezetek szerzőinek nagy része nyíltan ki is mondja —, hogy az európai államok konföderációjának a külpolitikája expanzív nagyhatalmi politika. Az Oszmán Birodalom mellett a másik „barbárnak” tekintett nagyhatalom Oroszország volt. Az „orosz kérdés” a „török kérdéshez” hasonlóan állandó problémát okozott a tervek szerzőinek.

A vallásos érvek az oszmánokkal kapcsolatban csak Saint-Simontól kezdve tűntek el a tervezetekből. Ehelyett az ellenfél meghatározását és a létrehozandó európai konföderációból való kizárhatóságot a jogállamisághoz és a liberális szisztémájú kormányzathoz kötötték. Az egyedüli kozmopolita a 17. században a kora gondolkodását messze meghaladó Crucé volt, aki a kereskedelem és a világgazdaság érdekében a világ összes népének békés együttműködését szorgalmazta, tekintet nélkül vallási és nemzeti különbségekre.

A „legfejlettebb” kultúrájú és „legkeresztényibb” nemzet (nép) missziója

Az európai egység szervezésének gyakorlati megvalósítására vonatkozó gondolatok elének tárják a középkori és kora-újkorai nemzeti monarchiák általános attitűdjét és mentalitását. Mindenekelőtt a francia nemzetállami gondolkodás követhető nyomon, mivel az európai egységtervezetek szerzői nagyrészt franciák

voltak. A francia nemzeti monarchia legitimitása a keresztény államszervezési tradíciókhoz kötődött, mindenekelőtt Szent Ágoston tanaihoz. Ennek értelmében a legitim uralkodó Isten kegyelméből uralkodott és az isteni terv végrehajtója volt mint a „legkeresztényibb” király. Következésképpen a francia nép a „legkeresztényibb” nép, és a francia nemzeti monarchia a „legkeresztényibb” nemzeti monarchia. Tehát a francia király és népe kiválasztott, felsőbbrendű és elhivatott, azok pedig akik a francia király, „Isten földi megtestesítője” ellen harcolnak, a sátán fiai.

Ez a francia király legitimitását igazoló mitológia, módosított és szekularizált formában, átöröklődött a népszuverenitás korának francia nemzetállamára is. Mindez gondolatilag úgy jelent meg, hogy a „legdemokratikusabb” törvényes hatalmat jogállami formában megtestesítő francia nép hivatott a demokrácia és a jogállamiság terjesztésére a civilizálandó népek között. A tervezetek francia szerzői szinte kivétel nélkül vezető szerepet szántak a franciáknak az európai államok egységének megvalósításában

A nemzeti szuverenitás és a konföderáció és föderáció viszonya

Az európai egység gondolat jegyében született tervezetek szerzői az európai államok egységét nem a korábbi univerzális birodalom formájában, s nem is unitárius (egyesítő) államban²⁹ képzelték el, hanem úgy, hogy az államok konföderációra lépnek egymással. Ez természetes is, mivel kialakultak az önálló nemzeti államok, s rendezni kellett a kapcsolatteremtési problémákat. Itt a hatalom humanizálásáért folytatott szövetségi politikáról van szó a feudális dinasztikus diplomácia erőszakos hódító politikájával szemben. A tervezetekben a konföderáció³⁰ és föderáció³¹ kifejezést vegyesen használják, s az esetek többségében nem tesznek közöttük világos különbséget. A monarchikus korban az uralkodók és kormányaik általában konföderációra léptek egymással. Nem hoztak létre szuverenitásukat egyenlően korlátozó föderatív európai tanácsot a közös

²⁹ *Az unitárius (egyesítő) állam* : közhatalmi jogosítványait a saját szervezetein keresztül, egyedül gyakorolja az állam területén, az állam lakossága felett. Területén nincsenek önálló államisággal rendelkező egységek, amelyekkel hatalmát meg kellene osztania. Számos tényezőtől (történelmi, földrajzi, etnikai, gazdasági stb. adottságoktól) függ, hogy egy államban a településeken az állami területi egységeket milyen szinten, hogyan alakítják ki (pl. járások, megyék, régiók). Ezekben a keretekben — települési és területi szinten — működnek az önkormányzatok, amelyek a központi hatalmat befolyásolhatják ugyan, de az unitárius államban mindig érvényesül a központi hatalom autoritása. In: *Alkotmánytan*. Szerk. Kukorelli I. Osiris, Budapest, 1997. 97.

³⁰ *A konföderáció (államszövetség)* : az államok olyan állandó jellegű lazább szövetsége, amelynek keretében a szuverén államok valamilyen — közös javukat szolgáló — célból (például kereskedelem, közös védelem) az általuk kötött szerződés alapján együttműködnek. A szerződő államok közös szervezete általában egyszerű, egyeztető jellegű — a részt vevő államok delegáltjaiból álló — szervezet. Azonban az egyeztetett, egyhangú döntések esetén sincsenek meg a döntés végrehajtásának a garanciái, ezért a hatékony együttműködést ez az államalakulat kevésbé teszi lehetővé. A tagállamok szuverenitását messzemenően tartó konföderációk több esetben szövetségi állammá alakulhatnak. In: *Alkotmánytan*. Szerk. Kukorelli I., 98.

³¹ *A föderális (szövetségi) állam* : több állam által létrehozott olyan új állam, amelyben a tagállamok államisága nem szűnik meg. A föderációt alkotó egyes államok általában saját alkotmánnyal rendelkeznek, és területükön az állami feladatokat saját állami szerveik (törvényhozó, igazgatási szervek, bíróságok) útján valósítják meg. Azonban az általuk létrehozott szövetségi állam alkotmánya rendelkezik a szövetség és a tagállamok kapcsolatáról, meghatározza a szövetség szerveit és hatáskörét. Így a szövetségi hatáskörbe nem tartozó kérdések tekintetében a tagállamok szuverenitása változatlanul fennáll, míg a szövetségi hatáskörben a szövetség a szuverén. A szövetségi hatáskörbe tartozó ügyek intézésére létrehozzák a szövetségi szerveket: államfői tisztség létesül; a törvényhozó szerv általában kétkamarás, ahol az egyik kamara szövetségi alapon jön létre; kiépülnek a kormányzat és az igazságszolgáltatás szövetségi szintű szervei is. In: *Alkotmánytan*. Szerk. Kukorelli I., 98.

ügyek intézésére. Az európai konföderáció/föderáció alapelveit illetően a tervezetek a következő megoldandó problémákat és javaslatokat vetik fel:

A nemzeti monarchiák szuverenitásának korlátozása, valamilyen mértékű feladása

A nemzeti monarchiák feletti intézmények létrehozása: közös tanács, bíróság, nemzetközi döntőbíróság és egyéb közös intézmények (pénzügyek, haderő)

A béke, a prosperitás és egyéb közös előnyök ígérete a szuverenitás korlátozása fejében

A tagállamok vessék alá magukat a közösen elfogadott szabályoknak

Mindezek a későbbi korok európai föderációs tervezeteiben is megtalálhatók, természetesen az adott kor társadalmi viszonyaihoz és államszervezési problémáihoz alakítva.

2.3. Reneszánsz és kora-újkori tervezetek

A korszakváltó Dubois

Dante utópisztikus gondolatainak hatása alatt munkálkodott Pierre Dubois normandiai jogász (1250-1320), ám ő realisabb utat keresett tervezetében (1308).³² Abból a tényből indult ki, hogy időközben a fejedelmek területkiterjesztő és központosító politikájának az eredményeként nemzetállamok alakultak ki, s ezt aényt az államszervezésről szóló tervezeteknek tükrözniük kell. Dubois tehát a modern stílusú Európáról való gondolkodás egyik első képviselője volt. A francia nemzeti monarchia érdekpolitikáját szem előtt tartva azt javasolta, hogy a francia király kezdeményezze egy konföderális „keresztény köztársaság” létrehozását, egy tanács irányításával. A béke biztosítására - Dantétól eltérően - Dubois ötlete az volt, hogy az európai uralkodók a közöttük felmerülő vitákat európai bíróság útján rendezzék, és ne univerzális monarcha közreműködésével. Ez az európai döntőbíróság, melyet a tanács nevezne ki, kilenc bíróból állna, akik közül három semleges egyházi személy és három pedig bölcs és gyakorlott jogász. A bíróság szankciókat is alkalmazna a megállapodások megsértőivel és a kereszténységen belüli konfliktusok előidézőivel szemben. Dubois egyúttal szorgalmazta, hogy az európai konföderáció a legbefolyásosabb és leghatalmasabb európai nemzeti monarchia, a francia királyság körül kristályosodjon ki. Ugyanakkor mindezt egy a Szentföld visszafoglalását célzó terv kereteibe helyezte.

Dubois három okból nevezhető korszakváltónak: egyrészt, mert nem az egész világra, hanem az európai kontinensre koncentrált; másodsor az együttműködés kialakítását egy az uralkodókból álló tanácsra bízta, s nem egy személyre (nevezetesen a császárra); harmadsor, mert szükségesnek látta, hogy az európai tanácson belül egy az európai egység ügyének elkötelezett domináló nemzetállam hatalmi befolyása érvényesüljön. Paradox módon éppen a nemzetállamok felemelkedése tette Dubois tervezetét nehezen realizálhatóvá.³³

³² P. Dubois: *De Recuperatione Terra Sancte*. Picard, Paris, 1891. 2-11.

³³ D. Heater: *The Idea of European Unity*. 9-12.

Pogyebrád György

Dubois gondolatait 1462-ben Pogyebrád György (1420-1471) folytatta. Pogyebrád 1444-től a husziták vezére, 1452-ben Csehország kormányzója, 1458-1471 között pedig cseh király volt. Igyekezett a központi hatalmat megszilárdítani és a pápa befolyását csökkenteni a cseh királyságban.

Pogyebrád tervezete³⁴ az első olyan tervezet volt, amikor egy politikai hatalommal rendelkező személy hivatalosan is felkarolta a keresztény uralkodók szövetségének a létrehozását az Oszmán Birodalom elleni védelmi unió céljából. Pogyebrád a kereszténység egykori erejére, kohéziójára és nagyságára és ezzel szemben korabeli gyengeségére és szétagoltságra hivatkozva felhívást intézett a keresztény uralkodókhoz arra vonatkozóan, hogy találják meg a szövetkezés ésszerű útját, és védjék meg a kereszténységet a barbár török pusztítástól. Ennek érdekében javasolja szövetségi tervezetét a keresztény uralkodóknak és a pápának.

Pogyebrád terve, a jog és igazságosság alapelveiből kiindulva tulajdonképpen egy a keresztény uralkodók közötti föderáció tervét vázolta fel: garantálta a részt vevő államok autonómiáját, ugyanakkor határozottan limitálta a szuverenitásukat. A hadügy (közös hadsereg) és a pénzügyek a szövetségi tanács vezetése alá kerültek volna. Tervezetének új eleme az európai föderáció tevékenységének koordinálásához szükséges intézmény- és jogrendszer (az európai uralkodókból álló tanács, bíróság, a nemzetek közötti közvetítés jogi szabályai) és a többségi szavazás procedúrájának a felvázolása volt.

Az európai egység gondolat történeti fejlődése szempontjából különösen fontos a tervezet 9., 16., 17., és 19. pontja. A 9. pontban a nemzetközi bíróság fontosságát Pogyebrád azzal indokolja, hogy béke igazságosság nélkül elképzelhetetlen. Így a 16. pontban említett szövetségi gyűlés intézkedéseit a bíróságnak kell értelmeznie. A gyűlés mellett egy speciális tanács működne, melynek tagjai a keresztény uralkodók, akik elnököt választanak maguk közül. A szövetségi tanácsnak a szövetséget érintő dolgokban törvényhozó joga lenne, a közös ügyek intézésére pedig közös pénzalappal és hivatalnokokkal rendelkezne. A szövetségi tanács Bazelben székelne 1464-től öt évig; majd Franciaországba, onnan Itáliába tenné át székhelyét, és így tovább. A 17. pontban foglaltak szerint a tagállamok a szuverenitásukat megőrizhetnék; a saját államuk belső ügyeiben kormányzatuk és jogaik érintetlenül maradnának. A 19. pont szerint a gyűlésben minden tagállamnak egy szavazata lenne, míg a küldöttek száma a tagállamok nagysága arányában oszlana meg. Véleményeltérés esetén a többségi szavazat lenne a mérvadó.

Pogyebrádnak sikerült már a 15. század elején megfogalmaznia a védelmi célú föderális típusú államszövetség gondolatát. A terv nem volt pusztán elszigetelt gondolat, hiszen Pogyebrád György király gyakorlati politikájának alapját képezte. Mindenkihez igyekezett eljuttatni, akit érinthetett. Így például a terv XI. Lajos francia királyhoz és II. Pius pápához is eljutott, akik azonban politikai okokból nem reagáltak a huszita király tervére. Hatalmi és érdekellentétek miatt

³⁴ G. Podiebrad: Tractatus pacis toti Christianitati fiendae. In: *The Universal Peace Organization of King George of Bohemia. A Fifteenth Century Plan for World Peace, 1462-1464*. Ed. V. Vanecek, Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences, Prague, 1964. 71-82.

nem volt aktuális a terv támogatása. Ugyanakkor a huszita gondolkör e terméke, mint később látni fogjuk, nem merült feledésbe.

Erasmus

A 16. században a keresztény egység eszméje már csak hagyományként élt. A humanista gondolkodók voltaképpen a keresztény egység gondolatot az egyre jellemzőbbé váló individualizmussal ötvözték. A nemzetállami gondolkodás és az azt megjelenítő nemzeti érdekek képviselője az országok közötti politikában mindenfajta egységérzést háttérbe szorított. Tanúsítja ezt Niccolò Machiavelli (1469-1527) és Jean Bodin (1530-1596) munkássága. Ők a nemzetállami érdekek első kifejezői. Machiavelli vitatott életműve a „cél szentesíti az eszközt” elv nyílt megfogalmazásával az általánosan követett, ámde leplezett politikai gyakorlat elveit először tette mindenki számára világossá. Nem titkolja, hogy kora olasz fejedelmei hatalmi vetélkedése során a politikai gyakorlatban voltaképpen minden lehetséges volt. Így a nemzetállami érdekek előtérbe kerülésével a politikai életben egyre inkább csak retorikus fogássá vált az európai egységre mint a kereszténység egységre való hivatkozás, melyet voltaképpen minden uralkodó sztereotip módon hangoztatott.

A valóság meghamisítását jól példázza az Oszmán Birodalomhoz való viszony álszent volta. A közgondolkodást sokáig meghatározta a „kereszténység örök ellensége” előítélet. A politikai életet ezzel szemben a törökkel való szövetkezés és együttműködés jellemezte, melynek során az Oszmán Birodalom az európai egyensúlyi szisztéma alkotórészévé vált. Mindezzel párhuzamosan pedig tovább folyt a gondolkodás a kereszténység, illetve Európa egységének a megteremtéséről. Így a török kérdés egyre inkább az európai történelem toposzává vált. S ez a magyarázata annak, hogy miért nem sikerült a török elleni védelmi unió keretében egyesíteni Európát.³⁵

Az európai egység gondolat, mint közösség-szervező gondolati irány, a történelmi helyzet függvényében időnként lehanyatlott, majd újjáéledt. Következésképpen csak azok képviselték, akiket az állandó háborúk és hatalmi politika nem tett boldoggá, mivel ebben semmi örömet nem lelték. Ezek az emberek a békemozgalom hívei lettek, s a háborúk és a hatalmi politika ellenzékeként fejtették ki gondolataikat. Tevékenységi területük a békés Európa-gondolat szorgalmazása a nemzetállamok háborús pusztításai és vetélkedése közepette. A nemzetállamok érdekeit e gondolkodók természetesen ellenkezőképpen fogalmazták meg, mint a hatalmi politika hívei.

Kiemelkedő alakja a kornak Desiderius Erasmus (1469-1536). Az 1517-ben írt „A béke panasza”³⁶ című értekezésében a béke mint fikatív elbeszélő szerepel; a népek, vallások és uralkodók között folyó háborúk borzalmait ecseteli és vádolja a felelősöket. Erasmus hitt a keresztény vallás javító eszméiben. Úgy látta, hogy minden borzalom oka a fejedelmek gátlástalan dicsőségvágya. A hatalmi viszonyok megváltozása mindezen semmit sem tud segíteni. Az egyedüli

³⁵ Bóka É.: *Diplomatie à Constanople et le Siège de Vienne. Ambassade de Gabriel de Guilleragues, 1679-1685. Südost-Forschungen*, München, 51. 1992. 65-104; Bóka É.: *Crusader Traditions in the Seventeenth Century European Political Thought. Südost-Forschungen*, München, 53. 1994. 39-59; Bóka É.: *In Search of a Stereotype: „the Turkish Question”*. *Südost-Forschungen*, München, 54. 1995. 1-24.

³⁶ Erasmus: *A béke panasza*. Fordította Komor I. Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, Budapest, 1948.

megoldás csak a következetes jogállami szervezés lehet, az emberek érdekeit kifejező jogra alapozva. Erasmus szerint ennek érdekében meg kellene szabni végre, hogy melyik terület kinek a fennhatósága alá tartozik. A határok rögzítése után pedig meg kell szüntetni a fejedelmek érdekei szerinti területegyesítő rokonsági és szövetségi politikát. A közérdeket szolgáló jogállami rendezőelvekre és a status quo-ra alapozott politika elejét venné az önkényes területszerzést szolgáló konfliktusoknak és háborúknak. Erasmus hangsúlyozza továbbá, hogy a fejedelmek ne folytassanak titkos vagy barátkozáson alapuló politikát érdekeik szerint. Ne borítsák az egész világot önkényesen lángba. A háború indításához legyen szükséges az egész nép beleegyezése. Mindennek érdekében a fejedelmi szövetségi politikát jogi egyezményes alapokra kell helyezni. Ez az egyetlen biztosíték arra, hogy ne legyen többé igazságtalan és jogtalan háború. E cél elérése a szuverenitást megtestesítő fejedelmektől függ, mivel ők a hatalom legitim birtokosai. Ezért ajánlja Erasmus és a kor gondolkodóinak többsége a társadalom megjavítását célzó morális jogi értekezéseit az uralkodóknak.

Erasmus világpolgár volt, nem igazán európai. A békét világjelenségnek fogta fel, s a háborúk okait az emberek általános rossz természetében kereste. Szerinte a béke nem nemzetiség vagy nyelv kérdése, hanem az egyének civilizáltsági fokának a függvénye. A háborút teljes mértékben elvetette: olyan pusztító katasztrófának tekintette, melynél minden megoldás jobb. Az erőszak alkalmazását egyedül a törökökkel szemben engedte meg, de azt is csak indokolt esetben, védekezés céljából és limitált módon. A konfliktusok keresztényhez méltó megoldásának a jogra alapozott békés egyezkedést tekintette. Ebben az értelemben Erasmus az európai békés közösségszervezési hagyomány nagy alakja. Nem hitt benne, hogy ami realitás, az szükséges és igazolandó.

Erasmus nagy érdeme, hogy a nemzeti államok megerősödése korában, már a 16 század elején felteszi a kérdést: voltaképpen miért is lett fontosabb az emberek számára a vérségi kötelék, mint a keresztény vallás közösségszervező eszméiben megnyilvánuló testvériség? Ezzel egyben ráérez az európai fejlődés legsúlyosabb torz termékének, a nemzeti gyűlölködésnek az irracionálisára. Azon töpreng, hogy miért is ellensége egy francia egy angolnak, vagy egy német egy franciának. Miért akarnak egymásnak rosszat? Hiszen a világ az egyházhoz hasonlóan mindenki közös hazája. Nagyon rossz iránynak tartja, ha az emberek vérségi rokonság szerint elkülönülnek és egymás ellenségeivé válnak a hatalomért folytatott harcban. Erasmus nyíltan felteszi a kérdést, hogy miért értékelik az emberek többre a vérségi rokonságot, mint a vallási közösséget? Szerinte ugyanis a keresztény vallási és jogi közösség sokkal szorosabb kapcsolatokat teremt az emberek között, mint a vérségi.³⁷ A vérségi alapokon nyugvó nemzetállami politika ugyanis nem alakított ki békés közösségszervező alapelveket. Sőt a gyakorlat azt mutatja, hogy a másik faj elleni gyűlölet szabadon kiélhető.

Erasmus hitt a kereszténység egységében és egész életében fenntartotta a keresztény uralkodók közötti szent szövetség eszméjét, amelyet a négy leghatalmasabb legitim uralkodó (V. Károly, Ferdinánd, a francia és az angol király) valósít meg. Az egy személyben megtestesülő univerzális monarchia hatalmi piramisának gondolatát elvetette. A leghatalmasabb uralkodóknak, mint a

³⁷ Erasmus: *A béke panasza*. 97-100.

szuverenitás korabeli megtestesítőinek, a feladata a békés közösségszervezés irányának a megtalálása lett volna. Ez az irány pedig Erasmus szerint csakis a keresztény morálon alapuló jogállami szervezés lehet, mivel a jog az, amely az emberek érdekeit és cselekvéseit összehangolja. A fejedelem tehát a törvényes rend őre, akinek a közjót szolgáló jó törvények útján kell szerveznie a társadalmat, a problémák békés megoldására koncentrálni. Célja a nép virágzása, az alattvalók viselkedésének humanizálása.³⁸ Mindehhez Erasmus fontosnak tartotta, hogy a keresztény uralkodók maguk is váljanak igaz keresztényekké. Nem a „Respublica Christiana” visszaállítására gondolt, hanem a nemzetállamok békés népközösségének a kialakítására jogállami szervezés útján, mely szerinte a vérségi (faji) nemzeti elv által okozott pusztítások megfékezésének egyetlen lehetséges útja: „Éljenek a fejedelmek a törvények eszközeivel és ne a fegyverekhez folyamodjanak.”³⁹

2.4. A területi szétforgácsolódás és a háború ellenzéke

A következő két évszázadban Európa arculata megváltozott. A nagy földrajzi felfedezések, a reformáció, a nemzeti államok kifejlődése, a harmincéves háború számos konfliktust eredményezett. A reformáció például nagy visszalépést jelentett az európai egység gyakorlati megvalósítását illetően. A fejedelmek birtokában levő területeken a „cuius regio eius religio” elve egyesítette a vallást és a politikát. Ez ellen az elv ellen a keresztény tradíció mindig is küzdött. A politikai szétforgácsolódás, az intolerancia és az uralkodók hatalmának megnövekedése - amely ebbe a látszólag szabadságot képviselő elvbe belefoglaltatott - megerősítette a negatív előítéleteket. Az intolerancia felerősödött, s hatalmi törekvésekkel társulva állandó véres konfliktusokat szült az államok között. A vallásháborúkat követő 17-18. század Európája változatlanul háborúkkal volt tele. Nem véletlen, hogy ekkor számos tervezet látott napvilágot, melyek az egymással rivalizáló monarchikus nemzetállamok közötti viszony rendezését javasolták egy új európai rend (Európai konföderáció) keretében.

A 17. század első fele különösen gazdag az európai társadalmat megjavítani szándékozó tervezetekben és esszékben. A kor gondolkodói, a középkori világrend teljes felbomlását látva, új programot szerettek volna adni a megváltozott politikai és gazdasági struktúrájú Európának. Párizs vált a legszínvonalasabb gondolkodók gyűjtőhelyévé. Kisebb-nagyobb időeltéréssel az európai politikai gondolkodás olyan kiválóságai tartózkodtak ott, mint Campanella, Crucé, Grotius, Hobbes és Sully. Európa legjobb gondolkodóinak összehangolásában nagy szerepet játszott Peiresc (1580-1673), dél-francia polihisztor nemesember. Nagy szorgalommal és elhivatottsággal írta leveleit a korabeli Európa kiválóságaihoz azzal a céllal, hogy egybehangolja tevékenységüket egy békés és harmonikus európai szövetség programjának kidolgozására. A tudós gondolkodók az esetek nagy részében továbbra is az uralkodók és vezető politikusok számára írták műveiket, hogy hatást gyakoroljanak rájuk. Valószínűleg Peirescnek sikerült támogatókat találnia a

³⁸ Erasmus: *A keresztény fejedelem neveltetése*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992. 102-118.

³⁹ Erasmus: *A keresztény fejedelem neveltetése*. 117.

francia udvarban is: Grotius az ő segítségével tudott Párizsba menekülni, ahol védelmet talált. A kiemelkedő európai gondolkodók jelenléte megtermékenyítette a párizsi intellektuális életet. A város szalonjaiban a háború és béke kérdéseiről, az országok közötti kapcsolatok és szövetségek jogi szabályozásáról és egy új európai rend kialakításáról vitáztak.

Az akkor született értekezések és tervezetek közül kiemelkedő fontosságú Crucé, Grotius és Sully munkája. Crucé a „Nouveau Cynée” című értekezését 1623-ban publikálta, s a következő évben újra kiadta. Grotius értekezése, a „De jure belli ac pacis” 1625-ben jelent meg. Sully „Mémoires” címmel írt munkájának két első kötetét 1638-ban publikálta.

Emeric Crucé

A vallásháborúk, a gyarmatosítás és az abszolút monarchiák korában modern gondolatokat tartalmaz Emeric Crucé párizsi szerzetes 1623-ban publikált „Nouveau Cynée”⁴⁰ című értekezése. Voltaképpen ez tekinthető az első olyan uniós tervezetnek, amely nemcsak a keresztény Európát, hanem az egész világot is felöleli. Crucé egy nemzetközi világszövetség létrehozásáról ír, amely az államok szuverenitása és a status quo alapján jönne létre. Az egész világra kiterjedő békés köztársaságokból álló szövetség, a „világbéke-köztársaság” avagy „az univerzális béke univerzális köztársasága”, ahogy nevezi, az első gyarmatosítási hullám nyomán formálódó világgazdaság viszonyai közepette elmozdítaná és biztosítaná a kereskedelem, a közlekedés és a szállítás szabadságát, a gazdasági kapcsolatok fejlődését szerte a világban. Ezen univerzális köztársaságban nincs szükség vámokra és a mértékeket és súlyokat is egységesíteni kell. Mindehhez azonban békés viszonyok szükségesek.

Crucé tehát egy az egész világra kiterjedő gazdasági, kereskedelmi és politikai unió gondolatának egyik első megfogalmazója a gyarmatosító és háborúzó monarchiák korában. Úgy véli, hogy mindez nem utópia. Megvalósítása csak az uralkodóktól függ. Ezért is címezi az értekezést kora uralkodóinak. Figyelmezteti őket, hogy a monarchiák és gyarmatbirodalmaik vérrel és vassal jöttek létre. Ezután már mást kell csinálni: bölcs politikával és ésszerű intézményekkel kell megoldani a konfliktusokat. A béke biztonságot és tekintélyt hoz nekik, míg a háború csak pusztítást és nyomort. Crucé azért keresi az állandó békén alapuló közösségszervezés titkait, mert úgy véli, hogy a béke biztosítja a polgárok tulajdonát, privilégiumait, lehetővé teszi az idegenek befogadását, az utazás és a kereskedelem szabadságát. Crucé ezen gondolatai alapján az első pacifistának és internacionalistának tekinthető.

Crucé az emberek közötti ellenségeskedés okait kutatva arra a következtetésre jut, hogy azok politikai eredetűek, s vallási vagy nemzeti gyűlölködésben nyilvánulnak meg. Valójában azonban minden nemzetet természetes és elszakíthatatlan kötelék köt össze egymással. A vallásokkal az a baj, hogy mindenki azt hiszi, a saját vallása a legjobb. Pedig ugyanaz a célja mindegyiknek: Isten elismerése és tisztelete. Itt csak a vallási tolerancia lehet a megoldás: senkit sem szabad üldözni a vallása miatt. A polgári ügyek a polgári törvénykezésre, a

⁴⁰ E. Crucé: Le nouveau Cynée de Emeric Crucé. Reimpression du texte original de 1623 avec introduction et traduction anglaise par T. W. Balch. Allen, Lane et Scotte, Philadelphia, 1909.

vallási ügyek Istenre tartoznak. Crucé tehát a jog uralmát hirdeti az emberek közötti ügyek intézésében, a vallást pedig szétválasztja a politikától. Szerinte a vallási különbségek nem sérthetik a béke állapotát. Jelentős gondolatok ezek a vallásüldözések és vallásháborúk korában.⁴¹

Crucé a monarchiákat is Isten teremtményeinek tartja, ezért hangsúlyozza a status quo elvét az új világrend kialakításánál. A béke szerinte konszolidálni fogja a monarchiákat. Ha békét kötnek egymással, létrejön az univerzális béke világgöztársasága. Szükségesnek tartja egy állandóan működő és állandó székhelyű tanács létrehozását Velencében, mely az uralkodók küldöttjeiből állna, és ítéletkimondással döntene a vitás kérdésekben. A konfliktusok megoldásához az arbitráció útját is igénybe vennék. A tanács döntése mindenkire kötelező érvényű, az ellenszegülőkkel szemben erőszakot alkalmaznak.

Crucé nem tekintette egyenrangúaknak az államokat a közös tanácsban. Az uralkodók között rangsort állított fel, mely az uralkodók követeire is automatikusan vonatkozott: az első hely szerinte a pápát illetné meg, mint a katolikus egyház fejét. A második helyre a szultánt teszi, mint igen hatalmas és tekintélyes uralkodót, aki a keleti birodalom székhelyét, Konstantinápolyt, birtokolja. A harmadik hely a császáré, a keresztények nagyhatalmú világi uráé lenne, akinek a hatalma jelentős. A rangsorban a negyedik a francia király, az ötödik a spanyol király, a hatodik a perzsa uralkodó, majd a kínai császár, a tatár kán és az orosz cár jön. Ezeket követi Anglia, Lengyelország, Dánia, Svédország, Japán és a többi ország uralkodója.

Az általános békekötés kezdeményezője és kivitelezője a tradíciókhoz híven a pápa lenne. A mohamedánokkal való békekötés közvetítője a francia király, mivel neki hitele és tekintélye van az Oszmán Birodalomban. A békekötés célja nem a „Respublica Christiana” és a középkori rend visszaállítása, hanem az univerzális béke világgöztársaságának a megteremtése egy, a vallási tolerancián, a kereskedelem és az expanzió szabadságán alapuló szövetség kereteiben. Mindennek eredményeként létrejönne az univerzális béke.

Crucé „pax universalisa” a vallásszabadság, a nemzeti és a gondolati szabadság alapelvein nyugszik. Korát meghaladó éleslátással sikerül leszámolnia a keresztény európai kultúra nagy toposzával, a „török a kereszténység örök ellensége” előítéllettel. Az iszlámot és az azt megtestesítő Oszmán Birodalmat, miként minden létező vallást, befogadja az egész világra kiterjedő univerzális béke köztársaságába. Gondolatának lényege, hogy az államszervezésnek az emberben lévő jót és nem a rosszat kell felszínre hoznia és kiteljesítenie. Mindezzel párhuzamosan elítéli a nagy vallási vezetőket, többek között Kálvint és Luthert is, mivel nem voltak toleránsak. Fanatizmusuk az emberek között irracionális konfliktusokat szült.

Javaslati megdöbbenették kortársait, mivel kora reális viszonyait messze meghaladták. Ugyanakkor e javaslatok mégis alternatíváknak bizonyultak a jövő számára.

Crucének különösen három gondolata keltett meglepetést:

- Az Oszmán Birodalmat fel kell venni az európai föderációba.
- Vessenek véget a vallásháborúknak és deklarálják minden vallás egyenlőségét.

⁴¹ E. Crucé: *Le nouveau Cyné*. 97.

- Mindezekén túl egyéb közhasznú korán messze túlmutató javaslatokat is tett: a háborús nevelés helyett koncentráljanak a tudományos képzésre; dolgozzanak ki tervezeteket nagy európai érdekeltségű közös munkákra (pl. a tengereket összekötő csatornák építése, terméketlen földek termővé tétele); egységes mérték- és súlyrendszert, közös valutát vezessenek be, s töröljék el a vámokat

Sully

A 17. század gondolkodói meglegelvén a felemelkedő nemzeti monarchák és fejedelmek véres visszaéléseit a hatalommal, harcba szálltak az átlagember és a felemelkedő kereskedő polgárság igényeinek megfelelőbb békés társadalom megteremtéséért. Javító eszméik valóra váltását azonban továbbra is a szuverént megtestesítő uralkodóktól várták. Ebből a gondolatkörből fakad a 17. század egyik legjelentősebb és nagyhatású tervezete Maximilien de Bethune, duc de Sully (1559-1641) „Nagy Terve”⁴² Európa újjárendezésére, melyet a szerző IV. Henrik francia király tervének állított be. Sully, IV. Henrik első minisztere volt, azonban politikailag háttérbe szorult, amikor IV. Henriket 1610-ben meggyilkolták. Szándéka az volt, hogy felmutasson egy olyan uralkodót, aki a gyakorlati államszervezésbe be akarta vinni a javító eszméket, nevezetesen a tolerancia és a konföderáció elvét. Ne felejtjük el, hogy IV. Henrik számára az 1572-es Szent Bertalan éjszakai vérengzések meghatározó élményt jelentettek. A király végül is eljutott a nantes-i ediktum kiadásáig 1598-ban, mely a kálvinisták és a katolikusok közötti toleranciát hirdette meg. IV. Henrik politikai alapelvként a tolerancia és szövetségi politika elvét választotta a háborúk helyett. A Habsburgok egyetemes európai hatalomra törekvésével szembeni harc eszközeinek megtalálása nagy kihívást jelentett számára. A Sully tolmácsolásában fennmaradt tervezet a valóságban gyökerezett; a korabeli problémák megoldásával foglalkozott IV. Henrik céljainak megfelelően.

Sully történelmi érdeme, hogy összekötötte a „Nagy Tervet” egy jelentős francia király tevékenységével. A kutatás ugyan azt bizonyítja, hogy ötletének igencsak kevés igazságtartalma volt; az is kissé misztikus színezettel. Mentségére szolgál az a törekvése, hogy a kortársakat meggyőzze: ne gondolják azt, hogy az európaiak együttműködésére vonatkozó tervek pusztán fantazmagóriák, hanem tekintsék azokat javaslatoknak olyan aktív cselekvésre, amellyel a háború intézményét fel lehet váltani. Ezért is történhetett, hogy a tervet későbbi korok gondolkodói újra és újra mint követésre méltó példát említették, s gyakran módosításokat is fűztek hozzá, saját koruk igényeinek megfelelően. Mindez érthető, hiszen a tervezet — a szerző személyétől függetlenül is — az európai monarchikus politikai kultúrának az Európa-gondolat körében alkotott egyik legeredetibb szellemi teljesítménye.

Sully az európai hegemoniára („egyetemes monarchiára”) törekvő Habsburgok mint főellenség elleni harc jegyében azt javasolja, hogy formáljanak 15 egyformán erős államot és szervezzék őket szövetségbe. Ez egy új típusú

⁴² Sully, M. de Béthune, duc de: *Mémoires des Sages et Royales Oeconomies d'État*. 2. Paris, 1837. 418-441; Sully: Le projet politique. In: J-P. Faye: *L'Europe une*. Gallimard, Paris, 1992. 71-91. Magyarul: Sully: Politikai terv. In: Szénási Éva (szerk.): *Elméletek az európai egységről*. L'Harmattan, Budapest, 2002. 71-81.

„Respublica Christiana”, kialakítását jelentette a nemzeti elv figyelembevételével. Sully tehát meg akarta változtatni az európai határokat, a status quo teljes felborításával. Az új európai rend rendezőelveivé a hatalmi egyensúly, a jogállami szervezés és a konföderáció elveit tette. A 15 állam a következő lett volna hármass felosztás szerint: A hat örökletes monarchia: Franciaország, Spanyolország, Anglia vagy Nagy-Britannia, Dánia, Svédország és Lombardia; az öt választott monarchia: a Császárság, a Pápaság vagy Pontifikátus, Lengyelország, Magyarország és Csehország; a négy szuverén köztársaság: a Velencei Köztársaság vagy Signoria, az Itáliai Köztársaság, amelyet a hercegek politikai súlya miatt, akár herceginek is nevezhetünk, a Svájci vagy Helvét konföderált Köztársaság, s végül a Belga Köztársaság, más néven a Tartományok.⁴³ Mindez azt mutatja, hogy Sully a nemzetállami fejlődésre alapozta elgondolását. Figyelembe vette az emberek és népek különleges sajátosságait is, például a nyelv és a kultúra különbségeit. Ez volt az első olyan javaslat, melyben a nyelvi és kulturális megfontolás szerepelt az európai többnemzetiségű és nagyobb államegységek felosztásánál. A terv tehát nem a status quo elvén alapul, s nem ismeri el a történelmi elvet sem. Ugyanakkor nem szakadt el a jogállami gyakorlattól és a föderalizmus elvétől. Sully hangsúlyozta, hogy az uniónak meg kell alkotnia a saját törvényeit, melyek a tagállamok kapcsolatait szabályozzák. Ezen jogrend pedig a vallás és a kereskedelem szabadságán, az igazságosság alapelvén kell hogy nyugodjon.

Sully végső soron egy konföderatív típusú európai egység kialakítását tervezi francia vezetéssel. Különösen fontosnak tartja a konföderáció élén álló európai tanács ésszerű megszervezését. A tanács megszervezéséhez a görög példát (Amphictions de la Grèce) használta fel, módosításokkal. A tanács a keresztény népközösség tagállamait (dominions) képviselő bizonyos számú biztosból, miniszterből vagy képviselőből álló állandó tanácskozótestület lenne. Szabályzata és eljárásai a tagok közmegegyezésén alapulna. Feladata az európai szövetség közös bel- és külpolitikai ügyeinek intézése (az érdekkonfliktusok, viták, polgári és vallási ügyek rendezése közvetítéssel). A nagyobb hatalmak 4-4, a kisebb hatalmak 2-2 taggal képviseltették volna magukat. A képviselők megbízatása hároméves időtartalomra szól.⁴⁴ A legfőbb békebíró szerepét Franciaország tölti be.

Sully javasolta különálló tanácsok (conseil particuliers) létrehozását is az európai tanács keretein belül, melyek a kantonok érdekeit képviselték volna. Hat ilyen tanácsra (regionális tanács) gondolt: egy-egy Németországban, Itáliában, Franciaországban, Spanyolországban, Angliában és a Belga Köztársaságban vagy Tartományokban. A kanton szó használata arra utal, hogy a regionális tanácsok saját belügyeikben önállóságot élveztek volna. E tanácsok mindegyike, bármilyen formájuk volt is, mindenben alá volt rendelve az európai tanácsnak, melynek döntései, mint a szuverén uralkodók együttes autoritásának kifejezői, a regionális tanácsokra is kötelező érvényűek lettek volna.⁴⁵ Az általa elképzelt keresztény

⁴³ Sully: *Politikai terv*. 79.

⁴⁴ Uo. 79.

⁴⁵ Uo. 80.

konföderáció tehát erős központi hatalommal rendelkezik, ugyanakkor regionális és nem nemzetállami formában kezeli a részkérdéseket; a 15 államot 6 különálló tanácsra (régióra) osztják a „Respublica Christiana”-ban használt hat legfontosabb nyelv szerint, s közöttük igyekeznek előmozdítani a békés kommunikációt. Sully ugyanakkor nem oldotta fel a nemzetközösség és hegemonia problémáját, mivel erős francia befolyást feltételezett.

Sully terve egyúttal szorgalmazta a valláskérdés megoldását is a három fő keresztény egyház — római katolikus, reformált (kálvinista) és protestáns (lutheránus) — egyenjogúsításával és kiegyensúlyozott együttélésük megvalósításával.

A terv fontos gondolatai tehát: a vallási és nemzeti tolerancia elve, az európai monarchikus diplomáciában oly nagy jelentőségű „erők egyensúlya elv” megfogalmazása, a kulturális nemzeti tényező szerepeltetése, a status quo elvetése és új államok létrehozása, melyek békésen, jogszerűen együttműködnek a nemzetközösség keretében. Természetesen vitatott, hogy mennyire nevezhető ez béketerveknek. Hiszen az, amit javasol, Európa újrafelosztása nemzetállamokra, majd konföderációvá egyesítése a Habsburg Monarchia felosztásával.⁴⁶ Ilyesmiről akkoriban csak az eszmék szintjén lehetett értekezni. A valóság ezekben a kérdésekben háborúkat produkált. A szerző mégis azt hangsúlyozza, hogy egy ilyen átszervezés lehetséges békés úton is. Az uralkodók szövetségi tanácsának a létrehozása és annak jogállami és nemzetközi jogra alapozott tárgyalásos és kompromisszumos gyakorlata a megoldás iránya.

Ugyanakkor a terv egy nagy vállalkozásról beszél az európai békés államrend megteremtése érdekében. S ez a nagy vállalkozás a török elleni hadjárat, mely során az Oszmán Birodalmat végleg kiszorítják Európából. E vállalkozás során egyúttal az uralkodók össze is mérhetnék erejüket. Tehát az európai uralkodók kiindulásul egy török elleni védelmi szövetséget hoztak volna létre, s egy nagyszabású hadjáratot szerveztek volna, mely egyúttal megoldja a francia-Habsburg hatalmi problémát is. E nagyszabású török elleni támadás anyagi és katonai feltételeit az uralkodók tanácsa koordinálta volna.

Érdekes szerepet szánt Sully Magyarországnak. Az országot földrajzi helyzetéből adódóan, mint a „kereszténység védőbástyáját” kívánta megerősíteni. Javasolta, hogy csatolják Magyarországhoz az osztrák örökös tartományokat, Stájerországot, Karinthiát és minden olyan területet, amelyet a magyarok fel tudnak szabadítani az oszmán fennhatóság alól, így Erdélyt, Boszniát, Szlavóniát és Horvátországot. Mindezzel jelentősen meggyöngítette volna a Habsburg császárt.

Sully tervében a kereszties hadjáratok gondolkodás hagyományai mellett szerepel a missziós gondolkodás is. Terve szerint ugyanis a török kiűzése után az új elvek szerint létrehozott egységes európai köztársaság nyugodtan hozzáláthat majd a keresztény világmisszió beteljesítéséhez. Remélte, hogy terve tetszeni fog az európai uralkodóknak, akik miután megbizonyosodtak arról, hogy semmilyen idegen hatalom nem fenyegeti már a kereszténységet, kiterjesztenék szövetségi rendszerüket Ázsiában, majd Afrika partjainál is, és mindenütt az európai országok szomszédságában. Egyetlen megkötése az volt, hogy az újonnan

⁴⁶ Uo. 77.

meghódított országokban létrehozott új királyságokban — melyek a „Respublica Christianá”-val fognak egyesülni — azok a személyek, akik az európai közösségben már valamilyen ranggal rendelkeznek nem lehetnek uralkodók.

Összefoglalásul elmondható, hogy amit Sully javasolt az lényegében a béke és a rend modern eszméinek szerepeltetése volt a hitetlenek elleni kereszties hadjárat régi ideájának a keretében. A „Respublica Christiana”-t modern elvek alapján (vallási tolerancia, hatalmi egyensúly, az uralkodók szövetségi tanácsa, a közvetítés módszere) akarta újjászervezni, abból a tényből kiindulva, hogy kora Európájában a nemzetállami lét vált mérvadóvá, s nem a birodalmi lét, s hogy a keresztény vallás összetartó ereje helyett az államszervezés modernizálása útján kell az emberi közösségek közötti kohéziót megteremteni. Elgondolásának korlátja, hogy mindezt francia hegemóniával képzelte el, ami azt jelenti, hogy mégis valamennyire megtartotta a birodalmi gondolatot, hiszen az európai föderáció megteremtéséhez — az ezt szolgáló rend és intézmények létrehozásához — mindenképpen szükségesnek tartotta egy legfőbb mediátor jelenlétét a francia király személyében. Igaz, hogy hangsúlyozza, hogy nem területi előnyöket akar Franciaországnak, hanem csak az európai békeszisztéma létrehozásáért és fenntartásáért járó dicsőséget. A francia király tehát mintegy a pápaság régi nemzetek feletti arbitrációs szerepkörének hagyományait követve és átvéve — teljesítette volna be küldetését. Érdekes és ugyanakkor érthető ellentmondásba keveredik Sully önmagával azáltal, hogy a nemzetköziség és hegemónia elvét egyszerre hangsúlyozza. Ám ekkor — az európai politikai gondolkodás lassú átalakulásának korai fázisában — a nemzetköziség gondolata még csak csírájában létezett. A korszak gondolkodói még szükségesnek tartottak egy felsőbbiséget, a pápa, a császár vagy a francia király személyében.

Sully, államférfi lévén, konkrét politikai helyzetből indult ki, s mondanivalóját kora politikai valóságába helyezte. Tervezetével végső soron a richelieu-i politikai célok megvalósításához kívánt hozzájárulni. Politikai programja ugyanakkor már a jövő problémáit is előrevetítette, vagyis azt, hogy Európában nehéz lesz megteremteni a nemzetállamok békés együttélésének rendszerét. Ezért is volt hatása oly nagy az utókorra a 17. század második felétől kezdődően. Később több gondolkodó és politikus is hivatkozott Sullyre, többek között Willam Penn, Saint-Pierre, Rousseau, Napóleon, Wilson, Coudenhove-Kalergi és Winston Churchill.

Comenius

Johannes Amos Comenius (1592-1670) a modern pedagógia megalapítója, az ökumenikus mozgalom és egy világföderáció létrehozásának az előfutára volt. Azon gondolkodott, hogy hogyan lehetne kora emberi társadalmát megjavítani, s Isten országának idealizált világához közelíteni. E javítómunkában jelentős szerepet szán a keresztény európaiaknak, minthogy az európai kultúra rendezőelveken, törvényeken, alkotmányon, művészeteken és a társadalom megjavításába vetett hiten alapul. S ez a kultúra elfogadja azt az alapigazságot, hogy minden ember, minden nép, minden szekta szabadsága sérthetetlen, hiszen Isten birodalmába minden nép beletartozik. Képzeletében az európaiak úgy jelennek meg, mint akik egy hajón utaznak a világ óceánon, és látják, amint az ázsiaiak, afrikaiak és mások hajói ugyanazon az óceánon az övékhez hasonló

bajok és szerencsétlenségek között hánykódnak. Ahhoz, hogy a problémákat megoldják és egy hajóban utazhassanak, mindenekelőtt egyezségekre kell jutniuk a társadalom szervezését szolgáló alapelvekben. Az európai keresztényeknek, ha a világ megjavításában vezető szerepet akarnak játszani, a javítást mindenekelőtt önmagukon kell elkezdeniük, mégpedig úgy, hogy véget vetnek a háborúknak.

A társadalom megjavítására Comenius a következőket tanácsolja kora tudósainak, egyházi és világi irányítóinak: Mindenekelőtt leszögezi, hogy a javító munka olyan emberi alkotás, amelyben hinni kell, és amelyet szüntelenül folytatni kell. Fontosnak tartja, hogy a keresztények egymás között megegyezzenek a társadalom szervezésének a közjót szolgáló rendezőelveiről, valamint betartásuk módjáról. A rendezőelvek megalkotásánál a világosság, az igazságosság, a béke, a nyugalom és a világ megjavíthatósága szempontjainak kell érvényesülniük. A legfontosabb dolognak pedig azt tartja, hogy az emberek szabaduljanak meg az előítéleteiktől, s az igazságot, a valóságot keressék. A társadalom épületét az alapoktól kiindulva vizsgálják meg egészen a tetőig, tehát az igazság feltárását a gyökerektől kezdjék. A tévedéseket ugyanis csakis az igazság feltárásával lehet orvosolni.

Comenius nagy érdeme, hogy megfogalmazza azt az emberi pszichikumon alapuló általános módszert, amellyel az emberek a problémáikat tudatosan és békésen kezelni tudják. Az igazság megvilágításának az útja szerinte a problémákra való ráébredéssel és az útkeresés megfogalmazásával kezdődik (*Panagersia*). Ezt követi a megértés és a lehetőségek megfogalmazása, majd a dolog lényegének a fogalmi meghatározása és elfogadtatása minél szélesebb körben. S az utolsó lépés maga a reform. Comenius hisz abban, hogy az ily módon közösen feltárt igazságon alapuló harmóniában van a népek békés egymás mellett élésének a titka.

Comenius tehát az embereket nem harcra buzdítja, hanem tanácskozásra hívja, mert szerinte a véleménykülönbségeket nem lehet erőszakkal leküzdeni. Úgy gondolja, hogy az európaiaknak a javítás munkájába be kell vonniuk a világ összes népét, olyanokat is, akiknek más a véleménye. A „*Panagersiában*”⁴⁷ azt javasolja, hogy hozzanak létre egy három részből álló, az egyes államok fölé helyezett tanácsot. Az univerzális tanács a tudósokat képviselő Fény Tanácsából, az egyháziakat képviselő Konzisztóriumából, valamint a politikusokat és az államférfiakat képviselő Bírószágból állna. Egyúttal javasolta egy világbéke kongresszus összehívását, melyre minden nép, nyelvi csoport, és minden szekta képviselőit meg kell hívni. Az egész világot — Európától Ázsiáig, Ázsiától Afrikáig, Afrikától Amerikáig — szerette volna a természeti egységhez visszavezetni és az emberiséget testvériségben egyesíteni.

Locke: polgári kormányzat és vallási tolerancia

A népjog alapelveinek megfogalmazása mellett az európai identitástudat kifejlődése irányába ható másik jelentős lépés volt a vallási tolerancia gondolatának megfogalmazása. Ez a 17. század végi angol és holland gondolkodók nevéhez fűződik. John Locke (1632-1704) megfogalmazta a vallás és az állam szétválasztásának szükségességét és a vallási türelem

⁴⁷ Comenius, Johannes Amos: *Panagersia*. Orphanotrophii, Hallae, 1702. 9-12, 78-86, 86-88, 102.

megvalósításának alapelvét.⁴⁸ folytatva a Szent Ágoston-i és a 11. századi gregorián reform azon gondolatát, hogy a lelki és a világi hatalom szétválasztandó. A „cuius regio eius religio” elvének közömbösítésével és az alkotmányos képviseleti monarchia elveinek kidolgozásával Locke megteremtette a békés polgári állam alapelveit.⁴⁹ A locke-i gondolat szerint a monarchikus kormányzati formát fel kell hogy váltsa a polgári kormányzat. Szerinte minden ember nyomorúságának az az oka, hogy egyetlen személy (a monarcha) akarata szerint élnek. A monarcha abszolutisztikus törekvéseivel szemben csakis az védhet meg, ha a törvényhozó hatalmat kollektív testületre bízják (szénátus, parlament). A törvényhozás az egész polgári állam dolga, azaz a polgárok egyezsége lépnek közösségük kormányzására. Ezáltal a közösség hatalma a többség kezébe kerül. Az államformát ugyanis az határozza meg, hogy kinek a kezében van a legfőbb (a törvényhozó) hatalom.

Locke az államot a polgárok szabad társuláson alapuló, tetszőleges és független közösségének tartja, melynek célja a tulajdont (életet, szabadságot és vagyont) védő kormányzat létrehozása. Az állam ezen funkció betöltése céljából törvényhozó, végrehajtó és föderatív hatalommal kell hogy rendelkezzen. A törvényhozó és a végrehajtó hatalomnak külön személyek kezébe kell kerülnie, e hatalmakat tehát szét kell választani. A föderatív hatalom az államon kívüli személyekkel és közösségekkel való szövetségek és egyezségek hatalma, mely a közösség belső biztonságát és érdekeit védi az idegenekkel szemben. A végrehajtó és a föderatív hatalom nem választható szét, ugyanakkor mindkettő alárendelt a törvényhozó hatalomnak egy polgári alkotmányos államban. A törvényhozó hatalmat pedig az emberek által azonos elvek alapján választott, az ő érdekeit szolgáló, képviselőknek kell megtestesíteniük. Locke szerint tehát a közösségszervezés fejlődése azt kívánja, hogy polgári kormányzatokat hozzanak létre, a fenti alapelvek szerint. Az ily módon szervezett államok hatalmai közötti föderatív kapcsolatok polgári kormányzatok mintájára való megszervezése a jövő kihívása maradt. Amint azt alább látni fogjuk e kihívás elé kerültek voltaképpen az amerikai föderációt létrehozó politikusok.

William Penn

Locke barátja, William Penn (1644-1718) Pennsylvania alapítója és kormányzója, Pennsylvania alkotmányában először fogalmazta meg a polgári szabadság és a vallási tolerancia kvékerek által képviselt alapelveit.⁵⁰ „An Essay Towards the Present and Future Peace of Europe by the Establishment of an European Dyet, Parliament or Estates”⁵¹ (1693) című értekezése egy olyan béketerv, mely már határozottan pacifista. Penn hangsúlyozza, hogy a polgári állam érdeke a béke, mert védi a tulajdont és biztosítja a kereskedelem

⁴⁸ J. Locke: *Levél a vallási türelemről*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1982.

⁴⁹ J. Locke: *Értekezés a polgári kormányzatról*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.

⁵⁰ Kvékerek – quakerek (Society of Friends). G. Fox (1642-1691) által Angliában alapított felekezet, melyet W. Penn Pennsylvániában is meghonosított. A felebaráti szeretetet hirdették liturgia és szentségek nélkül.

⁵¹ W. Penn: *An Essay Towards the Present and Future Peace in Europe by the Establishment of an European Dyet, Parliament or Estates*. Ed.: H. Waldner, (United Nations Library: Series F. Sources on the History of International Organisation), G. Holmes, Hildesheim, 1983.

szabadságát. A háború hátráltatja a polgári fejlődést, mivel mindent elpusztít. Tervezetében azt vizsgálja, hogy hogyan teremthető meg a béke Európában. Az európai egység gondolatot lényegében a békemozgalom kereteibe helyezi.

Penn gondolatai forrásaként említi Sir William Temple jelentését a hollandiai egyesült tartományok uniójáról. Az ott leírt holland unió föderatív szerkezetét, mely a helyi, tartományi és a tartományok közötti intézményes kormányzási formákat és azok egyensúlyát a gyakorlatban is létre tudta hozni, követésre méltó példának tartja. Emellett hivatkozik IV. Henrik (azaz Sully) tervére, amelynek a jelentőségét abban látja, hogy európai föderációra törekedett az európai államok és uralkodók közötti egyensúly megteremtésével. Nagy hatással volt Pennre az 1668-as „dicsőséges” angol forradalom, melynek során a polgárságnak sikerült az uralkodót a törvények betartására kényszerítenie. Így az angol társadalom elindult egy alkotmányos monarchikus fejlődés útján. Úgy tűnt, hogy a Locke által leírt polgári kormányzat lesz a jövő államfejlődésének az útja. Penn tehát logikusan teszi fel a kérdést, hogy egyrészt miért is ne követhetné minden uralkodó a polgári jogállami szervezést, másrészt miért is ne lehetne ezeket az elveket az államok közötti viszony megszervezésében is érvényesíteni.

A tervezetben Penn azt vizsgálja, hogyan lehetne megreformálni a feudális monarchikus diplomáciát, s hogyan lehetne egy békés európai szövetségi államot létrehozni az egymással állandóan háborúzó államok helyett. Kiindulásul leszögezi, hogy az egységes európai szövetségi állam létrehozásának az alapfeltétele a jog és az igazságosság uralma. Ugyancsak ennek az elvnek kell érvényesülnie az uralkodók és az alattvalók, valamint az egyén és a közösség közötti kapcsolatokban is. Mindennek megvalósítója a jó kormányzat. A jó kormányzat pedig csakis az emberek közötti olyan kölcsönös egyezményeken és törvényeken alapulhat, melyeket azok a szabad akaratukból kötöttek. A rendet és a biztonságot a törvények szavatolják. Az emberek közötti problémák megoldásával és az állam irányításával a kormányzatok és azok intézményei, a parlament, a szövetségi gyűlés és a törvényszék foglalkozik a jogrend alapján. Így valósul meg az az alapelv, hogy senki sem ítélezhet a saját ügyében (senki sem lehet önmaga bírója). Penn szerint ezek azok az alapelvek, melyek egy a polgári szabadság és tolerancia elvén nyugvó kormányzat igazságos működését biztosítják.

Penn ezeket az elveket egy európai szövetségben szeretné látni. Szerinte úgy lehetne létrehozni az európai föderatív kormányzatot, hogy az európai szuverén uralkodók összeülnek egy fontos városban, s addig egyezkednek és tárgyalnak, míg megalakítják az európai államok szövetségét és annak intézményét, az Európai Gyűlést vagy Parlamentet, valamint a Bíróságot. A szuverén országok gyűlése ezek után bizonyos időszakonként összeülne és megtárgyalná a vitás kérdéseket. Határozatai mindenkire kötelező érvényűek, aki megszegi őket azzal szemben döntőbíráskodás útján járnának el és szankciókat alkalmaznának. Ily módon az erőpolitikát felváltaná a jog, s a háború automatikusan megszűnne. Penn legfontosabb következtetése tehát, hogy az államok közötti jogrend kialakítása az az út, amely a békés viszonyok megteremtéséhez fog vezetni.

A háborúk megszüntetéséhez Penn szerint két dolgot kell megvizsgálni. Az egyik a területbirtokláshoz való jog, a másik a kis és nagy államok egymáshoz való viszonyának a kérdése. Mivel az európai háborúk nagyrészt területekért folynak, Penn felveti azt a kérdést, hogy tulajdonképpen hogyan is lehet

meghatározni a területbirtokláshoz való jogot? Elfogadja az öröklésen és az egyezményeken alapuló területbirtoklást, mint a tulajdonhoz való jog alapelvén nyugvó gyakorlatot. Ugyanakkor határozottan elveti a hódítást, mint a területszerzés eszközét. Ezt azzal indokolja, hogy hódítás esetén nem áll fenn semmilyen egyezményes jogi keret. A pusztá önkény pedig nem lehet a területbirtoklás alapja.

A kis és nagy államok viszonyának jogi rendezését azért tartja fontosnak, mert a történelmi példák azt mutatják, hogy a nagy államok vagy egyszerűen bekebelezik a kisebbeket, vagy játékszerűen használják őket a hatalmi egyensúlyi játszmában. Alapvetően szükséges tehát a béke megteremtéséhez, hogy az európai uralkodók közötti egyenlőtlenséget és következményeit jogi úton rendezzék. Azt javasolja, hogy az Európa tanácsban az egyes országok képviselőinek a számát az országok nagysága és gazdagsága arányában állapítsák meg. (Így például a Német Birodalom 12, Franciaország 10, Spanyolország 6 képviselőt küldhetne). Ugyanakkor minden állam csak egy szavazatot kapna. Penn megfogalmazza a kisebbség képviselőtét biztosító választási rendszert, hogy ezáltal kiellensúlyozza a történelmi status quo-ból adódó azon tényt, hogy az államok nem egyformán erősek. A cél tehát az, hogy „a nagy hal ne tudja többé felfalni a kisebbet”. Voltaképpen ugyanezen cél érdekében hangsúlyozza, hogy a nemzeti monarchiák ambícióit a nemzetközi jog által kell szabályozni és a nemzetközi kapcsolatokban a jogi rendezés elvének kell érvényesülnie a háborúk helyett.

Penn javaslataival hozzájárult a nemzetközi jog fejlődéséhez. Ő javasolta például először, hogy tegyenek különbséget az uralkodók belső (internal) és külső (external) szuverenitása között. Az államok belpolitikai szuverenitása sérthetetlen kell legyen, míg a külpolitikai szuverenitást a nemzetközi jog által kell szabályozni. Véget kell vetni annak, hogy bármelyik szuverén állam szabadon kifejthesse a hatalmát és érvényesíthesse érdekeit egy másik szuverén állam felett. Egyetlen szuverén uralkodónak sincs joga más szuverén államokat alávetni vagy meghódítani. A lényeg ismét csak az, hogy „a nagy hal ne tudja többé felfalni a kisebbet”.⁵²

Penn igyekezett cáfolni a föderáció ellen felhozott érveket is. Azoknak akik szerint a leghatalmasabb és gazdag országok sohasem fognak beleegyezni a tervbe — és ha beleegyeznek is a korrupciójuk kivédhetetlen lesz — például azt válaszolta, hogy egy állam nem lehet erősebb, mint a többi együtt. A korrupció egyetlen ellenszere pedig a műveltség és az oktatás. A jogállam megfelelő működéséhez jó színvonalú oktatás kell. Ha valaki úgy lesz kénytelen az európai szövetségben politikusként vagy diplomataként dolgozni, hogy megkövetelik tőle a széles körű ismereteket és mindenekelőtt az európai alkotmány és a saját országa alkotmányának az ismeretét, akkor automatikusan szűkülni fog a lehetőség a korrupcióra.

Penn felveti a hadsereg csökkentésének a kérdését is. Szerinte minden államban elég lenne pusztán egy kis létszámú haderőt fenntartani, s a haderőről kölcsönösen kötelező érvényű megállapodásokat kellene kötni.

Az európai szövetség fontos alapelveként jelöli meg a toleranciát. Nem zárkózik el az elől, hogy az Oszmán Birodalmat és Oroszországot az unióba

⁵²

W. Penn: *An Essay Towards the Present and Future Peace in Europe*. 334.

felvegyék, amennyiben azok hajlandók a polgári jogállami fejlődés szabályait elfogadni. Hiszen az általa felvázolt szövetségi jogállam határai nyitottak mindazon országok előtt, amelyek elfogadják a polgári szabadságjogokon és tolerancián alapuló államszervezési elveket.

Penn hisz abban, hogy az európai egység kialakítása során a babonákban és örök ellenfelekben, előítéletekben és sztereotípiákban való hit el fog tűnni. Szerinte az államok közötti békés konföderációnak ilyen hatása is van. Úgy látja, hogy az európai föderáció megteremtéséből az európaiaknak rengeteg hasznuk lesz. Megszűnik például a vérontás és a pusztítás, a vallásháborúk értelmüket veszítik, s a török szemében felértékelődnek az európai uralkodók. Rengeteg pénzt lehet majd spórolni, mert nem kell akkora katonai erőt és diplomáciai apparátust fenntartani. A kereskedelem és a forgalom biztonságossá válik, az emberek pedig egy nagy területen tudnak szabadon utazni. Mindezekon felül az uralkodók humánusabbak és őszintébbek lesznek, mert rengeteg felesleges kötöttségtől megszabadulnak. A személyes barátság erősödni fog közöttük, a magánéletük pedig boldogabb lesz, mert például szabadon házasodhatnak. Penn tehát úgy véli, hogy a nagyobb közösséghez tartozás az emberek életét boldogabbá, felszabadultabbá és egészségesebbé teszi. Segít továbbá a realitást megtalálni, véd a babonák, előítéletek és sztereotípiák által okozott konfliktusok ellen. Penn nyíltan vallja, hogy a változtatás benne van az európai történelem lendületében. Csak cselekedni kellene.

A monarchikus feudális Európa konzervativizmusa azonban nagyon erős volt. Penn kivándorolt Amerikába és Pennsylvania állam kormányzatában próbálta megvalósítani elgondolásait. Ezek nagy hatást gyakoroltak az amerikai függetlenségi harcot vezető politikusokra, akik összehívták a 13 állam kongresszusát és hosszas viták után, miként azt alább látni fogjuk, megalkották az amerikai alkotmányt. Penn nagy hatással volt a Páneurópa-mozgalom vezetőjére, Richard Coudenhove-Kalergi-re is, aki egy európai nemzet kialakításáról nem csak álmódott, hanem megpróbált cselekedni is. Az európai föderáció gondolatát képviselve azonban óriási ellenállással kellett megküzdenie a 20. században. Penn értekezését az első világháború idején újra kiadták. Gondolatai nagy hatással voltak Wilson-ra, a „Prince of Peace” akkori megtestesítőjére.

John Bellers

John Bellers (1654-1725) a William Pennhez közel álló kvéker gondolkodó „Some Reasons for an European State, 1710”⁵³ című esszéjében, Penn hatására azt javasolta az európai uralkodóknak, hogy hozzanak létre egy európai föderációt. E munkánál vegyék figyelembe a holland, a svájci és a német föderáció tapasztalatait, valamint IV. Henrik tervét.

Bellers alapvetően fontosnak tartotta a közös európai jog kialakítását, mivel az európai kormányzati formák rendkívül különbözőek, s ilyen körülmények között nehéz összehangolni a szövetség együttműködését. Az európai szövetség a

⁵³ J. Bellers: Some Reasons for an European State, 1710. Proposed to the Powers of Europe by an Universal Guarantee, and an Annual Congress, Senate, Dyet, or Parliament to Settle any Disputes about the Bounds and Rights of Princes and States hereafter. With an Abstract of Scheme formed by King Henry the Fourth of France upon the same Subject, 1710. In: J. Bellers: *Quaker, Economist and Social Reformer. His Writings*. Reprinted, with a Memoir by A. R. Fry, Cassel and Company, Ltd., London, 1935.

rendezőelvek és az államjog kérdésében felmerülő vitákat évenkénti tanácskozással, valamint egy állandó szenátus, parlament és bíróság létrehozásával oldja meg. Ha a keresztény európaiak unióra lépnek csökkenne a vérontás és a pusztítás. A béke jólétet és prosperitást hozna, s elősegítené az emberi jogok érvényesülését.

Amennyiben az európai uralkodók létre tudnának hozni egy európai szövetségi kormányzatot, akkor el lehetne kezdeni a haderő csökkentés politikáját, limitálni lehetne a katonaság és a flotta nagyságát. A keresztény fejedelmeknek Jézus példáját kell követniük, aki békét hirdetett, s nem a hódító és véreskezű antik hősökét, Nagy Sándorét, Caesarét vagy Hannibálét.

Bellers tervezetébe belefoglalt egy kivonatolt ismertetést IV. Henrik tervéről. IV. Henrik nagy érdemének tartotta, hogy békét akart teremteni Európában a keresztény népközösség (Christian Commonwealth) és annak tanácsa megalakításával. Bellers a népközösség rendezőelvének a vallásszabadságot jelölte meg. Ezen alapelv következetes híveként nagy érdeme kortársaival és IV. Henrik tervével szemben és Penn-nel összhangban, hogy mind az oroszokat, mind a törököket bele akarta foglalni a keresztény népszövetségbe. Hangsúlyozta, hogy az oroszok keresztények, a mohamedánok pedig emberek. Ugyanazokkal a képességekkel rendelkeznek, mint a többi ember. Nem szabad kirekeszteni őket, mert ezáltal Európában állandósul a háború. Egy európai „Civil Union” megvalósulását képzelte el, amely bővíthető lesz, s egyre több nép fog csatlakozni hozzá. Az európai egység megteremtése a legjobb védekezés, mely szerinte automatikusan békés viszonyokat fog teremteni, s egyúttal megoldja például a „török kérdést” is.

Bellers a IV. Henrik által említett 15 szuverén és önkormányzattal rendelkező ország helyett 100 egyenlő kantonra vagy tartományra akarta felosztani Európát. Az egyes tartományok egy-egy képviselőt küldtek volna az európai tanácsba.

2.5. Az európai konföderáció kérdése a felvilágosodás korában

Saint-Pierre

A 18. században az abszolút monarchiák és a felvilágosodott abszolutizmus korában, a nemzeti monarchiák uralkodói még feltétlen autoritással rendelkeztek, de már számolniuk kellett a szekuláris, racionális természetjogon alapuló társadalmi szerződés elméletével, mely a polgárság gazdasági erősödésével, a modern alkotmányos jogállam kialakulásához és ezzel párhuzamosan az uralom és a hatalom új legitimációs elméletéhez, a népszuverenitás elvének megfogalmazásához vezetett a 18. század végére. Rousseau a társadalmi szerződés elméletében megfogalmazza azt a tényt, hogy a társadalmi rend nem a természettől származik, hanem megállapodásokon alapul. A társadalom tehát alakítható, mivel a társadalmi törvények csupán konvenciók. Ezt követően az államszervezésben a monarchikus szuverenitás és a népszuverenitás közötti vita lett a döntő. A polgárság a monarchikus jogállam modernizálása során fokozatosan kiszorította a monarchákat a hatalomból, mintegy eljelentéktelenítette őket. Ez ellen a folyamat ellen csak az nyújthatott védelmet a monarcháknak, ha maguk is támogatják az államszervezés modernizálását, vagyis ha

„felvilágosodnak” és „polgárosodnak”. Hatalmukat csak így tudják megőrizni, s ezt maguknak is be kellett látniuk.

Európa megszervezése szempontjából a felvilágosodás korában a fő feladat egy egységes „európai állampolgári vallás” kialakítása volt, mely előírja a különböző népek együttélési szabályait (népjog). Az európai egységtervezetek szerzői a 18-20. század folyamán főleg erre a problémára keresték a választ. A „népjog” és az „európai jog” kialakítása azonban csak lassan haladt előre. A felvilágosodás századának európai gondolkodói jelentős gondolatokkal járultak hozzá a demokratikus nemzetállam és nemzetközösség teoretikus jogi elveinek megalkotásához. Ám a 19. században az egyesítő nemzetállam gondolata erősödött meg.

Az európai egység eszméjét igyekezett megerősíteni Charles-Irenée Castel, abbé de Saint-Pierre (1658-1743), a klasszikus katolikus neveltetésű francia apát. Az emberi társadalom megjavításáért és a béke megteremtéséért harcolt. Mindenekelőtt Hobbes Leviathan-ja és Descartes tanai, valamint a kartézianus módszer voltak rá nagy hatással.⁵⁴ Egész életében kereste a háború ellenszereit a társadalomszervezésben. Mindehhez a történelmi tapasztalatok analiziséből indult ki. Saint-Pierre szerint a monarchák négyféle módon próbálták elkerülni a háborút. Egyrészt kereskedelmi szerződéseket és kölcsönös területrendezési megállapodásokat kötöttek. Másrészt ligákat szerveztek, hogy létrehozzák, fenntartsák vagy helyreállítsák a hatalmi egyensúlyt. A harmadik utat IV. Henrik javasolta Európa területi átrendezésére vonatkozó tervében. A negyedik út a föderáció létrehozása volt, melyre már a monarchikus kor Európájában is volt példa a svájci kantonok, a hollandiai tartományok és a német fejedelmek közötti szövetség formájában.

Saint-Pierre a feudális-monarchikus diplomácia rendezőelvéit bírálva úgy véli, hogy az ezen elvek alapján született egyezményekben foglalt ígéretek csak addig kötötték a monarchákat, ameddig ez az érdeküket szolgálta. A monarchikus hatalmi egyensúly elvét a történelmi tapasztalatok alapján haszontalannak ítéli meg, mivel ha az egyensúly megfelelő ez csak megnöveli a háborúk számát és elnyújtja azokat. Ha viszont az egyensúly nem megfelelő, akkor a leggyengébb fejedelmeknek nem sok esélyük van arra, hogy országukat megtartsák. Ugyanakkor az államok területeinek felosztásáról az volt a véleménye, hogy egy ilyen politika sok áldozatot követel és rengetegbe kerül. Csak a negyedik utat tartja megfelelőnek az emberi közösségek (államok) közötti béke megteremtésére: ez pedig a népek közötti állandó szövetség, föderáció létrehozása. Egyedül a föderáció biztosíthatja, hogy az előző három út — tehát a szövetségkötés, a hatalmi egyensúly és a népek közötti egyenlőség megteremtése — valóban elvezessen a békéhez.

Saint-Pierre a „Projet pour rendre la paix perpétuelle en Europe”⁵⁵ címen 1713-ban írt tervezetében arról értekezik, hogyan is lehetne megteremteni az örök békét Európában. Javasolta, hogy alkossanak meg egy tényleges nemzetközi jogot, mely

⁵⁴ Saint-Pierre abbéről: M. L. Perkins: *The Moral and Political Philosophy of the Abbé de Saint-Pierre*. Librairie Minard, Paris, 1959.

⁵⁵ Saint-Pierre, Charles Irénée Castel de: *Projet pour rendre la paix perpétuelle en Europe*. In: H. J. Schlochauer: *Die Idee des ewigen Friedens*, Bonn, 1953; Abbé de Saint-Pierre: *Abrégé du projet de paix perpétuelle*. Rotterdam, 1729; Magyarul: Abbé de Saint-Pierre: *Az örökbéke-tervezet rövid foglalata*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.

szabályokat adna az uralkodóknak arra vonatkozóan, hogyan viselkedjenek és hogyan szervezzék meg kapcsolataikat. Hangsúlyozza, hogy az államok közötti ellentéteket jogi úton kell rendezni. Gondolatának lényege: létre kell hozni az Európai Konföderációt, és azt egy tartós és biztos szövetségi rendszerre kell fejleszteni. Első lépésként egy kongresszus összehívását javasolta Hágában (236 év múlva ez valóra is vált), ahol a résztvevők egyezményt kötnek az európai szövetségről, s megfogalmazzák a föderáció működési alapelveit. Saint-Pierre szerint az európai szövetség akkor veszi kezdetét, ha már két uralkodó aláírta a szerződést (alkotmányt), és akkor alakul meg, amikor már mindenki aláírta azt. Az egyezmény alapcikkelyekből és fontos cikkelyekből állna. Az alapcikkelyeket egyhangúlag kell elfogadni, míg a fontos cikkelyek elfogadásához elég a $\frac{3}{4}$ -es többség. A tervezet magában foglalt egy mintát is az európai államszövetség alapszerződéséhez (alkotmányához), melynek nagyon nagy a jelentősége a föderatív népközösségek és a nemzetközi közösség jövőbeli szervezésében, ugyanis megoldja a nemzetköziség és a hegemonia problémáját. Alább következnek az alkotmánytervezet fontosabb gondolatai.

Az alapcikkelyekben a szövetségre lépő keresztény uralkodók a következőkben állapotnának meg:

- Először is leszögeznék, hogy a szerződés aláírásának pillanatától fogva az aláírók között egy állandó szövetség jön létre a status quo alapján, melynek célja a béke fenntartása. E célból, amennyiben ez lehetséges, a mohamedán uralkodókkal védelmi és támadó szövetséget kötnének. Mindez azt célozná, hogy mindenki teremtsen békés körülményeket a saját területén és biztonságot az azon kívül eső területeken.
- A Nagy Szövetség Állandó Közgyűlést (Congrès ou Senat) hoz létre egy szabad városban, melyben az uralkodók állandó képviselőikkel képviseltetnék magukat. A Kongresszus a szövetségre vonatkozó, s annak hatáskörébe tartozó, ügyeket intézné.
- Másodszor kimondanák, hogy az Európai Szövetség (Société Européenne) nem avatkozik bele a tagállamok kormányzásába. Tehát a tagállamok a belső ügyekben szuverének maradnának. A szövetségi megállapodásokat azonban kötelező lenne betartaniuk. A szerződés szankciók foganatosítását írja elő a megállapodások megszegőivel szemben.

A további alapcikkelyek rögzítik a status quo alapelveinek az elfogadását a szövetség megkötésekor. Ezzel kapcsolatban Saint-Pierre a feudális monarchikus diplomácia reformját szorgalmazva hangsúlyozza, hogy a korábbi monarchikus diplomácia területszerző és területegyesítő módszereit az új európai szövetség már nem kívánja folytatni. Így a monarchák nem élhetnek területi követelésekkel, nem csereberélhetik kedvük szerint a területeket (területcsere csak a szövetség $\frac{2}{3}$ -os hozzájárulásával lehetséges), nincs területajándékozás, vásárlás, és nem lehetséges többé önkényes hódítás. Szabályozzák a monarchikus örökösödési jogból és házasságpolitikából származó területegyesítési politikát is. E gondolatokat majd később az új diplomáciai rendezőelveket megfogalmazó Wilson béketervében visszataláljuk.

Saint-Pierre ötleteket ad a gazdasági unió megszervezésére is. A szabad kereskedelmet támogatja, mindehhez azonban szükségesnek tartja, hogy a kereskedelem szabályozva legyen a szövetség egész területén és a tagállamok

között is. Ezért tartja fontosnak leszögezni a szövetség 1. alapcikkelyében, hogy a kereskedelmi törvények minden nép számára azonosak és kölcsönösök kell hogy legyenek és a méltányosság elvén kell alapulniuk. A kereskedelem szabályozására kereskedelmi kamarák és a felmerülő viták intézésére bíróságok felállítását javasolja. A kereskedelmi kamara intézkedései kötelező érvényűek. Az európai unió tehát nemcsak politikai, hanem gazdasági unió is lenne.

A 3. és a 4. cikkely a szövetségesek közötti viták rendezésének a módját tárgyalja. Leszögezi, hogy nem lehet önkényesen háborút kezdeményezni senkivel szemben, csak a szövetség hozzájárulásával. Aki ezt megszegi, a szövetség ellenfelévé válik. A tagállamok közötti vitás ügyeket a Szövetségi Tanács elé kell terjeszteni és a vitában álló felek alá kell hogy vessék magukat a szövetség döntőbíráskodásának.

A 2. cikkely az Állandó Közgyűlés (Sénat d'Europe) működési szabályait tartalmazza: a Közgyűlés a szövetséges uralkodók képviselőiből, összesen 24 képviselőből áll, akiknek egy-egy szavazata van. Nincs szó a Habsburg Birodalom felbontásáról miként Sullynél; egy szavazata lenne a legnagyobb államoknak, ugyanúgy, mint a többi államnak. A közös költségeket (a szövetségi kormányzati és a biztonsági költségeket) a tagállamok együttesen viselnék a teherbíráskodásuknak megfelelően.

Saint-Pierre állást foglal a hadsereg limitálása mellett, s megelőlegezi az általános leszerelés ötletét. Ezt úgy véli elérni, hogy leszögezi: minden uralkodó csak azonos számú hadsereget tarthat a saját területén békeidőben. Így a leghatalmasabb uralkodó sem rendelkezhet több katonával, mint a legkisebb olyan fejedelem, akinek szavazati joga van. Így nem lenne értelme a háborúskodásnak, hiszen minden állam katonailag egyforma erős lenne.

A szövetség székhelyéül Utrecht-et jelöli meg, mivel az 1579. évi Utrechti Uniót itt hozták létre. Az Utrechti Unióba foglalt gondolatokat Saint-Pierre felhasználta „örök béke” tervének felvázolásához. Magát a holland szövetségi állami politikát követésre méltó példának állítja az európai föderáció elé.

Saint-Pierre legfőbb érdeme az európai egység gondolat történeti fejlődése szempontjából tehát az, hogy sikerül megoldania a nemzetköziség és a nagy államok természetes hegemoniájának a problémáját a jogállami szervezés teoretikus szintjén. A képviselők száma javaslatai szerint a területi nagyság függvénye kell hogy legyen, így széles területek problémái lesznek képviselve. Ugyanakkor pedig az egyes államok szuverenitását azzal védi, hogy minden állam függetlenül területi nagyságától csak egy szavazatot kap a szövetséget érintő alapkérdések eldöntésére. A lényeges döntésekben egyhangú szavazat kell, míg a fontos kérdésekben $\frac{3}{4}$ -es többség. Saint-Pierre elsőként mondja ki: az európai szövetségi államnak úgy kell létrejönnie, hogy a szövetségre lépő államok vezetői megállapodnak egy leírt alapszerződésben, egy európai alkotmányban. Hangsúlyozza továbbá, hogy az európai konföderáció működésére vonatkozó összes javasolt eszmét (az európai tanács pontos összetétele és feladatköre, az állandó kongresszus delegátusainak száma tagországonként, az arbitráció intézménye, a büntető eljárások, a konföderáció pénzügyei) ki kell dolgozni részleteiben is. Hozzá is kezdett ehhez a munkához, s eljutott addig, hogy felvázolta a népszövetségi jogállam alapelveit. Az amerikai alkotmány megalkotói

felhasználták javaslatait, s az Európai Közösség alapegyszervezései megfogalmazói is őt tekintik elődjüknek.

Saint-Pierre hitt abban, hogy egy jól működő európai konföderáció szükségtelessé teszi a háborúkat. Hangsúlyozta, hogy az európai szövetségi állam szervezésekor a status quo-ból, mint történelmi jogalapról kell kiindulni. Tehát a status quo, a történelmileg kialakult határok, fenntartásának a híve volt, abban az értelemben, hogy az embereknek a történelmileg kialakult közösségeiket és az azok közötti kapcsolatokat kell megjavítaniuk. Ebben az értelemben minden generáció egy status quoval találkozik. S minden generáció feladata, hogy megtalálja a javítás irányát és a megvalósítás módját úgy, hogy a következő generáció folytatni tudja a jogállami szervezést.

Mindezt hangsúlyozva Saint-Pierre ellentmondott Sullynek több dologban is. Sully az európai konföderációt a status quo felbontásával kívánta létrehozni, és Európának a népek (nagyobb nyelvek) szerinti felosztását és nemzetállamok létrehozását szorgalmazta a hatalmi egyensúly elvének érvényesítésével. Saint-Pierre a status quo és a jogállami szövetségi politika híve volt. Sully egyáltalán nem volt pacifista, nála nincs szó fegyverzetcsökkentésről vagy a hadsereg limitálásáról. Vele szemben Saint-Pierre igazi pacifista: a leszerelést és a haderő korlátozását hirdeti. Azáltal, hogy limitálja a haderőt és egyenlővé teszi a katonák számát minden országban, értelmetlenné teszi a háborút. A katonaságot csak védekezés céljából kívánja fenntartani jogsértés esetére. Sully a Habsburg Monarchia ellen politizál, és Franciaországnak vezető szerepet szán az európai szövetségben. Sőt egy nagy vállalkozás előkészítéséről van szó nála, melynek során az európai uralkodók felosztanák Európát 15 államra és megvalósítanák a békés európai egységet. Saint-Pierre a status quohoz tartva magát, a Habsburg császárok hatalmi túlkapásait egyenlő szavazati aránnyal kívánja közömbösíteni, mellyel minden országot egyenlővé tesz nemzetközi jogi szinten. Sully a monarchikus diplomáciai elvre épít, míg Saint-Pierre ennek a reformját javasolja.

A Sully — Saint-Pierre dilemma nyomán követhető a következő századok gondolkodóinak eszmévilágában. Az első világháborút követően például voltak akik Saint-Pierre „örök béke” tervét a Népszövetség előfutarának tekintették. Ugyanakkor a Sully-féle megoldás is előkerült a nemzeti önrendelkezési jog gyakorlatában. Hogy miért is olyan alapvető ez a probléma azt először Rousseau fogalmazta meg.

Saint-Pierre és Rousseau

Jean Jaques Rousseau (1712-1778) a „Társadalmi Szerződés” című művében megfogalmazta azt az elvet, hogy a kormányzat az emberek szabad szerződésének eredménye, melyet bármikor megváltoztathat a közakarat. Egyúttal megfogalmazta a népszuverenitás eszméjét, a politikai demokrácia alapelvét. Azzal a gondolattal, hogy a kormányzottak (a nép) válasszák meg a kormányformát, megelőlegezte a nemzeti önrendelkezési jog elvét. Sehol sem definiálta azonban a nép fogalmát. Számára a nemzet az egyenlő jogokkal és kötelezettségekkel bíró állampolgárokkal azonos, akiknek állama, a nemzetállam, szuverén és szekuláris. Rousseau hitt benne, hogy a demokrácia kifejlesztése nemzetállami keretekben az egész emberiség javát szolgálja, mert képessé teszi az

embereket az együttműködésre azonos játékszabályok alapján. Nacionalizmusa demokratikus és humanitárius nacionalizmus volt, de egyben politikai is. A nemzeti monarchikus hagyománnyal szemben, mely különböző népeket területileg egyesített, azt követelte, hogy minden népnek legyen individuális kulturális és politikai célokat követő saját autonóm nemzeti kormányzata. Ilyen gondolatokat vallott a nemzetről és a nemzetállamról, amikor az abbé családtagjai és barátai felkérték, hogy Saint-Pierre gondolatait kivonatolja és népszerűsítse.

Az „Extrait du projet de paix perpétuelle de Monseigneur l'Abbé de Saint Pierre”⁵⁶ című értekezésében Rousseau alapján véve nagyszerűnek ítélte Saint-Pierre tervét. Saját maga is azt gondolta, hogy fontos dolog lenne, ha az európai népek testvériségben tudnának élni, ugyanazon rendezőelvek alapján, s megvalósulna Európában az örök béke. Egyetértett Saint-Pierrrel, hogy mindehhez szükség lenne egy európai konföderációs kormányzatra, mely a népeket hasonló módon egyesítené, miként a nemzeti kormányzatok az egyéneket, a jog uralma alatt. Ez a föderatív kormányzat rendelkezne a kis és nagy államok összes előnyével. A svájci, a holland és a német konföderációk példáját folytatva a kereszténység összes állama így egy konföderációt alkotna. Ezt úgy lehetne létrehozni, hogy az összes európai hatalom szövetségi szisztémát alakít ki, mely vallási, népjogi, morális és kereskedelmi közösségben egyesíti őket. Az így született kohézió biztosítaná a szövetség tartóságához szükséges egyensúlyt.

Rousseau-nak az volt a véleménye, hogy a keresztény (európai) közösség létezik. Mindennek alapja a közös vallás, hasonló szokások és az azonos jogrendszer. Az európai kultúrát azonban kétarcúság jellemzi. S ez egyre nyilvánvalóbbá vált, amikor a keresztény vallási közösség kezdte elveszteni középkori egyensúlyát. A keresztény vallás a szeretetet hirdeti, ugyanakkor intoleráns. A keresztény politika szép és békés elveket hirdet a közösségszervezésben, ugyanakkor véres konfliktusokat és háborúkat produkál a gyakorlatban. A kormányok bölcsen mérsékeltek, ugyanakkor az általuk folytatott háborúk kegyetlenek. Az európai hatalmak közötti állapot a háború állapota a valóságban, mivel a békekötéseknek nincs más garanciája, csak a szerződőfelek morálja. Az európai közjognak nincsenek mindenkire vonatkozó általános elvei. A jog nem tudja összetartani a közösséget, így a háború elkerülhetetlen.

Saint-Pierre tervét Rousseau azért értékeli nagyra, mert a béke irányába igyekszik mozgósítani az emberek társadalomalakító energiáit. Ugyanakkor Saint-Pierre nagy hibájának tartja, hogy elveszítette a realitásérzékét, s az utópiák világába kalauzolja az embereket. Rousseau a valóságot kutatva felteszi a kérdést: valóban érdekében áll-e az uralkodóknak, hogy egy Saint-Pierre-éhez hasonló tervet megvalósítsanak? E kérdésen töprengve kiderül, hogy Rousseau véleménye szögesen ellentétes Saint-Pierre nézeteivel az emberi természetről és a politikai folyamatokról. Saint-Pierre az emberi értelemben hívő utópista volt, Rousseau pedig egy aggódó pesszimista, aki szerint az embert nem az értelem, hanem az érzelmek irányítják. Az ellentét olyan nagy közöttük, hogy Rousseau Saint-Pierre művének népszerűsítéséhez külön kommentárokat (Jugements) írt, melyben a saját eltérő véleményét fejtette ki.

⁵⁶ J. J. Rousseau: *Projet de paix perpétuelle* (1756, 1762) & *Jugement sur la paix perpétuelle* (1756). In: J.-P. Faye: *L'Europe une*. 115-147, 147-159; *The Political Writings of Jean Jaques Rousseau*. Ed. C. E. Vaughan. Oxford, 1962. 364-387.

Rousseau Saint-Pierre-rel szemben úgy vélte, hogy a háború egyelőre elkerülhetetlen. A társadalom szerkezete a monarchikus rendszer jelenléte miatt még nem eléggé alakult át egy egyetemes békerendszer megteremtéséhez. Az érdekegyesítés irányának ésszerű útját a monarchák még nem tudják követni. A valóságban két-három nagyhatalom és a kisebb hatalmak vég nélküli játéka folyik az egyensúly elvével hatalmi érdekeik érvényesítéséért. Mivel nincs semmiféle külső veszély, sőt az európai nagyhatalmak szerte a világban hódítanak, ezért nincsenek is igazán motiválva az együttműködésre, miként az a holland vagy a svájci föderáció esetében annak idején történt. Amíg ez így van, utópiának minősül az a gondolat, hogy a monarchikus diplomáciai rendezőelv felváltható lenne egy demokratikusabbal. Az európai expanzió időszakában azt várni, hogy a monarchák önként hagyják limitálni érdekeiket és cselekedeteiket a béke érdekében, pusztán naivitás. A szuverén nemzetállamok érdekpolitikájából expanzív lehetőségek mellett csak háborúk és konfliktusok fakadhatnak.

Rousseau, Saint-Pierre-rel polemizálva, jelentős gondolatokkal járult hozzá a föderáció elméletéhez. Az államok egymás közötti viszonyát vizsgálva abból az egyszerű tényből indult ki, hogy az emberi közösségek csak egymással kölcsönhatásban léteznek. Az államok voltaképpen védelmet keresnek a szövetségekben és a föderációkban, mely által a saját közösségüket erősítik. Ezért merül fel komolyan a kérdés, vajon meddig terjeszthetők egy föderáció határai anélkül, hogy a tagállamok szuverenitását megsértenék. Rousseau szerint az egyén viszonya és az individuális állam viszonya a konföderációhoz hasonló. A szabadság és biztonság mind a két esetben csak a nagyobb egészben való részvétel útján érhető el. Ugyanakkor a társadalmi szerződés útján csak konföderatív köztársaság létrejötte képzelhető el, mely azonos elvek alapján működő jogállamok összessége. Nem képzelhető el tehát a valóságban egy Európai Commonwealth csak egy Európai Konföderáció. Mindennek az az alapja, hogy míg az emberek feladják a természeti állapotukat és államokban szerveződnek, addig az államok sohasem adják fel önként a természeti állapotukat egymással szemben. Az államok közötti háborúk egyetlen ellenszere a konföderáció, mivel az államok konföderációjában a partnereknek nem kell feladniuk a szuverenitásukat. A kölcsönös kompromisszumok kötésének elve biztosítja a szuverenitás megőrzését.

Rousseau tehát erősen támadta a monarchikus kormányzási formát, melynek lételeme a háború és a terjeszkedés. Szkeptikus volt kora valóságával szemben, hiszen csak rá kellett nézni a térképre és máris világossá váltak a problémák. Mit is lehetett kezdeni a német-római császár, az orosz cár, a francia, a spanyol, az angol, a dán, a svéd és a portugál király, a porosz uralkodó, valamint Lengyelország, Hollandia, a pápai állam, a bajor és a pfalzi fejedelmek, a Velencei Köztársaság, a svájci konföderáció, valamint a nápolyi és a szardíniai király szuverén államaival egy jogállami szövetségi szisztéma nélkül?

De mivel mindenki számára világos, hogy a háború pusztítással jár és hogy a népeket összekötő kereskedelem érdeke a béke, ezért Rousseau érvelése elbizonytalanodott Saint-Pierre naivitását illetően. Kénytelen volt belátni, hogy Saint-Pierre terve mégiscsak ésszerű. De hát ha ez így igaz, akkor miért nem valósítják meg? S ezt az ellentmondást azzal oldja fel, hogy az embereknek vannak valóságos és látszólagos érdekeik. A valóságos érdek a béke és a jólét. A

látszólagos érdek az erő kifejezése vagy a hatalom összpontosításával, vagy a teljes szuverenitáshoz való ragaszkodás útján. A harcot tehát a hatalmi harc fontosságát övező téveszmék ellen kell folytatni.

Ebben a szellemben vizsgálva a szuverén nemzetállamok természetét azok nagy hátrányának tartja, hogy nem nyújtanak védelmet a legerősebbekkel szemben. Így a legerősebbek mindig érvényt fognak szerezni az érdekeiknek. Az államok között a gyanakvás és a félelem érzése ilyen körülmények között állandósulni fog, mivel állandó készenlétben kell lenniük a másik fél kiszámíthatatlan ambícióival szemben. Ez teljesen lehetetlenné teszi egy jó kormányzat létrehozását, melyben az emberek jólétben és boldogságban tudnak élni. Mindezzel szemben a konföderáció által képviselt szövetségi államforma előnye az, hogy a konfliktusok nem fejlődnek háborúvá. Az államok biztonságban érezhetik magukat mindenféle önkényeskedéssel és hódító szándékkal szemben. Így megvalósulhat a kereskedelem teljes szabadsága és biztonsága, a hadi kiadások pedig ésszerűen csökkenthetőek lesznek. A föderáció ily módon a szuverént erősíti és az emberek jólétét szolgálja.

Rousseau úgy látja, hogy a béke és a jólét megvalósítása csak a szuveréntől függ. Fel kell tehát ismerni, hogy mi a hasznos és cselekedni kell. Ha mindennek ellenére nem kezdenek hozzá Saint-Pierre tervének szellemében szervezni az államot és Európát, az azért van, mert az emberek nem gondolkoznak racionálisan. Rousseau mindazonáltal úgy véli, hogy IV. Henrik terve a keresztény köztársaság létrehozására Saint-Pierre tervénél sokkal reálisabb. Annak ellenére, hogy Saint-Pierre hivatkozik IV. Henrik tervére, nagy különbség van közöttük. IV. Henrik reálisan gondolkozik, mivel egy európai szövetségi állam létrehozásával konkrét zsarnokok, nevezetesen a Habsburg uralkodók (V. Károly és fia) univerzális európai monarchia kialakítását célzó törekvéseit akarja megfékezni. Tehát a zsarnok elleni felszabadító harc és a védelmi unió hagyományainak jogi kereteibe helyezi azt. Ezáltal IV. Henrik érdekeltté teszi a szövetségeseit a terv kivitelezésében. Sőt Rousseau úgy tudja, hogy az európai konföderáció érdekében a francia király fegyverkezett is; egy hat éves háború során akarta megvalósítani az európai békét. IV. Henrik háborúja tehát az örök béke megvalósítása érdekében vívott utolsó háború lett volna. Rousseau egyúttal előrevetíti, hogy amit Sully tervez az a szuverén nemzetállami viszonyok között a valóságban szinte végeláthatatlan háborúkhöz fog vezetni, mely során a nemzetállamok, s a népek küzdenek majd egymással szakadatlanul.

Saint-Pierre és Sully (IV. Henrik) európai egységterve között mérleget vonva Rousseau végül úgy ítélkezik, hogy Saint-Pierre terve irreális, mivel egy könyvvel és jogállami szervezéssel akarta létrehozni a békét. Ezzel szemben IV. Henrik terve reális, mivel egy utolsó háború eredményeképpen akarta a békét megvalósítani. Igaz, hogy Rousseau szerette volna nem látni ez utóbbit. Rousseau pesszimizmusa s egyben realitásérzéke tehát olyan nagy volt, hogy figyelmeztetett arra: az „örök béke” Európában csak erőszakosan lesz megvalósítható, a konföderáció pedig csak forradalmi úton. Az volt a véleménye ugyanis, hogy korának európai államszisztémája szét fog esni önálló nemzeti egységekre az egyes népek autonóm államhatalmi szerveződése során. Ezt követően jöhet létre egy Svájc mintájára szervezett Európai konföderáció. Mindez az európai államszisztémának olyan forradalmi átszervezéséhez vezet, melynek

erőszakosságára még gondolni is félt (emlékezzünk az első és a második világháborúra).

Rousseau pesszimistán nyilatkozik kora kozmopolitizmusáról és a világpolgárokról. Szerinte a fennálló társadalmi rend alapján alkotunk fogalmat az elképzelt társadalmi rendről, s az egyetemes társadalmat különös társadalmaink nyomán gondoljuk el. A kis államok berendezkedése után képzeljük el a nagyot, s voltaképpen csak azután kezdünk emberré válni, hogy már polgárok vagyunk. Mindennek alapján nem tartja reális dolognak a világpolgárok részéről azt, hogy a hon iránti szeretetüket az emberi nem iránti szeretetükkel igazolják, s hogy azt állítják, hogy az egész emberiséget szeretik.⁵⁷

Montesquieu

Charles-Louis de Secondat, Baron de Montesquieu (1689-1755) az „Európa egységéről”⁵⁸ kifejtett gondolataiban az európai monarchikus államok közötti kapcsolatok problémájával néz szembe abban a korban amikor már polgári kormányzatok létrehozását teszi szükségessé a társadalom fejlődése. Szerinte az európai egység gondolatot az univerzális monarchia gondolatától határozottan és véglegesen el kell választani. Az a véleménye, hogy Európában már egyetlen hatalom sem kerülhet a többiek feletti állandó fennhatóság helyzetébe. Az ázsiai birodalmakhoz hasonló despotizmus nem alakulhat ki. Európában a természeti felosztódás számos közepes méretű államot hozott létre, amelyekben a jog uralma a jellemző. Ez biztosítja ezen államok prosperitását. A jog uralma nélkül dekadencia következne be. A szabadság szelleme a jogi szervezés útján tudja évszázadról évszázadra formálni ezt a területet, s a hatalom kiterjesztése is csak jogi szervezés útján lehetséges. Az európai uralkodók között vannak akik tudják, hogy az önkényuralom nem lehet tartós. A törvények pedig igyekeznek határt szabni az uralkodók hatalmának. Szerinte fatális dolog lenne, ha Európában egy nagyhatalmú uralkodónak (például a francia királynak, vagy a Habsburg császárnak) sikerülne az univerzális monarchiát megteremtenie. Európában ugyanis nincs szükség egyetlen univerzális uralkodóra sem, hiszen ez csak egy újabb hódító korszak kezdetét jelentené. Montesquieu tehát azt gondolja, hogy Európa voltaképpen egy nemzet, mely több egymásra utalt nemzetből áll. E nemzeteket pedig összeköti a keresztény kultúra.

Az európai nemzetek politikai egymásra utaltságát hangsúlyozva Montesquieu kifejti: az uralkodó igazi hatalma nem abban rejlik, hogy könnyen tud hódítani, hanem hogy nehezen támadható meg, s hogy a hatalma szilárd. Ha az uralkodók egymást utánozva fegyverkeznek a fegyverkezés állapota fogja jelenteni a békét. Mivel mindenki fegyverkezik, a háborúból származó haszon igen kétségesé válik. Ugyanakkor a fegyverkezés ténye azt jelenti, hogy mindenki részéről fennáll az a szándék, hogy a másik ellen fellépjen. Így mindez az állandó fenyegetettség állapotát jelenti, míg a valóságos érdek az egymásra utaltság. A háború csak mindennek az elpusztítását jelenti, s ez minden egyes európai államra

⁵⁷ J.- J. Rousseau: A társadalmi szerződésről. In: *Értekezések és filozófiai levelek*. Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta: Ludassy M., Fordította: Kis J., Magyar Helikon, Budapest, 1978. 616.

⁵⁸ Montesquieu: *Európa egységéről*. (A Törvények szelleme és a Perzsa levelek válogatott részei). Phönix kiadás, Budapest, 1943. 34-58. Francia kiadás: Montesquieu: *Reflexions sur la monarchie universelle en Europe. Oeuvres Complètes de Montesquieu*. 2. Ed.: M. A. Masson, Paris, 1955.

vonatkozik kivétel nélkül. Mindezek alapján Montesquieu Európa állapotáról keserűen állapítja meg, hogy az európaiak szegények maradtak annak ellenére, hogy gazdagok, és a világgal szerteágazó kereskedelmi kapcsolataik vannak, „Hamarosan azért, hogy katonáink legyenek, nem lesz másunk, mint katonánk, s olyanok leszünk, mint a tatárok”.⁵⁹

Montesquieu a „Törvények szelleméről”⁶⁰ című művében megoldásokat javasol arra, hogyan szervezzék át a kormányzatok külső és belső intézményeit a békepolitika értelmében. Anglia belső alkotmányos fejlődését, „a dicsőséges forradalom” során megteremtett alkotmányos királyság intézményes struktúráját tekinti példának.⁶¹ Az angol jogállami közösségszervezés elemzése során jut arra a következtetésre, hogy minden államban három hatalom van: a törvényhozó, a végrehajtó (végrehajtó hatalom az emberi jogok és végrehajtó hatalom a polgárjogok alapján), és a bírói. A bírói hatalomnak el kell válni a törvényhozói és a végrehajtó hatalomtól, míg a törvényhozó és a végrehajtó hatalom ellenőrzés révén össze kell hogy kapcsolódjon és egyensúlyt kell hogy alkosson. Mindezek alapján Montesquieu a despotikus hatalom mibenlétének feltárása során annak ellenszeréül az uralkodó hatalmának körülhatárolását javasolja, a hatalmak szétválasztásával és a föderatív elv követésével. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ha az emberiség nem talál ki olyan alkotmányt, mely a köztársasági állam előnyeit össze tudja egyeztetni a monarchikus állam külső erejével, lehet, hogy örökre egy személy kormányzása alatt fog maradni.⁶²

Montesquieu a monarchikus diplomácia által képviselt hagyományos konföderatív típusú államszövetségeket nem tartotta kielégítőnek. Ennek helyébe a szövetséges köztársaság megteremtését szorgalmazta. Mindezt a szövetséges köztársaságról (*république fédérative*)⁶³ alkotott koncepciójában fejt ki. A szövetséges köztársaság elgondolásában két vagy több jó polgári kormányzattal rendelkező köztársasági állam egy állammá való egyesülését jelentette. Montesquieu így voltaképpen a népszuverenitáson nyugvó köztársasági elvet a monarchikus elvvel akarta összeegyeztetni. Úgy gondolta, hogy a kis államok így el tudják érni, hogy a szövetkezés által a nagy monarchiák előnyeit is élvezhessék. Mivel a republikánus államokat hasonló elvek alapján kormányozzák, ez elősegíti a közös érdekek egyezményes összehangolását és az együttműködést a védekezés, a külpolitika, a gazdaság és a kereskedelem terén. A szövetséges köztársaság elve így hozza egyensúlyba a monarchiák háborús terjeszkedő politikáját a köztársasági kormányzat békés politikájával. S ez a kulcsa egy békés európai egység létrehozásának is. Az európai történelem közösségszervező gyakorlatából a Holland Köztársaság szövetségi alkotmányát és az angol alkotmányos gyakorlatot követendő példának tekinti a többi ország számára.

⁵⁹ Montesquieu: *Európa egységéről*. 58.

⁶⁰ Montesquieu: *A törvények szelleméről*. 1-2. Fordította: Csécsy I. és Sebestyén P. Akadémia Kiadó, Budapest, 1962.

⁶¹ Montesquieu: *A törvények szelleméről*. 1. 313-326.

⁶² „Eszertint úgy látszik, mintha az emberek végül is kénytelenek volnának mindenkor monarchiában élni, ha nem gondoltak volna ki olyan kormányformát, amelyben megvan a köztársasági kormányzat minden belső jó oldala és a monarchiának minden külső hatalma. A szövetségi köztársaságra gondolok.” Uo. 281.

⁶³ Uo. 281.

2.6. A népjogi gondolkodás klasszikusai

A jogfejlődés természetes logikájából adódott egy olyan nemzetközi törvénykönyv létrehozásának a szükségessége, mely az egyes népeket és államokat védi egymás hatalmi túlkapásaival szemben. Ebből az igényből folyamatosan fejlődött ki a népjogi gondolkodás. Az első jogtudós, aki megpróbálta megfogalmazni a népek egyenjogúsága elvén nyugvó föderális rendszer jogállami alapelveit, Suarez volt. Suarez a spanyol világbirodalom aranykorának jelentős gondolkodója, a népjog klasszikus mestere. 1548-ban született Kasztíliaiban, teológiát és polgárjogot tanult, majd belépett a jezsuita rendbe. Az egyik legfontosabb műve a „De legibus ac Deo legislatore”.⁶⁴ Suarez kritikának vetette alá a római és a kortársi értelmezéseket, s igyekezett pontosan meghatározni a *ius gentium* jelentését és elhatárolnia azt a természetjog fogalmától. Hangsúlyozta, hogy a természetjog az ember lényegéből származó veleszületett dolog. A *ius gentium* ezzel szemben emberi alkotás. Úgy jön létre, hogy az emberek egymás között megállapodnak az együttélés szabályairól, s azt írásban is lefektetik. A *ius gentium* tehát népjog és nem természetjog.⁶⁵ Suarez határozottan különbséget tesz a természetjog és a *ius gentium* között. Szerinte a *ius gentium* alapját egészen más képezi, mint a természetjogét, ugyanakkor a *ius gentium* határozottan megkülönböztetendő a polgári jogtól (*ius civile*) is. A *ius civile* írott jogszabály vagy szokásjog, egy nemzetileg meghatározott területre vonatkozik. A *ius gentium* azonban pusztán csak szokásjog. Olyan szokásjog, mely minden népnél bevezetendő. A *ius gentium* esetében továbbá meg kell különböztetni külső és belső *ius gentium*ot. Pontosabban szükség van egyrészt olyan szabályokra, melyek a népek közötti viszonyra vonatkoznak, másrészt olyan szabályokra, melyek az egyes népek belső viszonyai rendezésére vonatkoznak. Szükség van tehát államjogra és népjogra. Suarez szerint a *ius gentium* a minden népre vonatkozó államközi normákat jelenti, így a *ius gentium* a népjog kategóriájába sorolható. A népjog pedig olyan államok közötti jogot jelent, mely általános érvényű, tehát minden népnek be kell tartania az egymás közötti viszonyban. Suarez szerint azért lehet népjogról beszélni, mert az emberi nem — bár különböző népekre és birodalmakra van felosztva — mégis egy bizonyos egységet képez, mely korántsem egy biológiai egység, hanem egy azonos politikai és erkölcsi törvényeken nyugvó közösség. Az államok vagy nemzetek az emberek által létrehozott olyan közösségek, amelyek az emberiség egészéhez tartoznak; egymásra vannak utalva és együtt kell hogy működjenek. Ezért van szükség egy olyan jogrendre, mely az államok és népek közötti viszonyt szabályozza. Miként az egyes államok vagy nemzetek szokásjog szerinti népjogi normák szerint szerveződnek, ugyanez igaz az egész emberiség vonatkozásában is.⁶⁶

Suarez érdeme tehát, hogy felfedezte a *ius gentium* jellegének pozitív jogi karakterét és határozottan elválasztotta azt a természetjogtól. A *ius gentium* tehát az ember által alkotott alapszabály, írott jogszabály, alaptörvény. Hatáskörébe

⁶⁴ F. Suarez: De legibus. In: Francisco Suarez: *Ausgewählte Texte zum Völkerrecht*. Lateinischer Text nebst deutscher Übersetzung., Hrsg.: Josef de Vries. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1965.

⁶⁵ Suarez: De legibus. II. 17. n. 8. In: Francisco Suárez: *Ausgewählte Texte*. 13.

⁶⁶ Suarez: *De legibus*. 67.

tartoznak például az államok között kötött szerződések és a küldöttküldések. Suarez az emberiség egységéről álmodik, melyet a népjog termet meg. Nem az individualista egységállamot állítja a középpontba, hanem a határokat elmosó világállamot. A népjogi rendezőelvek harmóniája alapján szervezett világállam jelenti számára az egység a sokféleségben alapvetően nyugvó békés népközösség eszméjének a megvalósulását. Mindehhez fontosnak tartja a hadviselés és a háború jogi szabályozását is. Három feltétellel fogadja el a háborúviselést: csak államhatalom viselhet háborút, magánszemély nem; a háború csak jogalappal rendelkező, védekező háború lehet; a háború bizonyos korlátokat nem léphet túl.

Suarez gondolatai alapján virágzásnak indul a népjogi gondolkodás. Az első gondolkodó, aki a nemzetközi jog és az alapvető emberi jogok közötti kapcsolatra rámutatott Francisco de Vitoria volt. A „*De Indis Noviter Inventis*”⁶⁷ című értekezésében, melyet 1532-ben írt, síkra szállt amellett, hogy az amerikai primitív embereket a világ többi emberéhez hasonlóan megilleti a törvényes jog és igazságvédelem. Azért mert nem akarnak kereszténnyé válni, az még nem ok arra, hogy háborút indítsanak ellenük és megfosszák őket a vagyonuktól. Vitoria rámutatott a népjog, mint az államok közötti viszonyt rendező jog fontosságára a gyarmatok vonatkozásában is. Az egyes államokat az egész emberiség részének tekintette. Hangsúlyozta, hogy a *ius gentium* a természetjogból származik, mivel az ember természettől fogva társadalmi lény. Ugyanakkor különbözik is a természetjogtól, mint emberi alkotás, s inkább a pozitív joghoz tartozik. A természettől fogva létező népközösség gondolata szinte automatikusan vetette fel Vitoria számára az egyes állam szuverenitásának kérdését. Úgy vélte, hogy az államok szuverenitása és az egymás közötti szolidaritás szorosan összetartoznak. A népjog az egyenlőség, a barátságos kapcsolatok, a követek sérthetlensége és a tengerek szabadsága elvén kell hogy nyugodjon.

Amikor a spanyol udvarban vita bontakozott ki arról, hogy mi a teendő a meghódított népekkel, Suarez a békés misszió igen vitatott gondolatával állt elő, melyet ő maga morálisan igazoltnak látott.

Suarez és Vitoriat tekintik a népjog megalapítójának. Grotius (1583-1645) az ő gondolataikat fejlesztette tovább.⁶⁸ A háború és béke jogáról írt értekezésében voltaképpen folytatja a spanyol gondolkodók által felvetett gondolatokat.⁶⁹ Abból az előfeltételezésből indul ki, hogy a nemzetek szabad és egyenlő államokat kell hogy alkossanak és egymással békességben kell hogy éljenek. Hogy mindezt elősegítse szabályokat fogalmazott meg a népek egymással való viselkedésére mind békében, mind háborúban. Grotius elismeri a védekező háború jogos voltát, így az önvédelmet nem tagadhatta meg az egyes népek által alkotott közösségektől sem. Az elnyomás elleni felszabadító és függetlenségi harc jogosságát természetesnek tartotta, a zsarnok elleni harc jogosságát elismerte. Az államok közötti kapcsolatok és konfliktusok rendezését Grotius a Szövetségi Tanács intézményes kereteiben képzelte el, mely a keresztény uralkodókból áll. A

⁶⁷ F. de Vitoria: *De Indis, recenter inventis et de jure belli hispanorum in Barbaros. Relectiones.* (Vorlesungen über die kürzlich entdeckten Inder und das Recht der Spanier zum Kriege gegen die Barbaren, 1539). Tübingen, 1952.

⁶⁸ J. B. Scott: On the Superiority of the Spanish Scholastic above H. Grotius. In: A. Nussbaum: *A Concise History of the Law of Nations.* The Macmillan Company, New York, 1954. 296-307.

⁶⁹ H. Grotius: *A háború és béke jogáról.* 1-3. Szerk.: Hajdu Gy. Fordította: Haraszti Gy., Brósz R., Diósdí Gy., Muraközi Gy., A fordítást ellenőrizte: Csécsy I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.

tanács hatékony működése szempontjából fontosnak tartotta, hogy nemzetközi megállapodásban rögzítsék a vitás ügyek megoldásának a szabályait; hogy jogilag meghatározzák az államok tanácsa működési alapelveit; hogy hozzák létre a szerződés szegőikkel szembeni eljárást biztosító nemzetek feletti intézményt. Grotius a nemzetek joga fogalmára még a „*ius gentium*” kifejezést használta a régi és a középkori jogászokhoz hasonlóan, akik ezt a kifejezést a birodalmakba integrált népek (nemzetek) speciális privilégiumainak rögzítése során alkalmazták. Az internacionalizmus szót és a nemzetközi jog kifejezést csak később a 18. század végén alkotta meg Bentham a nemzetközi jogról írt értekezésében. A 18. század végéig a politikai nemzetet nem alapozták tudatosan a nyelvi kulturális nemzetre.

Puffendorf (1632-1694) azok közé tartozott, akik Suarez, Vitoria és Grotius művei alapján további következtetéseket próbáltak levonni a népjog vonatkozásában. Hitt az emberek természettől fogva való egyenlőségében.⁷⁰ Mindezt az államokra vagy nemzetekre is kiterjesztette. Puffendorf azáltal, hogy merészen megtámadta az Isten kegyelméből uralkodó monarchák által teremtett államjogot a felvilágosodás előfutára volt. Hangsúlyozta, hogy az emberek kötelessége úgy tekinteni egymásra, mint természettől fogva egyenlőkre. Az egyenlőség azonban nem vagyoni egyenlőséget, hanem jogi egyenlőséget jelent. Az emberek természettől fogva szabadok, s megilleti őket a jogegyenlőség a politikai jogok terén. Nem igaz a görögök azon állítása, hogy az emberek természettől fogva rabok. Téved, aki elfogadja a természettől fogva való rabság gondolatát. Hiszen nincs olyan állam, amely többre becsüli az idegen elnyomást a saját szuverén kormányzatánál.⁷¹ Puffendorf szerint a nemzetek közötti viszonyt is a természetjog irányítja az egyenlőség elve alapján. Hangsúlyozza, hogy az egész világon azonos rendezőelvek kell hogy érvényesüljenek; hogy mindenkinek békés viszonyok kialakítására kell törekednie; hogy az alkotmányon alapuló békés együttélés kell hogy az emberiség fő célja legyen. Aki eszerint cselekszik — szerinte — a természeti törvényt követi.⁷²

A népjog klasszikusai között komoly hely illeti meg Emeric Vattel (1714-1767). A svájci Neuchatel-ben született, s a lengyel király személyi tanácsosa volt. Munkásságára jelentős hatást gyakorolt M. de Wolff.⁷³ Mindketten az „amit magadnak nem akarsz, ne tedd mással” elvből indultak ki népjogi gondolataik megfogalmazása során. Vattel a „*Le droit des gens*”⁷⁴ című értekezése bevezetőjében összefoglalja alapvető gondolatait. „*Les Nations ou Etats*” (nemzetek vagy államok) elnevezéssel illeti az emberi társadalom azon politikai testeit, amelyek azért egyesültek, hogy a boldogulásukat az erőik

⁷⁰ Le Baron de Puffendorf: *Le droit de la nature et des gens, ou le systeme generale*. Chez Pierre de Coup, Amsterdam, 1712. Livre III. Ch. 2. 308-320.

⁷¹ Le Baron de Puffendorf: *Le droit de la nature et des gens, ou le systeme generale*. 317-318.

⁷² Uo. 149,169,195,

⁷³ M de Wolff: *Principes du droit de la nature et des gens* Chez M. M. Rey, Amsterdam 1758.

⁷⁴ M. de Vattel: *Le droit des gens, ou principes de la loi naturelle*. Chez E. Van Harrevelt, Amsterdam, 1775. Preliminaires, 1-9

egyesítése útján éri el.⁷⁵ Nem tesz különbséget a nemzet és állam kifejezések között. Értelmezésében a nemzetek vagy államok természettől fogva szabad és egyenlő emberek társulásai, akik önként lemondanak természeti szabadságukról és alávetik magukat a szuverénnek. Az így keletkezett nemzetek vagy államok az egymás közötti viszonyban azonban szabadok és egymástól függetlenek maradnak. A közöttük lévő kapcsolatok szabályainak a megfogalmazásával a népjog foglalkozik. A népjog — Vattel értelmezésében — a nemzetek (államok) által alkalmazott természetjog. Mindez azt jelenti, hogy miként az emberek a természettől fogva egyenlők és ugyanazokkal a jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeznek, ugyanez vonatkozik az államokra vagy nemzetekre is. A nemzetek egyenlősége elvéből pedig logikusan következik, hogy ami az egyik nemzetnek megengedett, megengedett a másoknak is, és ami az egyiknek nem megengedett, nem megengedett a másoknak sem.⁷⁶ A hatalmasság vagy gyengeség nem jelent ebből a szempontból semmiféle különbséget. A népek között jogegyenlőség kell hogy fennálljon. Minden népnek joga van erővel visszaverni jogai megsértőit. Ugyanakkor a népek szabadsága és függetlensége a törvények betartásának kötelezettségével jár.⁷⁷ Ebből a szempontból Vattel különbséget tesz belső és külső jogok és kötelezettségek között. A belső jogok és kötelezettségek az általános emberi kötelezettségekből, a külső jogok és kötelezettségek a többi emberhez való viszonyból fakadnak és a közöttük levő viselkedési szabályokat jelentik. Vattel megkülönbözteti a népjogtól az emberi jogot, mely mindenkire vonatkozó természetjog, s azon alapul, hogy természettől fogva mindenki egyenlő. Tehát az emberi jog univerzális jellegű természetjog.

Az egyenlő jogokkal rendelkező szuverén államok vagy nemzetek egymással vagy föderációt alkotnak (république fédérative), vagy autokratikus egyesítő államokká válnak. Föderális köztársaságról⁷⁸ akkor beszélünk, ha több szuverén és független állam egyesül egy állandó konföderációvá, anélkül, hogy bármelyik is megszűnne autonóm állam lenni. A közösen vállalt kötelezettségek nem érintik az egyes tagok szuverenitását, hiszen attól, hogy egy személy közösségi kötelezettségeket vállal nem szűnik meg szabad és független lenni. Ugyanez vonatkozik az államokra is. Vattel a föderális köztársaságra példaként említi a görög városállamok közötti szövetségeket, a németalföldi tartományok közötti szövetséget és a svájci kantonok szövetségét, valamint az általuk teremtett szövetségi jogot. A föderális köztársasággal ellentétes államforma az autokratikus és centralizált jellegű állam vagy nemzet. Ezek az államok vagy nemzetek nem szabad társulás, hanem erőszakos hódítás eredményeként jönnek létre: az egyik nép meghódítja és aláveti a másikat.⁷⁹

Vattel értelmezésében a népjog tehát a szuverént szabályozó jog, s azzal foglalkozik, hogy milyen jogaik és kötelezettségeik vannak a szabad, független és

⁷⁵ Vattel: *Le droit des gens*. Preliminaires, 1.

⁷⁶ Vattel: *Le droit des gens*. Preliminaires, 18-19. paragrafus, 7.

⁷⁷ Vattel: *Le droit des gens*. Preliminaires, 15. paragrafus, 6.

⁷⁸ Vattel: *Le droit des gens*. Chapitre 1. 13.

⁷⁹ Vattel: *Le droit des gens*. Chapitre 1. 14.

egyenlő jogokkal rendelkező nemzeteknek vagy államoknak az egymás közötti viszonyban.

2.7. Az amerikai föderatív típusú nemzet példája

Az európai kulturális gyökerű amerikai politikusok önkormányzati jogaik és függetlenségük súlyos megsértését tapasztalva folytatták Grotius, Locke, Montesquieu és Vattel gondolatait, valamint az Utrechti Unió hagyományait. Tulajdonképpen Thomas Jefferson (1743-1826) volt az, aki elkezdett azon gondolkodni, hogy a polgári kormányzatról Locke és Montesquieu⁸⁰ által kifejtett elvek szerint hogyan rendezhető jogilag a gyarmatok és Anglia kapcsolata. Jefferson a brit parlament föderatív struktúrájú átrendezését szorgalmazta, s a gyarmatok számára az angol parlamentben önálló képviselést követelt. A király és a parlament politikáját a gyarmatokkal szemben durva és zsarnoki beavatkozásként bélyegezte meg, mellyel szemben jogos a függetlenségi háború. Ilyen és hasonló gondolatok közepette indul a 13 amerikai állam közösségszervező akciója.

Az angol gyarmatosítók elleni függetlenségi harc az angol feudális alkotmányos fejlődés „Bills of Rights” (a jogi változtatásokat kinyilvánító alkotmánylevelek) tradícióját követve olyan nyilatkozatokkal indul, amelyekben az amerikai telepesek a brit uralommal szembeni igényeiket és jogaikat fogalmazták meg. Köztük az egyik legfontosabb az 1775-ös Virginia Nyilatkozat (Virginia Bill of Rights),⁸¹ mely már egy független államrend alkotmányát előlegezi meg. Az angol „Bill of Rights” tradíciót követve Virginia állam képviselői összegyűltek egy szabad kongresszuson és megállapodtak a kormányzás alapját képező rájuk és utódaikra vonatkozó jogokban. A virginiai politikusok deklarálták: minden ember szabad és független, s olyan elidegeníthetetlen jogai vannak, mint az élet és a szabadság élvezete, a tulajdonhoz, a boldoguláshoz és a biztonsághoz való jog. A nép a szuverén, a kormánynak az emberek és a nemzet közös boldogulását, és biztonságát kell szolgálnia. Az összes kormányforma közül az a legjobb, mely az embereknek a legteljesebb boldogulást és szabadságot képes biztosítani és a legjobban véd a visszaélések ellen. Amennyiben a kormányzat képtelen minderre, az emberek joga a közjó érdekében megreformálni, megváltoztatni, vagy leváltani azt. Megszüntették az exkluzív külön privilégiumok rendszerét. Elválasztották egymástól a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat és elkülönítették a bírói hatalomtól is. Rögzítették a parlamenti népképviselők szabad választásának elvét, és választójogot adtak mindenkinek, aki a közösség érdekeit képviseli. Megállapodtak abban, hogy a jogokat bármely felsőbb hatalom csak a képviselők beleegyezésével változtathatja meg. Garantálták a jogvédelmet. Kinyilvánították a sajtószabadságot, a vallásszabadságot és a keresztényi szeretet elvét az egymás közötti kapcsolatokban. Az állandó hadsereg intézményét elvetették, ezt békeidőben károsnak ítélték. Helyette a polgári kormányzatnak alávetett,

⁸⁰ *Pensées choisies de Montesquieu tirées du „Common-place book” de Thomas Jefferson.* Ed.: G. Chinard. Edition „Les Belles Lettres”, Paris, 1925. 41-49.

⁸¹ *Az emberi jogok dokumentumokban.* Összeállította: Kovács István és Szabó István. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1996. (A továbbiakban: *EJD.*) 606-609.

kiképzett és jól szabályozott lakossági csapattevéből álló hadsereg alakításában állapotok meg. A Virginia Bill of Rights nagyon nagy hatással volt a társadalomfejlődésre az emberi jogok kinyilvánításával. Mind az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat (1776), mind a francia Az ember és polgár jogainak deklarációja (1789) a Virginia Bill of Rights mintáját követi. S e hagyomány később a nemzetállami alkotmányok emberi jogokat tartalmazó paragrafusaival, a nemzetközi együttműködésre vonatkozó alapszabályok lefektetésének tradíciójával, valamint az emberi jogok univerzális deklarációjával napjainkban is folytatódik.

Az 1773-ban megindult amerikai függetlenségi mozgalom, melynek fontos eseménye volt a virginiai nyilatkozat elfogadása, 1776-ban a Philadelphiában tartott második kontinentális kongresszuson elfogadott Függetlenségi Nyilatkozattal⁸² folytatódott. Ez egy új nemzet születését jelentette. A nyilatkozatot Thomas Jefferson Locke és Montesquieu gondolatainak hatására fogalmazta meg. Nagy társadalomszervező programot indított el vele a gyarmatosító zsarnok elleni harc jogossága szellemében. A Függetlenségi Nyilatkozat deklarálta az emberi jogokat. Minden ember természettől fogva egyenlőnek születik, s mindenkinek elidegeníthetetlen joga van az élethez, a szabadsághoz és a boldoguláshoz. E jogok biztosítására a kormányzattal beleegyezésével kormányok jönnek létre. Amennyiben bármelyik kormány zsarnokivá válik az embereknek jogukban áll eltávolítani az ilyen kormányokat, hogy az érdekeiknek megfelelő új kormányzatot hozzanak létre. Mivel Nagy-Britannia a gyarmatokat a jogaikat megsértő abszolút zsarnokként kormányozza, ezért az emberi jogok alapján fel lehet lázadni a gyarmattartók kormányzata ellen, s meg lehet állapodni az együttélés új formájában.

A Függetlenségi Nyilatkozat végül is a társadalmi erőket az Anglia elleni harcra mozgósította. A 13 volt gyarmat (Massachusetts, New Hampshire, Delaware, Rhode Island, New York, Connecticut, New Jersey, Pennsylvania, Virginia, Maryland, Georgia, Dél-Karolina és Észak-Karolina) függetlenségi harcát az Egyesült Államok függetlenségének elismerése követte. A békekötés után sürgős feladat volt, hogy kialakítsák az eltérő berendezkedésű államok szilárd alapokon nyugvó belső rendjét, s rendezzék az egymás közötti kapcsolataikat. Az első alkotmánynak tekintett Konföderációs Cikkelyek (1776) a 13 államot laza szövetségben egyesítették, s még nem teremtették meg egy olyan szövetségi állam alapját, melynek keretében eredményes gazdasági, pénzügyi és külpolitikai együttműködésre kerülhetett volna sor. A kormánynak tekintett Kongresszus nem hozhatott törvényeket, a tagállamok szuverenitása pedig sértetlenül fennmaradt.

1787-ben azután Philadelphiában összeült az Alkotmányozó Gyűlés, melyben a tagállamok küldöttei vettek részt, szám szerint 55-en. A küldöttek négy hónap alatt megfogalmazták az új alkotmányt. Az amerikai unió szervezőinek nagy érdeme, hogy felismerték: az európai hatást tükröző Konföderációs Cikkelyek⁸³

⁸² Declaration of Independence. In: *The Debates in the Federal Convention of 1787 which Framed the Constitution of the United States of America. Reported by J. Madison.* New York, 1920. xxxiii-xxxvii.; Magyarul: Az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat (1776). In: *AJD.* 609-613.

⁸³ Articles of Confederation. In: *The Debates in the Federal Convention of 1787.* xxxvii-xxlvii.

nem kielégítőek. A gyakorlat azt bizonyította, hogy az így létrejött unió csak mechanikus szövetséget jelent, amely nem mentesülhet a hatalmi konfliktusoktól. Az ilyen típusú szövetség nem stabil, könnyen fel is bomlik, s kitör az anarchia. Az amerikai alkotmány mindezt meg tudta haladni egy összeforrottabb, ún. szerves unió kialakításával, s létrejött az amerikai nép és nemzet. Az amerikai nép lett a szuverén egy föderatív szerkezetű unióban, az uniót pedig nemzetnek tekintették. Az alkotmány Preambuluma ezt így fejezi ki: „Mi az Egyesült Államok népe, attól vezetve, hogy tökéletesebbé tegyük az Uniót, megvalósítsuk az igazságosságot, biztosítsuk a belső nyugalmat, gondoskodjunk a közös védelemről, előmozdítsuk a közjót, biztosítsuk a szabadság áldásait magunk és utódaink számára, meghagyjuk és bevezetjük az Amerikai Egyesült Államok jelen alkotmányát.”⁸⁴

Az amerikai politikusok tisztában voltak azzal, hogy az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának létrehozásával meghaladták az európai államok közötti szövetségi tradíciót. Benjamin Franklin például, aki ismerte IV. Henrik (Sully) tervét az európai egység létrehozására, azt javasolta egyik európai barátjának, hogy IV. Henrik tervét az amerikai alkotmány és föderáció szellemében valósítsák meg az európaiak. S e célból küldött is egy példányt neki az amerikai alkotmányból.⁸⁵ Franklin tehát azt javasolja, hogy IV. Henrik tervét az „európai nép” föderatív típusú uniója keretében valósítsák meg. Így jöhet létre az európai nemzet. Mindehhez szükség lenne arra, hogy az európai politikusok megállapodjanak egy jó alkotmányban.

A föderalista

Abban az időszakban, amikor az amerikai alkotmányt elfogadták, „The Federalist or the new constitution”⁸⁶ címmel elkészült egy értelmező mű, melynek cikkeit az alkotmánnyal párhuzamosan kell tanulmányozni. E cikkek azért íródtak, hogy magyarázzák az alkotmányban foglaltak jelentését, s ezzel meggyőzzék az államok képviselőit, hogy el kell fogadniuk az alkotmányt. Az „A föderalista” logikusan felépített egységes mű, végigtekinti az unió szervezésének minden fontosabb témáját. Mindenekelőtt az alkotmány létrehozóinak eszmevilágába ad betekintést. Jól bizonyítja, hogy az amerikai politikai gondolkodás beágyazódott az antik és az újkori Európa politikai gondolkodóinak eszmevilágába. Különösen Locke és Montesquieu hatása érezhető. Locke polgári kormányzatról szóló értekezésének gondolatai, valamint Montesquieu-nek a szövetséges köztársaságról kifejtett elmélete, a hatalmak szétválasztásának és kiegyensúlyozásának az elvét megfogalmazó fejtegetései az amerikai alkotmány alapeszméivé váltak. Az alkotmány megszövegezésében jelentős szerepet játszó „alapító atyák”, közöttük George Washington, Alexander Hamilton, Benjamin Franklin és James Madison főképpen Arisztotelész, Montesquieu, Locke, John

⁸⁴ Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya. Preambulum. 121. In: R. Mithell: *Az Egyesült Államok Alkotmánya*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995. 119-151.

⁸⁵ B. Franklin to Mr. Grand, October 22. 1787. In: *Documentary History of the Constitution*. IV. 341-342. Idézi: J. Madison: *The Debates in the Federal Convention*. 1.

⁸⁶ A. Hamilton, J. Jay & J. Madison: *The Federalist or the New Constitution*. Dent, London and New York, 1965. Magyarul: Alexander Hamilton, James Madison, John Jay: *A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról*. Európa, Budapest, 1998.

Milton, Johannes Althusius, William Penn, Christian Wolff, Samuel Puffendorf és Emer de Vattel tanításaiból merítették. Követésre méltónak tekintették az angol jogállami társadalomszervezés példáját és a Holland Unió (Utrechti Unió, 1578) 'alkotmányát'. Maga az „A föderalista” a föderatív államszervezést illetően mind a mai napig aktuális forrás. Hatással volt olyan fontos gondolkodókra, mint Eötvös József, Woodrow Wilson, Richard Coudenhove Kalergi és Altiero Spinelli.

Az „A föderalista” a történelmet, mint példatárat kezeli, mely az emberi közösségszervezés tapasztalataiba nyújt betekintést. A történelmi példák azt bizonyítják, hogy a hatalmi és expanzív politikával szemben a kis államok legtermészetesebb védekezési módja az, hogy bölcs szövetségi politikával olyan nagyobb és szerves államszövetséget hoznak létre, melynek tagjai már nem pusztán mechanikusan állnak össze. A szövetség kölcsönös kompromisszumok árán kialakított közös jogi intézmények révén tehető szervessé, és szolgálhatja a tagállamok közös érdekeit. A jogállami szervezés európai tapasztalatai tehát az amerikai függetlenséget megteremtési szándékozó politikai gondolkodásban új kihívás elé kerültek. A kérdés az volt: hogyan lehet a népszuverenitás, az emberi és állampolgári jogok, a hatalmi ágak szétválasztása és a közöttük levő egyensúly megvalósítása, valamint a pluralista demokrácia elvét egy föderatív kormányzat alkotmányába belefoglalni? További probléma volt, hogyan lehet az államhatalmat alkotmányosan ellenőrizni és a hatalommegosztást, a kiegyensúlyozást intézményesíteni.

Az „A föderalistában” olvashatjuk a New York állam polgáraihoz írt esszét, „Publius” (Alexander Hamilton, James Jay és mindenekelőtt James Madison) tollából, amelyek ezekre a kérdésekre keresik a választ. Az unió létrehozását mindhárom szerző a béke és biztonság, valamint a gazdasági prosperitás érdekében támogatja. Hamilton — arisztokratikus nézeteket valló ügyvéd és bankár — az erős központi hatalom híve volt, nagy köztársaságok keretében. Véleménye szerint a nagy területet átfogó unió a kereskedelem és a gazdaság érdekeinek jobban megfelel. Ebben a szellemben mutat rá az európai példát követő Amerikai Konföderáció elégtelenségére, mely az anarchiát nem tudta megakadályozni. Ez a szövetkezési típus Európában sem működött, nem tudta a háborúkat megakadályozni. Hamilton a kiutat egy nemzeti (föderalista) kormányzat létrehozásában látta, mely az ellenőrző hatalmat egy közös tanácsra bízna. Mindezzel párhuzamosan javasolta, hogy az unió hatalmát terjesszék ki az állampolgárokra, akik a kormányzás tulajdonképpeni alanyai. Tehát az egyének aktív bevonását tervezte a parlamenti életbe. (15. sz.).

Az „A föderalista” másik, demokratikusabb beállítottságú szerzője James Madison, Virginia küldötte volt. Ő a népszuverenitáson és képviseleti elven alapuló föderális köztársaság mellett érvelt. Egyúttal hangsúlyozta a hatalmi fékek és egyensúlyok jelentőségének a szerepét, a társadalmi és politikai pluralizmus fontosságát. (10. sz.). Voltaképpen Locke és Montesquieu gondolatait segítségül hívva újraértelmezte az antik görög köztársasági államformát és konföderatív szövetségi elvet a föderalizmus szellemében. (18. sz.). A föderális köztársaság előnyét abban látja, hogy az sikeres kombinációja az állami és az államok fölötti (nemzeti) érdekek képviseletének: az átfogó és közös érdekek a föderatív nemzeti törvényhozásban, míg a helyi és partikuláris érdekek az államok törvényhozásában kapnak helyet. Az egyén pedig mind a helyi, mind az állami,

mind a föderatív szinten kifejezésre juttathatja az érdekeit. Mindezek mellett Madison a nagyobb szabadságot lehetővé tevő és az érdekek sokszínűségét kifejező pluralista demokrácia híve és szorgalmazója volt. A politikai pluralizmus lehetővé tette pártszerű érdekcsoportok (frakciók) működését, s ezáltal kifejezhetővé vált az érdekek sokfélesége. Mindez pedig csak egy szélesebb, föderatív köztársaságban tud érvényre jutni, mivel az közömbösíteni tudja a kis köztársaságokban, esetleg az államok szintjén megvalósuló tiszta többségi demokráciát, mely kevesebb biztonságot nyújt és sokkal labilisabb. Így az unió létrehozása Madison gondolkozásában az államok közötti demokrácia megteremtését tűzte ki célul az államok belső köztársasági szervezésének a mintájára.

Az amerikai alkotmány létrehozói elhatárolták magukat az európai társadalmat jellemző örökletes feudális intézményektől, nemesi címektől, és előjogoktól. Nem akartak se monarchikus, se arisztokratikus, se közvetlen (többségi) demokrácián alapuló államformát. Az együttélést az érdekek sokaságát képviselő demokráciára akarták építeni, mivel ez az általuk vallott szabadságeszmének jobban megfelelt. Új típusú, békés közösségi együttélést akartak megszervezni, az európai társadalom története során született javító eszmék alapján. Az alkotmányozók fő problémája végül is az volt, hogyan tudják megvalósítani a Montesquieu által hirdetett szövetséges köztársaságot (9. sz.), mely az azonos elvek alapján működő köztársaságok szerves szövetségét jelentette (a konföderáció monarchikus jellegű diplomáciai elve helyett). A kérdés tehát az volt, hogy hogyan lehet a köztársasági és az alkotmányos monarchikus elvet egy unió keretében összeolvasztani. Magyarán: hogyan tudják kibékíteni a központosítás elvén felépülő nemzeti szövetséget az államok autonómiájának az elvével? Mindenekelőtt a kétkamarás szisztéma létrehozása okozott problémát. Hogyan alakítsák ki az államokat képviselő szenátust (második kamara) és annak választási rendszerét úgy, hogy meg ne sértsék a népszuverenitás elvét? (62. sz.). Megoldották ezt is, miként azt a problémát, hogyan alkalmazzák a többségi elvet a kisebbség jogainak tiszteletben tartásával; sor került a bíróság szerepének megfogalmazására is. (78. sz.). Viszont nem sikerült rendezni a rabszolgakérdést. (54. sz.) Így az új típusú föderatív nemzetállam már a megszületése pillanatában egy súlyos és megoldatlan emberjogi problémát hordozott.

Hamilton az „A föderalista” 84. cikkében kifejti, hogy miben látja az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának jelentőségét a megelőző feudális korszak angol „Bill of Rights” szisztémájához képest. Az alkotmány szerinte az amerikai nép megegyezése arról, hogy saját maga és utódai számára biztosítja a szabadságot. S mint ilyen, a nép jogait sokkal valószerűbben ismeri el, mint a jogok kinyilatkoztatásának korábbi formái. A jogok nyilatkozatai ugyanis köteteket megtöltő aforizmákkal vannak teli, melyek etikai értekezésekben jobban hangzanak, mint egy ország alkotmányában.⁸⁷

Mindez azt jelenti, hogy Hamilton számára az amerikai alkotmány a társadalmi együttélésnek a népszuverenitás elvén és a közmegegyezésen alapuló olyan új típusú alapszabálya, amely a kor igényeinek szintjén rögzíti az emberi és politikai jogokat. Az alkotmányt lehet fejleszteni és módosítani. Hamilton szakítani akar az

⁸⁷

Alexander Hamilton, James Madison, John Jay: *A föderalista*. 84. cikk.

angol „Bills of Rights” tradícióval, ami azt jelenti, hogy a jogok kinyilvánítása és a jogrendszer alkotmánylevelekkel történő megreformálása útján fokozatosan teret engednek a mindenkori társadalmi igényeknek. Így valósult meg a király fokozatos alárendelése a törvényeknek, a születési arisztokrácia fokozatos háttérbe szorítása és a polgári társadalom demokratikus rendező elveinek fokozatos térnyerése. Mindezzel szemben az amerikai joggyakorlat, mely egy kialakulóban lévő és minden elért eredményt veszélyeztető anarchiát volt kénytelen megfékezni, írásba foglalt alkotmányt produkált. Hamilton logikája és érvei azonban nem tudták legyőzni az amerikaiak félelmét a visszaélésektől és a korrupciótól. Az alkotmány ratifikálásába sok állam csak úgy egyezett bele, ha a garanciák listáját utólag még csatolják az alkotmányhoz. Így 1791-ben 10 módosítást (alkotmány-kiegészítést) mellékeltek az alkotmányhoz. Ez a Bill of Rightsként ismeretes kiegészítés az alapvető állampolgári és szabadságjogok megmásíthatatlanságát biztosítja.

Az antiföderalista

Az amerikai alkotmány ratifikálása során nemcsak a föderalisták, hanem az antiföderalisták is hallatták szavukat. Igaz, hogy szerepük elhalványodott a függetlenséget és az alkotmányt támogatók lelkesedése közepette. A „The Anti-Federalist”⁸⁸ című kiadványban összegyűjtött írások a „The Federalist” kritikáját tartalmazzák többek között a föderációról, a republikánizmusról, a jogi szemléletről és a Bill of Rights-ról. Az amerikai alkotmány, minden bölcsessége ellenére, korántsem tökéletes. Lehet hibákat is találni benne, s nem tudott megoldani minden, a társadalmi együttélés során felmerülő kérdést. Mivel az amerikai nép társadalmi konszenzus eredményeként született meg, ám továbbra is ellentmondások és viták közepette élt, ezért az amerikai közösség politikai élete továbbra is párbeszéd maradt az emberek és politikusok között. Ezért fontos a vesztes ellenzék, az antiföderalisták álláspontját is megvizsgálni annak ellenére, hogy többnyire szűk látókörű helyi politikusokként tartották őket számon, akik nem látnak túl a saját államuk határain. A legérdekesebb írásaik – „A föderalista farmer (The Federal Farmer) és a „Brutus esszéi” (Essays of Brutus) - éppen azokkal a problémákkal foglalkoznak, amelyeket az amerikaiak „nagy nemzeti vívmánya” megoldatlanul hagyott.

A „The Federal Farmer”⁸⁹ szerzője — aki nagy valószínűséggel Richard Henry Lee volt — lényegében kétségbe vonta, hogy egy egységes kormányzat (single government) képes lenne az egész USA-t szabad rendezőelvek alapján irányítani. Úgy vélte, hogy a szabadság és egyenlőség elve alapján működő kormány nem praktikus ilyen nagy területű országban. Az alkotmány ugyanis nem tudja biztosítani a szabad kormányzat két alapvető biztosítékát: az emberek kielégítő képviselését a törvényhozásban és az esküdtszéki tárgyalást vidéken. Mivel a közép (the center) és a szélsőséges pártok (the extremes) nem fogják megosztani az előnyeiket és mivel a szabad kormányzati jog csak limitáltan működik, ezért a jogot a szélsőségek (extremes) megfélemlítéssel és csalással fogják

⁸⁸ *The Anti-Federalist. Writings by the opponents of the Constitution.* Ed.: H.J. Storing, Selected by M. Dry from „The Complete Anti-Federalist”. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1985.

⁸⁹ *The Anti-Federalist.* 23-103.

rákényszeríteni az emberekre. További problémaként veti fel, hogy nehéz, sőt majdnem lehetetlen egy ilyen heterogén országra megfelelő „Bill of Rights-ot” alkotni. S mindezekon felül azt is problémának látja, hogy az alkotmány nagyon széles körű jogokat ad egy nem tökéletes kormánynak, ami a jog ignorálásához, vagy katonai kényszeruralomhoz, végső soron pedig despotizmushoz vezethet.

Lee úgy véli, hogy a kodifikált kormányzási formából számos hiányosság származik. Ilyen, hogy a képviselőház viszonylag kis méretű, a szenátus kompromisszumos bázisa nem kielégítő jellegű, s a hatalmak keverednek. Mindez pedig azt a következtetést erősíti meg, hogy az államokat nem lehet majd megfelelő alapelvek alapján konszolidálni. Kifogásolja továbbá, hogy a hatalmi jogkörök nincsenek kellőképpen meghatározva. Ezzel kapcsolatban az a véleménye, hogy a külpolitikát és néhány belpolitikai területet érintő jogosítványt a közös kormány (general government) kezébe kell adni; ugyanakkor e kormánynak az adózás és a katonai erő feletti országos hatalma nem lehet limitálatlan. Az ezeket a területeket érintő hatalmi jogköröket nagyon óvatosan lehet csak garantálni addig, amíg a föderális kormányzat képviseleti rendszere ennyire tökéletes. Veszélyesnek tartja továbbá a föderális igazságszolgáltatásnak adott kiterjesztett jogkört. Mindezekon felül pedig úgy látja, hogy az alkotmányban vannak teljesen bizonytalanul meghatározott hatalomgyakorlási jogkörök is.

A „The Federal Farmer” konklúziója: a kormánynak az a feladata, hogy megvédje és ne pedig aláássa az ország egyenlő és autonóm hatalmi megosztását és az emberek „szabad és férfias (manly)” szokásait. Elismeri, hogy az alkotmány rengeteg jó dolgot tartalmaz. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy egy megjavított föderális kormányzatra lenne szükség, mivel a javasolt alkotmány értékét jelentősen csökkenti a népképviselő hiányossága. Mindent összevetve az a javaslata, hogy az amerikaiak szabadon fontolgassák még az alkotmányban foglaltakat és ne essenek sem az alkotmány ellenzékének se híveinek a szélsőségeibe.

Az „Essays of Brutus” a „New York Journal-ban” 1787 októbertől 1788 áprilisig — a „The Federalist” esszéivel párhuzamosan — publikált magas színvonalú esszékből áll, valószínűleg Robert Yates tollából.⁹⁰ „Brutus” voltaképpen olyan fontos kérdésekkel foglalkozik, mint a kis republikánus kormányok problémája, valamint a „Bill of Rights”, a képviseleti rendszer, a törvényhozó hatalom, a bírói hatalom, és a szenátus kérdése. “Brutus” alapkérdése: vajon nem lenne-e jobb egy konföderatív kormány az Egyesült Államoknak? Véleménye szerint az USA területén nem lehet olyan szabad kormányzatot létrehozni, mely azt egy állammá redukálja. Az autoritás elve, a történelmi tapasztalatok és maga a racionalitás mindezt tagadja. Az USA-nak el kell határolnia magát a despotikus kormányzattól és a tiszta demokráciától, s szabad képviseleti köztársasággá kell válnia. Ezt nehezíti az a körülmény, hogy egy ilyen nagy területen, ahol ennyi ember és kultúra él együtt, nem lehet jó képviseleti rendszert kialakítani. Nem lehet továbbá azt sem elérni, hogy az emberek szokásai, érzelmei, érdekei nagyjából hasonuljanak egymáshoz, pedig

⁹⁰ Érdekes jelenség az amerikai politikai életben, hogy a politikai vélemény fontosságát a szerző kiléte elébe helyezik. Ezért a szerzők álneven írnak. Magyarországon hasonló taktikát Eötvös József alkalmazott.

szerinte ez egy szabad köztársasághoz hozzátartozik. Az USA-hoz hasonlóan nagy és változatos országban nem lehet szó a kormányzatba vetett olyan fokú bizalomról, mely a jog betartásához szükséges lenne. Másrészt a törvényhozás nem képes átlátni egy ekkora terület problémáit. Mindezek alapján arra a következtetésre jut, hogy egy ilyen hatalmas méretű köztársaságban a kormányhivatalnokok gyorsan ellenőrizhetetlenné fognak válni, s vissza fognak élni a hatalmukkal. Ezért „Brutus” szükségesnek tartja, hogy a kormány hatalmát limitálják és pontosan definiálják.

„Brutus” a képviseleti rendszerrel kapcsolatban is számos vitatható dologra mutat rá. Ezek közé tartozik többek között például a rabszolgák képviseleti joga; az hogy racionális és igazságos-e az államok egyenlő képviseleti joga a szenátusban; továbbá a kinevezésen alapuló képviseleti rendszer alapelveinek meghatározása. Lényegében továbbra is attól fél, hogy egy ilyen kisméretű képviselőházban lehetetlen lesz kivédeni a korrupciót, s az erőtlen képviseleti rendszerben az emberek nem fognak megbízni. Nagyon kérdésesnek tartja, hogy az alkotmány mennyire lesz képes a rossz emberek magatartását szabályozni.

Mindezekon felül „Brutusnak” problémái vannak azzal is, ahogyan a törvényhozó hatalomnak az alkotmányban rögzített jogkörét meghatározták. Szerinte ez túl szerteágazó és nem jól definiált: probléma például, hogy az általános jólétet túl tágra fogalmazták meg; az adózást pedig nem limitálták. Nem tartja helyesnek azt az érvet sem, hogy a közös kormányzat hatalma korlátlan legyen. Véleménye szerint a nemzet biztonsága nem az egyetlen cél, s az államok maguk felelősek a belső ügyeikért. Az amerikai állam célja nem a dicsőség, hanem a belső béke és igazságosság kell hogy legyen. Mindehhez szorosan kapcsolódóan a hadsereget is definiálatlannak és körülhatárolatlannak tartja.

„Brutus” számára a törvényszék kérdése szintén problémákat vet fel. Úgy látja, hogy a föderális törvényszék szinte ellehetetleníti az államok törvényszékeinek a működését, mivel ezek teljesen alá vannak rendelve a föderális törvényszéknek, mely előbb-utóbb le fogja rombolni az államok szuverenitását.

Az „Anti-Federalist” szakértő és színvonalas kritikája olyan problémákat vetített előre, melyek a konföderáció és föderáció sajátos keverékéből, a választójog nem egyenlő voltából és a képviseleti szisztéma tökéletlenségéből fakadtak. Mindez azt sugallta, hogy az alkotmány továbbfejlesztéséhez tulajdonképpen már a születése pillanatában hozzá kellett volna látni. Ugyanakkor az „Anti-Federalist” említett politikusai az általuk kritizált hiányosságok ellenére voltaképpen elismerték, hogy az alkotmány egy egyedülállóan bölcs kezdeményezés az amerikai nép képviselői részéről. Ők ugyanis kísérletet tettek rá, hogy egy nagy területű és vegyes kultúrájú államban megfogalmazzák a különböző államok békés együttélésének alapszabályait. Művük hibái ellenére is folytatható. Ezért próbálták meg a történelem folyamán sokan megérteni, utánozni és továbbfejleszteni.

Az amerikai alkotmány

Az amerikaiak választott képviselőiből álló alkotmányozó testület három hónapon keresztül tanácskozott, s az alkotmányozás folyamatát az egész országban mindenütt viták kísérték. Gazdasági területen létre kellett hozni az

egységes piacot és az ehhez szükséges vám- és pénzügyi uniót. Ennek érdekében az adókat, a vámokat, az illetékeket, a súlyokat és a mértékeket egyesítették, az idegen pénzeket pedig átválthatóvá tették az Amerikai Egyesült Államok egész területén. Az amerikai alkotmány tehát az emberi jogokra, szociális és jóléti motívumokra épülő politikai és gazdasági (vám- és pénzügyi) unió alapelveit tartalmazza.⁹¹ Ezzel a közösségek közötti korábbi védelmi típusú unió elvét a gazdasági együttműködésre vonatkozó szabályozással, valamint jóléti és szociális motívumokkal bővítette ki. S mint ilyen, az amerikai alkotmány állandó gondolkodási folyamatot indított el az államok közötti szövetségek modernizálásáról és demokratizálásáról.

Az alkotmány az államok demokratikus nemzetközi közösségének megszervezése irányába tett jelentős lépésnek tekinthető. Bizonyította, hogy négy politikai közösség-szervező alapelv — a népszuverenitás elve, a föderalizmus, a hatalmak szétválasztása, a fékek és egyensúlyok (checks and balances) rendszere — alkalmazásával demokratikus közösségi együttélés valósítható meg. Az európai javító eszmék hatása és az amerikai függetlenségi harc lendülete sikerrel váltotta fel a korabeli európai típusú feudális privilégiumokon alapuló rendszert egy polgári demokratikus jogállami államszervezésen alapuló szisztémával, annak ellenére, hogy a rabszolgaság intézményét csak később törölték el. A hatalmat a nép kezébe tették le, s azt a nép választott képviselői gyakorolták. A törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom szétválasztása és a fékek és egyensúlyok beépítése megakadályozta, hogy a hatalmi funkciókat a három hatalom bármelyike kizárólag gyakorolhassa. A föderáció megosztotta a hatalmat a központi kormányzat és az államok között. Az államok közötti egyenlőséget a képviseleti és a szavazati arányszám rögzítésével oldották meg. Az amerikai unió a nemzeti kormányzat szintjén unitárius, ugyanakkor a tagállamok szintjén konföderatív volt. A nemzeti (föderatív) kormány erős központi hatalommal rendelkezett az államok rovására, de az államok a belső ügyekben szuverének maradtak.

Az alkotmány érdekessége az elnöki funkció meghatározása. A végrehajtó hatalom az Egyesült Államok elnökét illeti, aki egyben a szárazföldi haderő és hajóhad főparancsnoka is. A bel- és külpolitika koordinálója, fogadja a követeket és képviseli az Egyesült Államokat a nemzetközi politikában, ő adja ki a tisztségviselők kinevezési okmányait. Az, hogy az elnököt a törvények hű végrehajtásának öröként képzelték el, mutatja, hogy a 18. századi demokratikus gondolkodók még bizonytalanok voltak eszméik valóságos gyakorlati erejében. Ezért tartották szükségesnek, a régiekhez hasonlóan, hogy egy földi rendkívüli képességű személyre bízzák a végrehajtó hatalmat. Mindezzel mintegy folytatták Dante gondolatát, aki a törvényesség öröként egy univerzális monarchát képzelt el. Együttal igazolták Montesquieu azon véleményét is, hogy a „törvények őrei”-ként működő rendkívüli erkölcsű személyekre mindaddig szükség lesz, amíg a társadalom demokratizálódásának és jogi szervezésének elért szintje ilyen személyeket már nem igényel. Az amerikai alkotmány fontos lépés a demokratikus államközösség szervezése útján. Vitatott, hogy ez a 18. századi alkotmány mennyire ösztönzői az állampolgárokat a további demokratizálásra.

⁹¹ R.Mitchell: *Az Egyesült Államok Alkotmánya*. Szerk.: Hamza Gábor. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1995. 121-151.

Mennyire van benne a haladás gondolata? Végül is az Egyesült Államok 1787-ben elfogadott alkotmánya több mint kétszáz éve van hatályban, eltekintve néhány döntő jelentőségűnek nem tekinthető olyan változtatástól, mint például a szenátorok közvetlen választásának a rendszere. Az emberi elme és értelmes közösségszervező szándék olyan nagyszerű darabja, melynek példáját a többi népközösség, a helyi körülményekhez alkalmazva, még mindig csak nehézségekbe ütközve tudja követni.

Az amerikai alkotmány ezért szolgált az európai egység szorgalmazói számára is példaként generációkon keresztül egészen napjainkig. Az európai egység gondolat szorgalmazói voltaképpen azt vizsgálták, hogy Európa miért nem volt képes ilyen teljesítményre. Miért is húzódott el évszázadokig a feudális kultúra szellemi meghaladása? Az összes európai társadalomkritikát többé-kevésbé az amerikai siker motiválta. Ezzel kapcsolatban e helyütt csak egy fontos eltérést emelnék ki, mely az európai történelem egyik súlyos következményekkel járó eltérése az amerikaitól, s mely voltaképpen félreértéseken alapuló zsákutcát idézett elő Európában. Ez pedig a nemzet jelensége: mégpedig a zárt határok között elképzelt nemzeti szuverenitásához ragaszkodó nemzetállamok jelensége, melyek a belső struktúrájuk föderalizálását és demokratizálását csak nagyon lassú és konfliktusokkal teli formában tudták végrehajtani a történelem során. Ebből a szempontból érdemes elgondolkozni az amerikai alkotmányozó politikusok által képviselt nemzetkonceptión, akik magát az uniót nemzetként fogták fel. Tehát az amerikai felfogás a tagállamok szövetségét nevezte nemzetnek. Így voltaképpen az amerikai alkotmánnyal megszületett az amerikai nép és az amerikai nemzet. A tengerentúli nacionalisták a nemzetek (államok) fölötti közös hatalmat, a központi kormányt akarták erősíteni. A föderalisták az államok szuverenitásának megőrzéséért küzdöttek. A francia forradalom is ebben a szellemben kezdődött, de a jakobinus szakaszban a nemzetfogalom átértelmeződött, s a közvetlen demokrácia és az unitárius elv érvényre jutása miatt zavar állt be nemzet fogalom értelmezésében. Európában végül is a nemzet az európai egység gondolat vonatkozásában fordított értelmezést kapott a nemzetállamok kiteljesedése és uralma korában. A nacionalista az volt, aki az unitárius nemzetállam határainál lezártnak tekintette a nemzetállamot. A föderalista pedig az európai egység létrehozását akarta, s a nemzetállami határok lebontásáért és egy európai identitás kialakításáért küzdött. Hogy miért jött létre ez az eltérő értelmezés és fogalmi zavar a hatalomért folytatott harc során, és hogy miért lettek az egyes európai népek a valóságnak ellentmondó zárt nemzetállami határok közé szorítva a kulturális összetartozásuk tudata ellenére is, ezen érdemes elgondolkozni. Érdemes továbbá megfontolni a jövő azon perspektíváját is, hogy az európai államok demokratikus szövetsége egy európai, vagy egy atlanti nemzet kialakulásához fog-e vezetni. Mindez a hatalmi harc kimenetelének függvénye: sikerül-e egy európai alkotmányt létrehozni, s ezáltal az európai föderációt az amerikaihoz hasonlóan konkrétá tenni? Kérdés persze, hogy kell-e ez. S ha nem, miért nem? Milyen erők, s milyen irányban mozgatják a jövőt? Igaz-e, hogy Nagy-Britannia példáját követve a jogok kinyilatkoztatása és állandó modernizálása az érdekek alapján elegendő az európai államok közötti demokratikus együttműködés kialakításához? Hihetünk-e abban, hogy az Európai Unió létrehozásával megvalósuló demokratikus jogállami globalizáció a

társadalomszervező elvek és az élet minden területén automatikusan egy közös európai tér kialakulásához fog vezetni az amerikaihoz hasonló európai alkotmány létrehozása nélkül is? Nem szabad elfelejteni, hogy Európa területén csak most van kialakulóban az azonos demokratikus közösségszervező elveket valló és megvalósító európai államrendszer. Mégis felmerül a kérdés: miért nem jött létre mindeddig egy európai alkotmány és egy európai nemzet? Elegendő-e az európai nemzetállamok konföderatív szövetségének egyezményeken és kompromisszumokon alapuló struktúrája, kiegészítve az emberi jogok és alapvető szabadságok deklarálásával, mely napjaink Európai Unióját jellemzi?

Alább mindennek fényében követem nyomon az európai egység gondolat történetét az amerikai kihívás után.

2.7. A francia forradalom és a nemzetállam győzelme. A nemzeti önrendelkezési jog születése

Az amerikai polgári alkotmányos mozgalom és az emberi jogok új alapokra helyezése nagy visszhangot váltott ki a király abszolút hatalmával a legteljesebb mértékben elégedetlen francia társadalomban. A francia király abszolút hatalma és a feltörekvő polgárság érdekei közötti ellentét olyan feszült volt, hogy a forradalmi robbanást nem lehetett elkerülni. A forradalmi szituációból fakadó túlzások miatt a francia forradalom során jelentkező humanitárius majd jakobinus nacionalizmus és a bonapartizmus jelensége az Európa-gondolat képviselőit új problémákkal szembesítette.

1789-93 között a francia forradalom humanitárius nacionalista jellegű volt. Az amerikai példát követve a jogok deklarálásával indult 1789-ben az alkotmányozó nemzetgyűlésben. „Az ember és polgár jogainak deklarációja” az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat példájára kinyilvánítja az alapvető emberi és polgári jogokat: minden ember szabadnak és jogokban egyenlőnek születik és ezt az állapotot meg kell őrizni. A társadalmi megkülönböztetések csak a köz számára kifejtett hasznosságra alapozhatók. A politikai társulás célja az emberek természetes jogainak a védelme, melyek a szabadság, a tulajdon, a biztonság és az elnyomással való szembeszegülés. A szuverén a nemzet: „Minden szuverenitás lényegileg a nemzettől származik.”⁹² A közakarat kifejezője a jog, mely a társas együttélés szabályozója. Az emberek szabadon kinyilváníthatják a véleményüket és elmondhatják és leírhatják a gondolataikat. A nyilatkozat általános adóztatást vezet be a közügyek intézésére és büntetőjogi alapjogokat fektet le. A tulajdonhoz való jog mindenkinek szent és elidegeníthetetlen alapjoga. A 16. paragrafus az alkotmány alapelveként a jogok garanciáját és a hatalmak szétválasztását jelöli meg. Az olyan társadalmat, ahol ez nem valósul meg nem tekinti alkotmányosnak: „Az olyan társadalomnak, melyben a jogokat nem biztosították intézményesen, s amelyben a hatalmi ágakat nem választották szét, nincs alkotmánya.”⁹³

A deklarációban foglalt alapelvek, amelyek a francia nép új együttélési szabályait jelentették, a francia felvilágosodás ideológiájába voltak beleágyazva.

⁹² Déclaration des droits de l'homme et du citoyen, 1789. In: *Les déclarations des droits de l'homme de 1789*. Textes réunis et présentés par C. Fauré, Paris, 1988. 11. Magyarul: Az ember és polgár jogainak deklarációja, 1789 aug. 26. In: *EJD*. 117.

⁹³ *EJD*. 121.

A felvilágosodás pedig egy olyan egyetemes társadalmi reformmozgalom volt, mely az egész emberiség közkincsének tekinthető. Montesquieu, Rousseau és Voltaire gondolatai európai szinten mérhetőek. Az alkotmányos együttélés olyan demokratikus alapelvei, mint a népszuverenitás, az államhatalmak szétválasztása, a polgári jogegyenlőség és jogvédelem, az európai államfejlődés polgárisodása során született egyetemes alapelvek. Ilyen értelemben a francia nyilatkozatban foglalt közösségszervező alapelvek egyúttal az egész európai társadalomra vonatkoztak.

A francia forradalom első szakaszában a harc egy angliai típusú alkotmányos monarchia megteremtéséért folyt az abszolút uralkodóval szemben. Ehhez társult a feudális előjogok eltörlésének és a népszuverenitás elve megvalósításának a követelése. Mindaz, ami Angliában egy évszázaddal korábban végbement, most lett megvalósítandó cél Franciaországban. Sőt amerikai hatásra mindez kiegészült egy modern polgárjogokon alapuló demokratikus alkotmány kihívásával. Joggal merül fel a kérdés: miért nem született meg ekkortájt az „Európai Egyesült Államok”.

A forradalom során a forradalmárok leszámoltak a királlyal. A királyt kivégezték, így az alkotmányos monarchia és a feudalizmus rendszere lekerült a napirendről. A nemzeti monarchia helyébe köztársaságot állítottak a népszuverenitás és az önrendelkezés elve alapján. A deklaráció 3. pontja a nemzetet jelölte meg szuverénnek, ám definiálni kellett, hogy mi is a nemzet. Nemzetet a francia népet értették, mivel a nép az, amely örök (állandó). Az államformák változhatnak, s éppen a nép akarata szerint. A jakobinus alkotmány bevezette a referendum (a nép megkérdezése és a nép önrendelkezése) gyakorlatát. A Franciaország területén élő különböző népek a nemzeti önrendelkezés céljából rendezett népszavazások során egyesültek a francia nemzettel. Mindez a közvetlen demokrácia bevezetésére tett nagy kísérlet volt, az egységes francia nemzet megteremtésének égisze alatt. Franciaország a jakobinus szakaszban végül is egy egynyelvű, nem föderatív szerkezetű, egyesítő nemzetállammá vált. Így a francia gyakorlatban a nemzeti önrendelkezés elve a nacionalizmus és a demokrácia doktrínáját egyaránt magában foglalta. Úgy hoztak létre egy nemzetet, hogy közben az amerikai példával ellenkezőleg, felszámolták a föderalizmus és a pluralista demokrácia erőit. A hagyományos autonómiákhoz ragaszkodók a régi rend és a királyság híveiként ellenfélle váltak. Az új francia nemzetállam esetében a nemzet szó tehát a politikai és a kulturális (nyelvi) nemzetfogalom egységesítését jelentette, hiszen a francia nemzetállam a francia nép állama volt. Az tartozott hozzá, aki francia volt vagy franciává vált. A francia nacionalista az egyesítő nemzetállam érdekeit képviselte, mivel föderatív típusú népszövetség nem jött létre. Az új nemzetállam a közvetlen demokrácia elvén alapuló többségi demokrácia volt. A nemzet létrehozásának folyamata során a szuverén nép ellenzék nélkül maradt egy egyesítő nemzetállamban. Mindez automatikusan termelte ki a nacionalizmus jelenségét.

A felvilágosult és humanitárius nacionalizmus elvei szerint — képletesen fogalmazva — a francia nép „rendbe tette a saját háza táját”, azaz új, demokratikus elveken alapuló politikai struktúrát adott a nemzetet megtestesítő francia nép államának. Ezzel voltaképpen, a teória szintjén, hozzájárult az emberiség boldogulásához, hiszen az első olyan nép volt Európában, amely

demokratikus irányban változtatta meg egy közösség együttélési szabályait. Példáját követésre méltónak tekintették. De vajon a francia forradalmárok által hirdetett egyesítő nemzetállami — és nem föderatív és pluralista formájú — elv valóban a világ megjavítását szolgálta? Lehetett-e a francia példát követni másutt is, például soknemzetiségű nem demokratikus államok polgári nemzetalakítási törekvései során? Hogyan értelmezhető a francia nemzetállami misszió? E kérdésekre tulajdonképpen a központosító és minden autonómia iránti törekvést gyanúsnak tekintő jakobinus nacionalizmus, mely az „egységes és oszthatatlan nemzet” jelszavát tűzte ki célul, tulajdonképpen nemleges választ adott.⁹⁴

Mindezt csak betetőzte Napóleon vitatott alakja, aki Európából egyetlen nép közös hazáját akarta formálni császári és birodalmi allűrökkel, haderővel, de ugyanakkor a „Code Civil-t” (polgári törvénykönyv) terjesztve az európai országokban. Napóleon egy európai nemzet létrehozásával akarta a francia nép misszióját beteljesíteni. Ennek a napóleoni francia vezetésű európai birodalomnak a terve a nyelvi nemzeti elvet figyelembe vevő egyesítő nemzetállamokra épült egy közös polgári törvénykönyv alapján.

A francia forradalom elemzése és értékelése központi témája az európai gondolkodóknak és politikusoknak a forradalmat követően egészen napjainkig éppen a nemzetállami koncepció Európában játszott döntő szerepe miatt. A francia forradalmat követően a kérdés az volt, hogy mi is tulajdonképpen a nemzet, amelyre az európai államok épülnek? Ahány gondolkodó, annyi válasz született. Igen figyelemreméltó a történelmi jogok elvét és a reformok szükségességét hangoztató konzervatív nacionalista Burke véleménye, és az amerikai alkotmányt és társadalomszervezést például állító Tocqueville kritikája. Mindketten azon a véleményen voltak, hogy a francia forradalmárok az uralkodók despotizmusát a nemzetet megtestesítő szuverén nép despotizmusával váltották fel. Ehelyett inkább az angol jogállami alkotmányos monarchikus vagy az amerikai föderatív államszervezést kellett volna követniük. Mintegy útmutatásként ajánlották, hogy Európában demokratikus jogállamot kell szervezni és nem jakobinus forradalmat. Ezért szorgalmazza Tocqueville az amerikai példa követését az európai egység megteremtése során. Szerinte a francia út zsákutcahoz vezetett. Az angol típusú államszervezést pedig nehéz volt követni az írott alkotmány hiánya miatt.

Mivel a nemzet fogalmat senki sem tudta egyetemes érvényességgel definiálni, felmerült a gyanú, hogy az európai egység létrehozása talán azért nem jár sikerrel, mert az ún. egy politikai nemzet tulajdonképpen az isteni tervet beteljesíteni akaró expanzív és centralizáló monarchák mítoszának maradványa. Ezért talán, ha reálisak és „békésebbek” akarunk lenni, jobb lenne a modernkor demokráciájában csak jogállamokról beszélni, ha politikáról van szó, és népekről, akik kultúrát/nyelvet képviselnek, és amelyek nem viszonyulnak ellenségesen egymáshoz. A következő két évszázad e viták jegyében telt. Időközben az élet realitása azt mutatta, hogy ha a nemzetállam a demokratikus jogállami szervezés pluralista és föderatív elvétől eltér, akkor a nemzeti érdek nevében olyan torz formák jöhetnek létre, amelyekben például a nyelvi, sőt a teljesen irracionális faji elvet képviselő extrém nacionalizmus is alternatíva és amelyekben a nemzeti önrendelkezési jog

⁹⁴ Lásd ehhez Anacharsis Cloots koncepcióját, aki megalkotta a jakobinus vezetésű köztársaság elvét. A. Cloots: *Écrits révolutionnaires*. Édition Champs Libre, Paris, 1979. 243-251.

elvével való visszaélés népiertáshoz is vezethet. S mindez az etnikai és faji nemzetképzés miatt, mely az európai társadalomfejlődés torz termékeként jelentkezett. Mivel az európai nemzetállami fejlődés ilyen perspektívákat is felmutatott, az európai egységet szorgalmazó gondolkodók gyakran mosolyt fakasztó utópistákká váltak a realisták szemében. Ennek ellenére, az európai egység hívei, mint a nacionalizmus ellenzéke és a békés egymás mellett élés előmozdítói, töretlenül folytatták munkásságukat a közösségi és nemzetközi élet megjavítása érdekében.

2.8. Víták az emberi jogokról

„Az ember és polgár jogainak deklarációja” számos vitát váltott ki a kortársak között.⁹⁵ A vita eleven maradt a következő századokban is. Voltak olyan politikai gondolkodók, akik elfogadták, voltak akik keményen kritizálták, voltak akik a továbbfejlesztését és a helyi viszonyokhoz való alkalmazását javasolták, s voltak akik elvetették, mivel a benne foglalt alapelveket szükségtelen és problémákat okozó kinyilatkoztatásoknak tartották.⁹⁶ Thomas Paine például az emberi jogok szenvedélyes támogatója. Szerinte az emberi jogok deklarálása útján sikerült meghaladni a feudalizmus születési előjogokon alapuló rendszerét.⁹⁷ Vele szemben áll Edmund Burke, aki helyteleníti ilyen elvek deklarálását, mert mindez eltereli a figyelmet a reális problémamegoldásról a társadalomszervezésben. Az irreális utópiák pedig csak problémákat szülnék: „Úgy vélem — írja -, hogy alkotmányunknak köszönhetjük szerencsés állapotunkat; de együttesen az egésznek, nem pedig külön valamelyik részének; nagy mértékben annak, amit megőriztünk és számtalanszor felülvizsgáltunk a megújítások alkalmával, de annak is, amit átalakítottunk és hozzátettünk. Népünknek van mire fordítania igazán hazafias, szabad és független szellemét — például arra, hogy megvédelmezze a háborgástól azt, amije van.” Összességében az a véleménye: „Egészítsük ki, ha úgy tetszik, de tartsuk meg, amit őseink ránk hagytak, s a brit alkotmány szilárd talaján állva elégedjünk meg azzal, hogy megcsodáljuk, de ne próbáljuk meg követni a francia aeronautákat kétségbeesett repülésükben”.⁹⁸

Bentham elismeri az emberi közösségek jogállami formájának a szükségességét, de mivel szkeptikus az emberi jogok érvényesülését illetően, a hangsúlyt az emberi jogok helyett a hasznosság elvére teszi.⁹⁹ Az egyik legfontosabb kérdés amelyen gondolkodik, hogy a szabadsághoz és a boldoguláshoz való jog valóban a természet általi adomány és jog-e vagy pusztán a társadalomszervezésről folyó politikai gondolkodás racionális és tudatos

⁹⁵ *The French Revolution and Human Rights. A Brief Documentary History.* Ed. L. Hunt, Bedford Books of St. Martin's Press, Boston, New York, 1996; *Les déclarations des droits de l'homme (Du débat 1789-1793 au Préambule de 1946).* Textes présentés par L. Jaume. GF Flammarion, Paris, 1989.

⁹⁶ P. Leuprecht: Human Rights 1789 to 1989. In: *The Challenge of Human Rights Education.* Ed. H. Tarkey, Cassel, London, 1991. 17-20.

⁹⁷ T. Paine: *The Rights of Man.* J.M. Dent & Sons, London — E.P. Dutton & Co., New York, 1921. 97-100. Magyarul: Paine: *Az ember jogai.* Budapest, 1999.

⁹⁸ E. Burke: *Töprengések a francia forradalomról.* Atlantisz, Medvetáns, Budapest, 1990. 357.

⁹⁹ J. Bentham: *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation.* Eds.: J.H. Burns and H.L. A Hart. In: *The Collected Works of J. Bentham.* 2. Oxford University Press, Oxford, 1996. 12-16.

terméke. Végül is a természetjogot nem lehet bizonyítani. A gyakorlat pedig nem igazolja az emberi jogok tanának az érvényesülését.

A természetjogi doktrína — vitatott volta ellenére is — mélyen a történelemben gyökerezik, s az alapját az ember szabadság utáni vágya képezi. Mindezt jól bizonyítja, hogy az európai társadalomszervezésben jogos volt a zsarnok elleni harc. A nagy katasztrófák után — mint például az első és a második világháború — rendszerint újjáéledt a természetjogi gondolkodás, s ehhez kapcsolódóan az emberi jogok tiszteletben tartása utáni vágy. Mindez az emberi jogok egyetemes deklarációjának a megfogalmazásához vezetett. Az emberi jogok eszmeisége az európai kultúra terméke és szerves része; gyökerei az emberi pszichikumban keresendők. S mint ilyen arra ösztönözte a jogászokat és politikai gondolkodókat, hogy kigondolják az állampolgári, vallási, nyelvi és kulturális jogegyenlőségen alapuló államjogi és népjogi alapelveket.

2.9. Az angliai példa

Liberális nacionalizmus: Jeremy Bentham

A francia forradalom időszakában Anglia gazdasági nagyhatalom volt, alkotmányos és képviseleti kormányzással, mely határt szabott a királyi önkénynek. Sikeresen építette gyarmatbirodalmát, az ipari forradalom központja volt. Ugyanakkor az alkotmányos királyság hagyományos központosító és területegyesítő politikát képviselt a Nagy-Britannia területén élő népekkel szemben. Nem volt érdekelt az amerikai föderáció elveinek szorgalmazásában. Anglia mintaállamként szolgált, az angol kormányzás erényei Európa-szerte ismertek és irigyeltek voltak. Ilyen körülmények között kevés terv született az európai föderáció megteremtésére vonatkozóan. Jeremy Bentham (1748-1832) talán az egyetlen, akinek a nevét említeni kell az államok közötti békés nemzetközi szövetségről folyó gondolkodással kapcsolatban. Bentham az utilitarizmus elvének megfogalmazója, az individualizmus, az egyéni boldogulás hirdetője. Az amerikai alkotmány csodálója, s hasonló létrehozását szorgalmazza Angliában. Egyetért a francia forradalom első, 1789-92 közötti szakaszával. Az alkotmányos kormányzás és a szabad cselekvést biztosító jogállam híve. Bentham angol patrióta volt, büszke a híres „angol szabadságokra”. A nemzeti patriotizmus számára messzemenően hasznos dolog, mivel a nemzeti közösség életének megjavítását tűzi ki célul. Mindez az egésznek, a nemzetek közösségének is érdeke volt. Bentham meg volt győződve arról, hogy a „nemzet”, mint emberek kulturális és politikai társulása, az állam és a kormányzás alapja, s a liberális elvek alapján a nemzeteknek szövetségre kell lépniük világszerte. Elítélte a gyarmatosítást és a gyarmatok felszabadításáért küzdött. Anglia részéről csak humanitárius missziót fogadott el a világban.

Az európai államok szövetségének a létrehozása szempontjából legjelentősebb alkotása a „Principles of International Law (1786-1789)”¹⁰⁰ című munkájában

¹⁰⁰ A „Principles of International Law” című értekezést 1843-ban John Browning publikálta a „The Collected Works of Jeremy Bentham” 2. kötetében. Ezt a művet német fordításban kiadta O. Kraus: „Jeremy Bentham's Grundsätze für ein künftiges Völkerrecht und einen dauernden Frieden (Principles of International Law). Verlag von M. Niemeyer, Halle, 1915; Kiadta még K. V. Raumer: *Ewiger Friede. Friedensrufe und Friedenspläne seit der Renaissance*. Alber, Freiburg, 1953. 378-419;

található béketerv.¹⁰¹ Valószínűleg 1789-ben írta, de úgy tudják, hogy csak 1843-ban jelent meg. Ebben a nemzetállamok és népek közötti viszony rendezésének módjait tárgyalja. Elveti a háborút és a hódítást, mint egy antik előítéletet, mely évszázadokon keresztül hatott, s melyet a „természetes rivalizálás” és az „érdekek ellentéte” sztereotípiákkal igazoltak. A háború és a hódítás a valóságban csak egy szűk konzervatív hatalmi elit érdeke. Az átlag angolnak egyáltalán nem érdeke a rablás és a pusztítás, de mivel nem tudja átlátni a valóságos helyzetet, elhiszi, hogy a gyarmatosítás a „nemzet” érdeke. Bentham hangsúlyozza, hogy az egyedüli megoldás a hatalmi elit humanizálása és valóságos demokratikus játszmákra való rákényszerítése. Ehhez olyan játékszabályokat kell megfogalmazni és érvényre juttatni, melyek lehetővé teszik, hogy mindenki emberi és polgárjogi keretekben kapcsolódjon be a világkereskedelembé és a népközösségbe. Véleménye szerint az, hogy az emberek általában idealisztikusnak tartják a béketerveket és azt hajtogatják, hogy „a kor még nem elég érett” már maga is előítélet. Hiszen egyetlen, az emberek közötti megbékélést szolgáló terv sem lehet sem korai, sem késői. Szerinte az embereknek a reális érdekeikre kellene koncentrálniuk, s az előítéleteket szétoszlatniuk.

Benthamnak az a véleménye, hogy ebben az irányban nagy előrelépést jelentene ha pártatlan jogászok megalkotnák a nemzetközi jogot. Hisz benne, hogy a nemzetközi jognak fel kell váltania a kozmopolitizmust, és csillapítania kell a nacionalizmust. Ezzel kapcsolatban kifejti, hogy a föld politikai térképét nemzeti határok mentén kellene újjárajzolni. A létrejött nemzetállamoknak pedig egyidejűleg kellene vetélkedniük és együttműködniük, s ezzel az egész emberiség javát szolgálniuk. Az „új internacionalista” egy „felvilágosult nacionalista”, aki egy jobb világrendszer érdekét tartja szem előtt.

Bentham alkotta az „internationalizmus” szót. Az „új internacionalizmus” fogalom az ő értelmezésében a háborúk ellenszere és a béke előmozdítója a nemzetközi kapcsolatokban. A háborúk okaként a nemzetállamok korában is jelen levő rivalizálást, hódítást és hatalomvágyat jelöli meg. Ilyen értelemben az új nemzetállamok a monarchikus politika folytatói. Szerinte a háborúk megelőzése a liberális nacionalizmusban gyökerező új internacionalizmus elvei szerint a következőképpen lehetséges: az ész és értelem használata; szabad kereskedelem létrehozása; a nemzetközi jog tökéletesítése; a nemzetek konföderációja a tartós védekezésre; nemzetközi arbitráció; a nemzetek nemzeti érdekeinek egyesítése; a fegyverkezés korlátozása; a titkos diplomácia megszüntetése; a hatalmi elit érdekeit szolgáló miniszterek közötti külön egyezmények gyakorlatának a felszámolása; a gyarmatok egyenjogúsítása. Példaként állítja az amerikai föderációt, a német országgyűlést és a svájci ligát melyek szerinte a fenti irányú államszervezési gyakorlatot mutatják.

Véleménye szerint a hatalmi elit politikájával szembeni úgy lehet védekezni, ha kiharcolják a hadi költségek csökkentését és a leszerelést, megalakítanak egy európai tanácskozó testületet és véget vetnek az expanzióknak. A hódítókat modern despotáknak és rablóknak tartja, akik az emberi jogok megsértői, a szolgaság támogatói. Mindezt azzal igazolja, hogy a kereskedelem és az ipari

¹⁰¹ Jeremy Bentham: *The Principles of International Law. Essay 4. A Plan for an Universal and Perpetual Peace.* In: Everett, Charles, W.: *Jeremy Bentham.* Weidenfeld and Nicolson, London, 1969. 209-224.; Lásd még: O. Kraus: *Jeremy Bentham's Grundsätze.* 96-137.

vállalkozás a tőke függvénye. A tőke működéséhez nem szükséges sem a szolgaság intézménye, sem a kizsákmányolás. Sőt ellenkezőleg: az erős vevőkör kitermelése a kapitalizmus igazi érdeke. Ezt azonban nem a gyarmatosítás és az erőszakos expanzió mozdíttja elő, hanem a gyarmatok felszabadítása és integrálása a jóléten alapuló jogállami népközösségbe.

A hódítás és rablás nemzeti érdekként való beállítását Bentham a kor szellemiségét jellemző beteg pszichológiai állapotnak tartja. Ebből egyetlen kiút van: ha a nemzetek között helyre tud állni a bizalom. Meg kell szabadulni a hatalmi elit manipulációjától és előítéleteitől: ne legyenek többé államtitkok, a nemzetvédő miniszterek gondolataira és kétes szerepére kérdezzenek rá. A valóság keresésénél abból induljanak ki, hogy minden nemzetnek egyformán érdeke a béke.

Bentham univerzális és örök békéről szóló tervezete, miként később Wilson 14 pontja, tartalmaz egy 14 pontból álló programot is. Ebben igyekezett az angolokat és a franciákat meggyőzni, hogy számolják fel a gyarmataikat és szüntessenek be minden konfliktust előidézhető nemzetközi akciót. Egyidejűleg szorgalmazta az Anglia és Franciaország közötti együttműködést, és a többi nép csatlakozását ehhez az együttműködéshez. Hangsúlyozta egy nemzetközi bíróság felállításának szükségességét a nemzetállamok közötti vitás ügyek intézésére. Igen figyelemre méltó továbbá az a javaslata, hogy az államok közötti titkos diplomáciát és titkos egyezményeket szüntessék meg, mert a titkosság veszélyes a szabadságra és a békére.

3. Tervezetek az államszervezés megújítására

3.1. Kant örök béke terve és kritikája

Immanuel Kant (1724-1804) „Az örök béke”¹⁰² címen írt tervezete (1795) Rousseau és Saint-Pierre gondolatainak hatását tükrözi. A Kant által elképzelt föderális unió önálló, elkülönített és független republikánus jogállamok szövetsége, melyet a népjog szabályoz. Konceptiójában maga a nemzetállam nem egyfajú, egynyelvű vagy azonos kultúrájú emberek együttélését jelentette, hanem jogi közösséget, jogállamot, az európai föderáció pedig a jogállami szövetséget. Fontosnak tartotta, hogy a nemzetállami alkotmányok mintájára egy európai, sőt egy világalkotmányt is megfogalmazzanak.

Kant hitt a legdemokratikusabb jogállamok missziójában. Nézete szerint azok a népek, amelyek képesek megalakítani republikánus jogállamukat, a szövetség kiindulópontjává, magjává válnak. Azután a többi állam is fokozatosan republikánus jogállammá alakul át. Amint ezt elérték, csatlakozniuk kell az élen járó maghoz. Hiszen csak azonos politikai és gazdasági berendezkedésű jogállamok képesek a demokratikus együttműködésre. Kant úgy gondolta: ha a legitimitás kritériuma mindenütt az azonos demokratikus alapelveken nyugvó jogállamiság lesz a nemzetállami érdek érvényesítési lehetősége jelentősen csökkenni fog, s a nemzet szerepe egyre inkább a kultúra területére fog visszaszorulni. A politikai nemzetállami érdekek visszaszorulása pedig egyre kevesebb teret enged a háborúknak.

Kant Rousseau-val vitatkozva úgy vélte: miként az egyéneknek ugyanúgy a nemzeti államoknak is fel kell adniuk határtalan természeti szabadságukat és a népjog elvei szerint szabályozott föderáció keretében kell szövetségre lépniük egymással. Hangsúlyozta, hogy a szabad jogállamok föderációjának rendező elve a demokratikus népjog kell hogy legyen. S számára éppen az volt a döntő kérdés, hogyan lehet ezt megvalósítani.

Az örök béke tervét Kant logikusan és meggyőzően fejti ki. Abból indul ki, hogy az emberek természetes állapota a háború, s csak a kulturális fejlődés és törvényes rend tud ezen változtatni. Az előzetes artikulusokban a javítás szándékával leszámol a monarchikus feudális diplomácia intézményeivel, melyek a háborút életben tartják. Véget kell vetni a titkos egyezményeknek; az államok nem cserélhetők és ajándékozhatók el, hiszen emberek közösségei, s ők maguk rendelkezhetnek sorsukról (az önrendelkezés elve); az állandó hadseregeket le kell szerelni; szavatolni kell az államok alkotmányának és kormányzatának sérthetlenségét; háború esetén korlátozni az erőszak alkalmazását.¹⁰³

A definitív cikkeiben¹⁰⁴ Kant felvázolja egy nemzetközi polgári törvényes rend körvonalait:

- A polgári alkotmánynak minden államban köztársaságinak kell lennie, s a következő alapelveken kell nyugodnia: szabadság, mindenkire vonatkozó

¹⁰² I. Kant: *Az örök béke*. Fordította Babits Mihály. Európa, Budapest, 1985.

¹⁰³ I. Kant: *Az örök béke*. 7-17.

¹⁰⁴ Uo. 17-36.

egységes és közös törvények, a törvény előtti egyenlőség elve, az állampolgári jogegyenlőség elve, a hatalmak szétválasztásának elve, és a képviseleti elv.

- A szabad államok föderációja a népjogon alapuljon; jogállamok törvényeken és jogi egyezményeken — és nem a hatalmi egyensúlyon — alapuló békeszövetsége kell hogy legyen. A népek, miként az egyének, a védekezés érdekében szövetségre lépnek egymással és egy népszövetséget hoznak létre a szövetségi állam ismérvei alapján. Kant hangsúlyozza, hogy a szövetség nem lehet népállam, mert a népállam az egyesítő nemzetállam kétséges elvének alkalmazását jelenti, mely a föderáció elvével alapjaiban ellentétes. Kant tehát elzárkózik az elől, hogy a sok népet összefogó állam a népeket egy néppé egybeolvasztó állam legyen. Az általa elképzelt polgári népközösség a keresztény népközösség (Respublica Christiana) analógiája lenne, mely a közös állampolgári valláson alapulna, és alapelve a föderalizmus és a népjog lenne. Mindez mintegy automatikusan kizárná a háborút.

Kant tehát egy állandóan fejlődő és bővülő népszövetség körvonalait vázolja fel, amely minden államot magában foglalna, s melynek a központja a legfejlettebb republikánus állam. Úgy gondolja, hogy ha a népjog nem alakul ki és nem szabályozza az államok viselkedését, akkor a világgöztársaságból nem lesz semmi, és újabb háborúk következnek. Ugyanakkor vitatható az a gondolata, hogy a föderáció létrejöttét egy nagy és felvilágosult nép vezetésével, mintegy e nép missziójaként képzei el.

A kanti „örök béke” köztársaságban a világpolgárjognak az általános hospitalitás föltételeire kell szorítkoznia. Az állam és népjog az emberi jogokkal egészülne ki. Olyan szintű népjogi együttműködést szorgalmaz, amelynek eredményeként a törvénysértést, bárhol követik is el, mindenhol annak tekintik.

A kiegészítések¹⁰⁵ fő gondolata, hogy az önmagukba zárt nemzetállamok a háború állapotát jelentik. Ezzel szemben a republikánus nemzetállamok népjog által szabályozott föderális közössége béketeremtő. Egy soknyelvű és sokkultúrájú világban az egyetlen békés közösségszervező út az elvek (játékszabályok) egyeztetése és betartása; azonos jogi és életviszonyok, azonos életszínvonal teremtése. Ha ez nem történik meg, fennáll a despotizmus veszélye.

A „Titkos cikk az örök békéhez”¹⁰⁶ kimondja a szabad véleménynyilvánítás fontosságát

A függelékben¹⁰⁷ Kant a morál és a politika közötti összeférhetetlenség kérdését felvetve hangsúlyozza, hogy jog és morál elválaszthatatlan a demokratikus jogállamokban. Maga a jogi szervezés folyamatossága ugyanis egyfajta közmegegyezésen alapuló szabályozást jelent. A jogi szabályozás működésének az alapfeltétele, hogy a jogokat és köteleességeket tiszteletben tartásák.

Kant tervezetében azt a végső következtetést vonja le, hogy a szabadság elvével megegyező egyetlen jogi állapot a föderáció, melynek természetes célja a háború megelőzése. A politika és a morál összhangja csak föderatív szövetségben

¹⁰⁵ Uo. 36-49.

¹⁰⁶ Uo. 49-53.

¹⁰⁷ Uo. 53-83.

jön létre. Egy olyan demokratikus jogállamhoz, mely közmegegyezésen alapul hozzátartozik a morál. Mindehhez pedig béke kell.

A 19. és a 20. században a liberális községe-szervezők vitái a kanti eszmék alapján éppen akörül folynak, hogyan egyeztethető össze a republikánus köztársasági elv a föderáció elvével. A gyakorlat azt mutatta, hogy Európa expanziója közepette a fokozatosan modernizálódó republikánus nemzetállamok bezárulnak és ezzel párhuzamosan eltérnek a demokratikus jogállami föderatív államszervezés elveitől. Mindez az európai szövetséget ellenző, a nemzetállami szuverenitásból engedni nem hajlandó nacionalisták megerősödéséhez vezetett az európaiságot képviselő föderalistákkal szemben. Tulajdonképpen a republikánus nemzetállamok létrehozására tett elsődleges hangsúly volt az, amely megfordította a nacionalista és föderalista szavak jelentését az amerikai jelentéshez képest a nemzetállami szint feletti európai szövetség kialakítása vonatkozásában. Mint tudjuk, az egyes európai republikánus nemzetállamok létrehozásánál is nacionalisták és föderalisták küzdöttek. Az európai szövetségi állam szorgalmazóinak mindenképpen a szuverén nemzetállam jelenségével kellett megbirkózniuk.

A nemzetállam szervezése még bonyolultabb és nehezebb volt az európai autokratikus és feudális maradványokkal teli monarchiákban — a Habsburg Monarchiában, az Orosz Birodalomban és a Török Birodalomban. A zavart jól tükrözik a nemzetkoncepció körüli viták és képzelődések. Az egyedül érvényesnek elfogadható demokratikus jogállami nemzetkoncepció szabályaitól való eltérések az európai szövetségi eszme fokozatos hanyatlásához, elképzelt nemzetkoncepciókhoz és történelmi katasztrófákhoz vezettek. Ezt az alábbiakban néhány eszmei és gyakorlati államszervezési példa érzékelteti.

3.2. Gentz kritikája az örök béke tervről

A francia forradalom nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Ellenkezőleg, a nemzetállami nacionalistákat erősítette meg, s ez újabb konfliktusokat szült. A forradalom balratolódása és véres eseményei hatására sokan azok közül, akik eredetileg támogatták a forradalmat ellene fordultak. Ezt tette Kant tanítványa Friedrich von Gentz (1764-1832) is. Eredetileg lelkesen üdvözölte a forradalmat, mint a felvilágosodás eszméinek beteljesítőjét. Látván a balratolódást, és a felerősödő nacionalizmust kénytelen volt felülvizsgálni nézeteit. A forradalmat úgy interpretálta, mint törvénytelen eseményt, mely a forradalom előtti európai államok együttműködésében zavart idézett elő. Szerinte az európai államok a forradalom előtt már közel jártak egy föderáció megteremtéséhez. Mindezt most a néptömegek bevonása lehetetlenné fogja tenni, s mivel a diplomáciai művészet összeomlott, így a béketeremtés esélyei lecsökkentek.

Gentz a régi monarchikus arisztokratikus diplomácia képviselője volt. Gondolkodása megmutatja, hogy az európai feudális monarchikus világ mennyire kozmopolita volt. A legitimitást az uralkodók képviselték, akiknek rokonsági kapcsolatai egész Európát behálózták. Az arisztokrácia így teljesen európai volt. A konzervatív, magát európainak tekintő Gentz számára a francia jakobinus nacionalizmus veszélyes és érthetetlen dolog volt, ezért igyekezett a régi rend helyreállításán dolgozni. Mint Metternich bizalmasa majdnem minden fontosabb

diplomáciai tárgyaláson ott volt. Az e korszakban született diplomáciai egyezmények az ő tollából származtak.

Az „Über den ewigen Frieden”¹⁰⁸ című esszéjében Kant „Az örök béke” című tervével vitatkozik. Azt a meggyőződését fejt ki, hogy a békét nem lehet tervekkel elérni, csakis gyakorlati politikával. A gyakorlati politika eszközeként pedig az egyensúly elvét tartotta a realizálható lehetőségek legjobbjának.

Gentz a történelem során a háború ellen és a béke megteremtéséért folytatott európai politikában három utat látott kirajzolódni:

- Az első az érintett nemzetek abszolút egyesülése ugyanazon állam kereteiben, minden érdekellentétet felszámolva.
- A második az egyes államok abszolút különválása a többi államtól saját alkotmányuk által, miként azt Fichte javasolja. Így az egyes érdekeit a másik többé nem sérti meg.
- A harmadik az államok által alkotott társadalmi egész (államközösség) szervezetének létrehozása, melynek célja a vitás ügyek békés rendezése. Mindez két úton érhető el. Az egyik az államok szabad megegyezése, amikor az érintett felek megállapodnak abban, hogy a vitás ügyeiket döntőbíró útján oldják meg. A másik út, hogy az államok népjogon alapuló föderatív alkotmányt hoznak létre, s alávetik magukat a legfelsőbb döntőbíró döntéseinek.

Gentz úgy véli, hogy az első út járhatatlan, mert egy abszolút zsarnoksághoz vezet. Az univerzális monarchia vagy a globalizáló egyesítő állam minden formája értelmetlen és veszélyes Európában. A másik út sem jó, hiszen ha az államok között semmiféle kapcsolat nincs és teljesen izoláltak, akkor nemcsak a háború szűnik meg, hanem a társadalom is — az emberiség visszaesik a gyermekkorába. Polgári viszonyok közepette a kereskedő államok izoláltsága a barbárság korát fogja jelenteni a népek között még akkor is, ha a bezárt államok belsőleg igyekeznek tökéletesíteni magukat. A béke feltétele ennek ellenkezője: az államok közötti kapcsolatok kialakítása és biztonságossá tétele jogállami garanciák útján.

Gentz a legcélravezetőbbnek a harmadik utat tartja, az államok közötti szabad szövetség létrehozását föderatív alkotmány megteremtésével. Kételyei vannak a szövetség tartósságával kapcsolatban, a garanciák hiánya miatt. Ha ez csak a személyek megegyezésétől és moráljától függ, akkor nincs semmiféle garancia. Mivel úgy véli, hogy az egyes európai országok között nem alakult ki a történelem során semmilyen olyan föderatív típusú szerves szövetség, mely a döntéseknek érvényt tudna szerezni s így a békét biztosítani tudná, ezért azt az utat kell követni, amit az európai államok közössége mintegy 150 éve követ. Ez pedig a politikai egyensúly elve. Ezt az elvet kell nemzetközi jogi keretekbe helyezni. A gyakorlat azt mutatja ugyanis, hogy a háborúk oka a hatalmi túlsúly. Ennek létrejöttét kell megakadályoznia vagy közömbösítenie a politikának egyezkedés útján. Ez nem azt jelenti, hogy az államokat egyenlősíteni kell felosztással, hanem csak azt, hogy a szövetségi politika iránya olyan legyen, hogy a kisebb hatalmak is fennmaradjanak. Gentz szerint tehát úgy kell megszervezni az európai föderációs alkotmányt, hogy a politika nagy tömegében minden súly

¹⁰⁸

F. Gentz: Über den ewigen Frieden. 1800. In: K. von Raumer: *Ewiger Friede*. 461-497.

egy ellensúlyt kapjon. Európában, ahol még sokáig számos nagy és kis nép fog együtt élni, az egyensúly elvének megfelelő szövetségi politika a követendő út. Tehát olyan általános politika, mely Gentz szerint egy polgári jogon alapuló alkotmányos állapothoz hasonlóan irányítja az államok egymáshoz való viszonyát az egyensúly elve alapján.

Gentznek az a véleménye, hogy Európában az emberek a politikai valóságban külön szövetségek útján akarják elérni azt, amit Saint-Pierre egy általános szövetség útján tervezett.¹⁰⁹ Az európai valóságból kiindulva Gentz úgy véli, hogy az amerikai út nem járható, mert az európai uralkodók a történelem során közöttük kialakult sok érdeellentét és nézeteltérés miatt nem tudnak egy amerikai típusú alkotmányban megegyezni. A francia forradalom pedig, balratolódása miatt, nem tudott kiindulópontjává válni egy olyan egyezkedésnek, mely az amerikaihoz hasonló általános európai föderációt eredményezne. Nem jött létre európai kontinentális kongresszus, mely az európai államok közötti együttélést polgári alkotmányos nemzetközi keretekbe terelte volna. Napóleon erőszakos európaiegység-politikája pedig nem működött. Ellenkezőleg, a nemzeti függetlenségi harc jogossága alapján az egyesítő nemzetállamokra való széttagolódást és a bezárkózást erősítette meg. A francia forradalom ahelyett, hogy a népeket egy nagy kozmopolita egységbe foglalta volna, a háború szörnyűségét és megrázkódtatását zúdította a kontinensre, amely darabjaira hullott szét. A francia forradalom az általános felfegyverkezés intézményével kiszélesítette a háborút. A szuverén nép a nemzet érdekében vívta ezután háborúját a „nép akarata” szerint. A jogi viszonyok felbomlottak, a tulajdon és az élet bizonytalanná vált.

Gentz azt gondolja, hogy ilyen körülmények között Európában a nemzetállamok demokratizálásának folytatásával párhuzamosan csak az egyensúlypolitika érvényesíthető, mivel az európai szintű föderatív reform nem valósult meg. Arra azonban, hogy a nemzetállamok folytatják a demokratikus reformpolitikát, és emellett a békés szövetkezési politika útját választják, a nemzetközi jog fejletlensége miatt Európában nem volt garancia. Így a valóság perspektívájából nézve Gentz is idealista volt, nem csak Kant. Mindezzel maga is tisztában volt, s mint politikus azt kívánta, hogy bárcsak lenne egy olyan tudomány, amely az örök béke létrehozásának módját tanítaná. Szerinte egy ilyen tudományt minden emberi dolog között a legfontosabb hely illetné meg. Mivel ilyen tudomány nincs, tovább kell keresni azokat az eszközöket, melyek a lehető legtartósabb béke megteremtéséhez vezetnek.¹¹⁰

Gentz tehát egy állandóan modernizálódó jogállami szövetségi politikáról álmodott az államok között, melyet az egyensúlypolitika motivál és tesz ésszerűvé. Azt hitte, hogy ebből ki tud fejlődni egy garanciákon alapuló nemzetközi jog. Ezért gondolta azt, hogy egy népjogi alapszabályzat, egy „világalkotmány”, amelyben a törvényhozó, a bírói és a végrehajtó hatalom a társadalmi akarat legfelsőbb szervezetében, egy „világkormányban” lenne egyesítve, nem fog működni. Gentz szerint a világföderációt nem lehet felülről létrehozni. Ez csak az államok szövetkezési gyakorlatából kialakuló és állandóan

¹⁰⁹ F. Gentz: *Über den ewigen Frieden*. 480.

¹¹⁰ Uo. 482.

fejlődő jogállapot és tudomány eredménye lehet. Hiszen magában a polgári jogállamban is állandó a problémamegoldásra koncentráció jogalkotási folyamat, melyet számos vita övez. Így a békéhez vezető út az államok között sem képzelhető el másképpen, mint ahogy a polgárok közötti polgári kötelek kialakultak az egyes államokban a történelem során. Magában a polgári rendben mindig egy relatív, és nem egy abszolút béke található. A valóságban nincs örök béke, csak a béketeremtés folyamata lehet örök. Előrelépést csak a jog és morál uralma jelenthet, s ezért nem működnek a gyakorlatban a világbéke-tervezetek sem.

A kis államok közötti gentsi értelemben vett szövetkezésre csak a Benelux Unió megteremtésekor, majd a Szén- és Acélközösség létrejöttékor került sor. Az olasz és német egység megteremtésének nacionalista színezete, erőre és erőszakra alapozott politikája nem a gentsi szellemet tükrözi.

A francia forradalom során létrejött népszuverenitás és nemzeti önrendelkezés elve a történelem tanúsága szerint a népiségbe és a nemzetállamba való bezárkózás perspektíváját vetítette előre a 19. századi Európában. Mindez a nemzetfogalom értelmezése körül fellángoló vitákhoz és a realitástól elszakadó képzelgésekhez vezetett, melyek fékeztek és deformáltak a demokratikus reformok következetes végrehajtását az egyes államokban.

3.3. A kulturális nemzeti elv: Johann Gottfried Herder

Johann Gottfried Herder (1744-1803) Kant és Rousseau hatása alatt álló német protestáns prédikátor és tanár volt. Abból a tényből kiindulva, hogy Európában számos nép, sok kultúra és nyelv található megalkotta a kulturális nemzet fogalmát.¹¹¹ Ezzel jelentősen hozzájárult az Európa-gondolathoz, ám sok vitát is kiváltott. Herder számára a nemzet jelensége minden korban és minden helyen jelen volt. Ő a „Volksgeist” felfedezője, mely az egyes népek nyelvében és népi kultúrájában jut kifejezésre. Humanizmusa arra indította, hogy az összes nemzeti (népi) kultúra fenntartását és ápolását szorgalmazza. Tiltakozott az ellen, hogy a kisebb kultúrákat (népeket) alávéssék a nagyobbaknak. Az volt a véleménye, hogy Európát „az egység a sokféleségben” kell hogy jellemezze.

Herder szerint a nemzetet a nép nyelve és kultúrája jeleníti meg. Ez a kulturálisnemzet-koncepció a német fejedelemségek és az egész Német-római Birodalom történelmi fejlődésével magyarázható, mivel ott az egyesítő nemzeti monarchikus fejlődés hiányában a politikai nacionalizmus csak későbbi jelenség. A németek a történelem folyamán sok kis állam keretében éltek. Interpretációjában tehát a német nép kulturális fogalom volt, mivel úgy gondolta, hogy minden saját nyelvi kultúrával és oktatással rendelkező nép csak kulturális értelemben lehet nemzet. Az államformák változhatnak, de a nép, mint kulturális (nyelvi) nemzet, állandó. Herder úgy vélte, hogy a nép, a nemzet (kultúra) és az állam (politika) még akkor sem keverhető össze, ha a nyugati nemzetállamok számára egybemosva jelennek meg.

¹¹¹ J. G. Herder: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. (Válogatás a szerző *Ideen zur Philosophie der Menschheit* és a *Briefe zur Beförderung der Humanität* című műveiből). Válogatta, bevezette és jegyeztelte: Rathman J. Gondolat, Budapest, 1978.

Herder szerint az emberi faj sohasem ellenszenvesebb, mint amikor nemzeti összetűzésekbe keveredik.¹¹² Mindezzel szemben a humanitás (emberség, emberiség, emberi jogok és kötelességek, emberi méltóság, emberi szeretet) mellett foglal állást,¹¹³ és hangsúlyozza:

“A természet különválasztotta a népeket nyelvük, erkölcsi és kulturális szokásaik által, gyakran hegyekkel, tengerekkel, folyókkal és sivatagokkal is; csaknem mindent elkövetett, hogy hosszú időn át fennmaradjon az elkülönültségük, és mindegyikük önmagára hagyatkozzék. A nyelvek az ősi monda szerint éppen azért keveredtek össze, hogy Nimród világegyesítő terve megghiúsuljon; a népek elszakadtak egymástól. A nyelvek, erkölcsök, hajlamok és életmódok különbözősége arra volt hivatva, hogy eltorlaszolja a népek gátlástalan összekapcsolódásának útját, töltésként fogja fel az idegen áradást; mert a Világ Gazdasszonya fontosnak tartotta, hogy az egész biztonsága érdekében minden nép és nemzetség megkapja saját veretét, saját jellemét. A népeknek egymás mellett kell élniük, nem pedig egymás fölött vagy ellen.”¹¹⁴

3.4. Az elképzelt nemzet: Johann Gottlieb Fichte

Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) másként vélekedett a nemzetről, mint Kant és Herder. Őt a német nacionalizmus elméleti megalapítójának tekintik. Ebből a szempontból mindenekelőtt a „Reden an die deutsche Nation”¹¹⁵ (1808) című értekezése említendő. Ezekkel a beszédekkel buzdította a németeket a Napóleonnal szembeni ellenállásra a jénai csata után. Fichte a szubjektívizmust olyan radikális fokra vitte, hogy azt gondolta, hogy ha a filozófiája nem egyezik meg a tényekkel annál rosszabb a tényeknek.¹¹⁶ Szerinte az objektív világot a szubjektum tudati aktivitása teremti meg. Ebből logikusan következik, hogy az én az egyetlen végső valóság. S mivel az én német volt, ebből levonhatták azt a következtetést is, hogy a németek, mint végső valóság, felsőbbrendűek minden más nemzetnél. E gondolat nemzetközi szintre kivetítve minden népre, mint kulturális nyelvi énré, érvényes lehetett. Tehát minden nép joggal gondolhatta, hogy felsőbbrendű más néppel szemben. De Fichte esetében a németekről volt szó. Ezen az alapon vannak, akik filozófiáját a nacionalista-totalitárius filozófia ihletőjének tekintik. Ugyanakkor amikor Fichte azt állítja, hogy a valóság az egyén agyában megfogalmazott képzetek összessége, azt is példázza, hogy a közösségeket összetartó erőt sokféleképpen el lehet képzelni abban az esetben, ha a közösségszervezés elszakad a reális jogi egyezményes formáktól.

Az a tény, hogy a népek nagyobb nemzetállamokba egyesülnek, arra a megállapításra indította Fichtét, hogy az ember nem közvetlenül tagja az emberiségnek, hanem mindig csak egy népen keresztül, melynek kultúráját elsajátítva alakítja ki mindenki a saját identitását. Mindenkinek a saját nemzete

¹¹² J. G. Herder: *Eszméek az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. 248-260.

¹¹³ Uo. 473-479.

¹¹⁴ Uo. 550.

¹¹⁵ J. G. Fichte: *Fichtes Reden an die deutsche Nation*. Insel Verlag, Leipzig, 1909.

¹¹⁶ Bayer J.: *A politikai gondolkodás története*. Osiris, Budapest, 1998. 167.

kereteiben kell az emberiség egyetemes eszméinek megvalósításáért tevékenykednie. Elsőként tehát patriótának kell lennünk, s csak azután kozmopolitának. Végül soron az individuális érdekről áthelyezte a hangsúlyt a nemzeti érdekre. Fichte kultúrnacionalista teóriája szerint a művelt európai hazája abban az európai országban van, ahol a kultúra a legmagasabb szintet érte el.¹¹⁷ Azzal, hogy a kultúrát a nemzet eszmei megjelenítőjeként állítja be, a célja a nemzeti büszkeség növelése, a német nép egységének megteremtése, szemben a francia és angol nemzetállam erejével és expanziójával.

A napóleoni háborúk hatása alatt Fichte a német „nemzeti ébredés” egyik első teoretikusává vált. Az emberek között kialakított jogállami kapcsolatokat felváltotta a hazaszeretet, a nemzeti büszkeség, felsőbbrendűség és hivatástudat nemzeti kiteljesedésre buzdító hazafias kötelékeivel. A hazaszeretetet mintegy állampolgári vallássá nyilvánította. Az volt a véleménye, hogy az államot a hazaszeretnek kell irányítani, melynek legfőbb célja a belső béke. A hazaszeretet követelményeinek mindenki alá kell hogy vesse magát.¹¹⁸ Hisz benne, hogy a németekben mint ősi kultúrnépben a hazaszeretet érzése élő valóság. Ugyanakkor a fichtei „hazafias érzés lényege, hogy belső korláttá teszi a külső határokat, lehatárolt identitást adva a nemzet fiainak.”¹¹⁹

Az 1800-ban megjelent „Der geschlossene Handelstaat”¹²⁰ című művében felveti azt a problémát, hogy a jogállami fejlődés zárt emberi közösségeket hoz létre. Az itt élő emberek csakis egymás között folytatják kereskedelmi és ipari tevékenységüket. Azok, akik nem az illető jogállam törvénykezése és kényszerítő hatalma alá tartoznak, ki vannak zárva mindebből. Fichte úgy gondolja, hogy a zárt jogállam egy zárt kereskedőállamot hoz létre. Világosan látja ugyanakkor, hogy a szabad kereskedelmen alapuló államok nagyon problematikusak, mivel a szabad kereskedelem csak tönkreteszi a népeket, egyenlőtlenséget, korrupciót és ellentéteket szül. A szabad kereskedelem elvére alapozott államokban az individualizmus virágzik, s ez oly mértékű lehet, hogy mindenfajta közösségi érzést megszüntet magán az egyes államon belül is. Az államok között pedig állandó versengést, konfliktusokat és anarchiát szül. Úgy gondolja, hogy a szabadon kereskedő államok összességéből álló világ a régmúlttól átvett hagyomány, melyet ideje lenne felülvizsgálni. Lényegében arra mutat rá, hogy a szabad kereskedelem elve zárt nemzeti jogállamok rendszerében csak konfliktusok és háborúk szülője. Fichte a probléma megoldására nem lát más lehetőséget, mint hogy az államok zárkózzanak be és rendezkedjenek be a jóléti gazdasági autarkia (az-az teljes önellátásra) és egyfajta központi tervezésként. Ha ezt teszik megszűnnek a konfliktusok és a háború jobban elkerülhető. A „Der geschlossene Handelstaat” című művével tehát az európai államok közötti kapcsolatok rendezése a célja. A kereszténység egységét az okosan szervezett zárt nemzetállamok szisztémájaként képzelem el: “... az egyetlen

¹¹⁷ J. G. Fichte: *Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters*. Vierzehnte Vorlesung, Verlag von F. Meiner, Hamburg, 1956. 219.

¹¹⁸ J. G. Fichte: *Fichtes Reden an die deutsche Nation*. 138.

¹¹⁹ Bayer J.: *A politikai gondolkodás története*. 167.

¹²⁰ J. G. Fichte: *A tökéletes állam*. Fordította Rózsahegyi Z., Phönix Kiadás, Budapest, 1943.

helyes és a józan ész által megkívánt rendszerbe az vezet, ha az állam teljesen elzárkózik a külföld kereskedelmétől és elkülönült kereskedelmi egység lesz belőle, mint ahogy eddig is külön jogi és politikai test volt.”¹²¹

A zárt kereskedő államban a kereskedelem állami monopólium lenne, az állam saját pénzzel rendelkezne és rögzített terv alapján tevékenyen szabályozná a gazdasági életet; a tudományok és művészetek virágoznának. A többi államtól való függetlenség jólétet hozna a nemzetnek. Nem lenne szükség hadsereg fenntartására sem, mivel a hódító háború megszűnne. A védelmet szükség esetén a lakosság mozgósításával oldanák meg. Ugyanakkor nem lehetne más országokba szabadon utazni; ez kizárólag a tudósok és a művészek privilégiuma lenne.

Fichte tehát az izolációval és a befelé fordulás hirdetésével akarja elérni, hogy az államok között béke legyen. Az emberek csak a saját nemzetüknek éljenek, erős és határozott nemzeti karakterrel, mely a nemzeti büszkeség alapja. Ellentmondásos életműve végül is a reális individuális érdekeken alapuló jogállami nemzetszervezés útját a nemzetről és a nemzet érdekeiről alkotott jogi motívumokkal átszőtt képzelődés világába tereli. Maga az ötlet, hogy a nemzetállam zárkózzon be és foglalkozzon a saját belső tökéletesítésével tért hódít a gyarmatosítás és expanzió második nagy hulláma idején. Az államok egymástól való félelme nacionalizmusuk megerősödésével jár. S a befelé fordulás, mintegy védekezésként, végbe is megy a gyakorlati problémák hatására. Ám az expanzió nem szűnik meg. A nemzetállamok belső tökéletesítésének nagyhatású teoretikusa a 19. században a „Fiatal Európáról” álmodó Mazzini lesz. Csak az eredmény várat magára: a sok „tökéletes” nemzetállamból nem fejlődik ki automatikusan jól működő nemzetállami közösség. Ellenkezőleg, szinte minden határok közé zárt nemzetállam egymás potenciális ellensége lesz.

3.5. A nemzetállamok korának nemzetközisége: a korszakváltó Saint-Simon (1815)

Napoleon kísérlete Európa egyesítésére lánggra lobbantotta a védekezés szellemét minden népben. A 19. század nagy áramlatává a liberális nacionalizmus vált, mely lényegében a nemzetállamok abszolút szuverenitásának elvét vallja, egyúttal azonban keresi is ezen elv limitálását oly módon, hogy az individuális — politikai, gazdasági és vallási — szabadságok biztosítását követeli minden nemzetállamon belül. Hangsúlyozza, hogy minden egyes nemzetállam felelős a nemzetközi béke fenntartásáért. A liberális nacionalizmus hívei tehát a világ felosztását tervezik szuverén nemzetállamokra, s minden, nem ezen elv szerinti államalakulatot átalakítandónak tartanak. Ebben az értelemben — az amerikai szóhasználatától eltérően — nacionalisták voltak, ugyanakkor a demokratikus jogállamiságot alapkritériumnak tekintették. Demokratikus nacionalizmusuk kihívást jelentett az európai egység szorgalmazóinak. E kihívásra a korszakváltó teoretikus választ Claude-Henri Saint-Simon (1760-1825) adta a bécsi

¹²¹ J. G. Fichte: *A tökéletes állam*. 104.

kongresszusra „De la réorganisation de la société européenne” címmel benyújtott, Augustin Thierryvel együtt írt tervezetében (1815).¹²²

Saint-Simon elvetette mind a jakobinizmust, mind a bonapartizmust. Úgy gondolta, hogy az európai politika átszervezése a különböző népek nemzeti újjászerveződésének formájában fog végbemenni. Az európai társadalom pedig a nemzetek, mint politikai szövetségek együttműködésének az eredménye lesz. Newton tanítása nyomán az európai integrációt a nemzetközi gravitáció hatása alatt lévő folyamatnak képzelte el.

Saint-Simon úgy látta, hogy a 15. század végére már minden királyság és fejedelemség egyetlen politikai testet formált, belső békét teremtett és a saját alkotmányának és függetlenségének ellenségeivel szemben fegyverkezett. Az egyetlen ország, mely ebből az általános nemzetközi anarchiából profitált Anglia volt, mely az emberek szabadságát és boldogulását biztosító egyedülálló „alkotmányt” tudott kifejleszteni. Nagy hódító hatalommá vált: tengeri, kereskedelmi és ipari nagyhatalommá, mely univerzális hatalomra tört a világ felett. Angliát kettős morál jellemezte: befelé demokratikus és szabadelvű, kifelé hódító és zsarnoki volt. Saint-Simon szerint Anglia voltaképpen Európát is fenyegeti. Ellene csak egy európai konföderatív szövetség létrehozásával lehetne védekezni, az amerikai függetlenségi harc mintájára. Ugyanakkor, ha lehet, Angliát is aktívan be kell vonni az európai egység megteremtésének nagy társadalom-átalakító mozgalmába.

A bécsi kongresszusra benyújtott tervében Saint-Simon tagadja, hogy a középkori pápai államszervezést kellene követni, s a népek föderatív közösségét létrehozni (közös intézmények egy közös kormányzat irányításával). Egy föderációban ugyanis az egyes népek kapcsolata a kormányzattal olyan, mint az egyéneké a nemzeti kormányzattal. Ehelyett azt javasolja, hogy bármilyen politikai szervezet, amely több népet egyesítene nemzeti függetlenségük megőrzésével, legyen homogén szisztémájú. Tehát az intézmények ugyanazon elvek alapján működjenek. A közös kormány természetesen maradjon független a nemzeti kormányoktól, s tagjai kizárólag csak a közös érdekeket képviselhetik.

Az integrált és békés Európa legfőbb kritériuma Saint-Simon szerint az, hogy a nemzeti kormányoknak és a közös kormányzatnak megvan a legmegfelelőbb alkotmánya, mely a közjót szolgálja. A kormányzás rendíthetetlen, örök érvényű alapelvek szerint folyik. A közös alkotmány írja elő három hatóság létesítését: az egyik az államok közösségének érdekeit képviselő közös hatóság, a másik a tagállamok érdekeit képviselő partikuláris helyi hatóság, a harmadik hatóság pedig az előbbi kettő működését koordinálná. Parlamentáris kormányformát javasol, mind nemzetállami, mind szövetségi szinten. Európa minden népét saját nemzeti parlamentje kormányozza, ugyanakkor össze kell fogniuk egy közös parlament létrehozása érdekében. Végso soron Európa minden állama alakuljon át azonos alapelvek szerint működő demokratikus parlamentáris rendszerűvé és

¹²² M. le Comte de Saint-Simon: De la réorganisation de la société européenne ou de la nécessité et des moyens de rassembler à chacun son indépendance nationale. M. le Comte de Saint-Simon et A. Thierry, son fils adoptif, octobre 1814. In: *La pensée politique de Saint-Simon*. Textes précédés d'une introduction par G. Ionescu, Éditions Aubier Montaigne, Paris, 1979. 88-104. Kiadta még Faye: L'Europe une. 195-225. Magyarul: Saint-Simon — Augustin Thierry: Az európai társadalom újjászervezéséről. In: Szénási Éva (szerk.): *Elméletek az európai egységről*. L'Harmattan, Budapest, 2002. 113-134.

ismerjék el egy közös európai parlament szuverenitását a nemzeti parlamentek felett¹²³

Az európai parlament képviselőházának az lenne a feladata, hogy az egyéneknek a nemzeti érdekekkel megegyező nemzeti patriotizmusát a közös kormányzat által képviselt érdekekkel koordinálja. Ezen felül össze kell hogy hangolja a közös európai kulturális, tudományos, adminisztratív, jogi, gazdasági, ipari, kereskedelmi és védelmi érdekeket. Az európai parlamentbe az írni és olvasni tudók küldenének képviselőket (összesen 240 képviselőt). Saint-Simon elismeri a vagyoni fontosságát a kormányzás stabilitásában, de fontosnak tartja, hogy 20 olyan személy, aki az oktatásban, a jogban, az üzleti életben és az adminisztrációban tudása alapján kiemelkedőt teljesít, részt vegyen a képviselőházban, s ezért jövedelmet is kapjon. Saint-Simon gondolata a tudósok tanácsáról voltaképpen megelőlegezi az európai szakértői bizottság gondolatát. Mindezen modern gondolatok mellett az európai unió élén azonban továbbra is egy örökletes monarchát képzelt el. Sőt ez a monarcha lenne a felelős az európai parlament létrehozásáért.

Saint-Simon fontosnak tartotta az európai identitástudatot. Az volt a véleménye, hogy miként a nemzeti kormányok kohéziós erejét a nemzeti patriotizmus adja, azonképpen az európai kormányzást az európai patriotizmusnak kell áthatnia. Egy ilyen kohéziós erő kialakítása az európai parlamentben két úton lehetséges: egyrészt úgy, hogy a közös intézmények és politika a képviselők attitűdjét az európai patriotizmus irányában motiválja, másrészt ők maguk is ennek megfelelően kell hogy alakítsák az intézményeket és a politikát.

Saint-Simon az európai unió létrehozásában jelentős szerepet tulajdonít Franciaországnak és Angliának. Mivel ezek az országok parlamentáris rendszerűek, ellenőrizni tudnák egymást és hatni tudnának más európai népekre is. Véleménye szerint Franciaországnak is be kellene vezetnie az angol típusú parlamenti alkotmányt, és a többi európai államnak is ezt kellene tennie. Az angol-francia unió megteremtése, mint első lépés, el fogja indítani a konföderációban való egyesülés lavináját, mely generációkon keresztül fog tartani. A következő állam, mely nagy változások előtt áll — Saint-Simon szerint — Németország. Anglia és Franciaország erejétől félve a németek ugyanis kénytelenek parlamentáris demokráciát kialakítani, mivel nem maradhatnak le. Tehát egy angol-francia parlamentáris unió nagymértékben siettetheti a német reformot. Úgy látja, hogy Németország esetében három dolog várható: vagy teljes szétbomlás, vagy a nemzeti egység megvalósítása, vagy föderáció kialakítása. Hisz abban, hogy ha a német és az osztrák kérdés is megoldódik, akkor az európai parlament létrehozása már könnyen fog menni. A legfontosabbnak azt tartja, hogy az európai közös érdek a nemzetállami érdek fölé kerüljön.

Saint-Simon egyúttal a közös piac előfutárának is tekinthető. Szerinte ugyanis az európai egységet nagyban elő fogja mozdítani a gazdasági intézmények kölcsönhatásában rejlő erő. Ez az erő közös cselekvésre fogja ösztönözni a nemzetállamokat közös érdekek alapján.

Saint-Simon tudatosan szakított a Dubois, Sully és Saint-Pierre által képviselt koncepciókkal. Ő maga is tisztában volt azzal, hogy az általa javasolt európai

¹²³

Saint-Simon: *Az európai társadalom újjászervezéséről*. 122.

szövetségi tervezet az első olyan terv, mely új utat nyit az európai egység gondolat megvalósulásához.¹²⁴ Az elődeit diplomáciai nyomás készítette, egyszeri és örökre szóló egyezményeket szorgalmaztak az uralkodók közötti harmónia és a béke megteremtése céljából. Saint-Simont szociális nyomás készítette. Az egyesítés munkáját fokozatos szociális fejlődés és növekedés eredményeként képzelte el. Elődeivel ellentétben határozottan kiállt amellett, hogy a föderáció tagjai azonos kormányformával és parlamenti rendszerrel kell hogy rendelkezzenek. Mindez azt jelentette, hogy az európai népek uniója csakis az egyes népek nemzeti függetlenségének biztosítása és államaik azonos rendezőelvek alapján történő demokratikus jogállami átalakítása során jöhet létre. Angliának vezető szerepet szánt mindebben.

Saint-Simon optimistán gondolkodott. Úgy vélte, hogy a társadalmi rend megjavítása és az ahhoz vezető módszerek megtalálása egyedül az emberektől függ. Mindezt bizonyítja az európai történelmi fejlődés, mely közösség-szervezési kísérletek folyamatának tekinthető. A történelmi tapasztalatok levonása és a helyes és folytatható út megtalálása mindenki előtt álló állandó feladat.

Saint-Simonnak az a feltevése, hogy a nemzetállam elavulófélben van, nem volt helytálló. Nem vált be az a javaslata sem, miszerint Európa népei egy politikai testben egyesíthetők megőrizve a nemzeti függetlenségüket. Sőt ellenkezőleg a nemzeti függetlenség témája a föderalista Európa legnehezebb problémájává vált. Szuverén nemzetállamiság és európai föderáció ugyanis egymásnak ellentmondó eszmék voltak.

Saint-Simon gondolatai messze meghaladták a kor reális lehetőségeit. Nem volt esély arra, hogy a francia forradalmat követő restaurációs periódus kezdetén a Szent Szövetséget (1815) Saint-Simon eszméi szerint szervezzék meg. A „császárok”, az orosz cár, a porosz király és az osztrák császár — Napóleon elleni szövetségéből voltaképpen a „Respublica Christiana” régi eszméje kelt életre, kissé megkésve, és jócskán megváltozott körülmények között. A „császárok” szövetsége a keresztény nemzet megvalósítását tűzte ki célul. Retorikájukban a Szentírásban foglalt elveknek, így a népek testvéri szövetségének, a békének és az igazságosságnak a megvalósítása szerepelt. A szövetség a restauráció győzelmét jelentette a forradalom erőin, az uralkodók (monarchikus elv) győzelmét a népen (népszuverenitás elve). Mégis a helyreállított régi szisztéma már sok mindent magában foglalt a forradalom szelleméből és Napóleon elveiből. A polgárságot ugyanis már nem lehetett nem beemelni a hatalomba. Az abszolút monarchiák alkotmányos monarchiákká alakultak át. A népszuverenitás elve küzdött a monarchikus legitimitással a monarchák polgárosításáért. A Szent Szövetség negyven évvel később a krími háború idején szétesett, noha szelleme egészen az első világháborúig jellemezte Európa arculatát.

¹²⁴

Uo. 120-122.

4. Egy európai föderáció esélyei a 19. században

A feudalizmus rendszere egy szerződéseken és szövetségeken alapuló társadalmi rend volt. Johannes Althusius (1557-1638) fejezi ki talán a legjobban a középkori koncepcióban megfogalmazott organikus struktúrát a „*Politica methodice digesta*” című értekezésében.¹²⁵ Társadalmi teóriája a természetjogon alapult, mely által az egyének szabadon szerveződve mind vallási, mind világi szövetségeket, egyesületeket (céhek, ipari és kereskedelmi egyesületek, önkormányzatok, megyék, városok szövetsége), hoznak létre, s ezek képezik az állam alapelemeit. Ezekből a szövetségekből alakul ki az állam mint komplex társadalmi intézmények egyfajta növekvő hierarchikus szövevénye.

Althusius, a teoretikus azzal, hogy elveti a nemzetállami centralizációt, a valóság elméletét cáfolja. A szerte Európában felemelkedő nemzetállamok az esetek többségében az uralkodók centralizációs politikájának az eredményei. A 19. században az európai egység szervezői számára a nagy kihívást az alkotmányos nemzeti monarchiák, nemzetállamok és mindenekelőtt a régi dinasztikus elv alapján működő Német-római Birodalom (Német fejedelemségek és Habsburg Birodalom) jogállami átszervezése és modernizálása jelenti. S mindezt egy olyan légkörben, amikor a nemzetalkotás iránti lelkesültség meghatározóvá válik. Ugyanakkor a népszuverenitás és önrendelkezés elvének még a monarchikus legitimitás elvével, és a feudális társadalom és mentalitás maradványaival kell küzdenie. Ilyen körülmények között válik a nacionalizmus és a föderalizmus szembenállása az európai nemzetállamok politikai gondolkodóinak meghatározó témájává a 19. és a 20. században. Az amerikai és az európai föderáció megteremtésének útjai egyre inkább elválnak egymástól.

4.1. Az amerikai föderális modell és a francia nemzetállami modell küzdelme Európában

Jól érzékeli ezt a problémát Alexis de Tocqueville (1805-1859) francia gondolkodó a 19. század első felében. Gondolatai segítenek tájékozódni azoknak, akik az európai és az amerikai társadalom közötti különbségeket kutadják. Tocqueville „*De la démocratie en Amérique*”¹²⁶ (1830) című könyvének jelentős szerepe volt az európaiak Amerika-képének formálásában, az amerikai szövetségi állam struktúrájának és működésének megismertetésében, valamint a szövetségi állam és az államszövetség közötti különbség tisztázásában. Véleménye szerint az európai és amerikai társadalom közötti nagy különbség abban rejlik, hogy Európában a politika „felülről”, a társadalom magasabb és átfogóbb egységeitől indult ki, s így a társadalom különböző részei közötti kommunikáció az esetek nagy részében tökéletlen volt. Ennek következtében a feudális partikularizmus és a fejedelmi központosítás közötti harc maradványai tovább éltek. Amerikában mindez fordítva volt — szintén a történelmi fejlődés eredményeként. Itt a helyi közösségeket a telepések még a provinciák (comté) kialakulása előtt megszervezték. A helyi közösségek szövetségéből nagyobb provinciális egységek

¹²⁵ J. Althusius: *Politica methodice digesta*. Ed. C. J. Friedrich. Harvard University Press, Cambridge, 1932.

¹²⁶ Tocqueville: *A demokrácia Amerikában*. 1-4. Fordította: Fábián G. Magyar Királyi Egyetem, Buda, 1841.

alakultak ki, amelyek államokban egyesültek, majd az államok szövetségre léptek egymással. A közösségek, községek életének szervezése így a reális problémamegoldásra tudott koncentrálni. Ennek következtében a politikai élet reális, aktív, demokratikus és republikánus lett. Az unió végső soron nem egyéb, mint a republikánus köztársaságok konföderatív egyesülete. Ugyanakkor maga az amerikai kormányzat föderalista. A szuverenitás megoszlik az unió és a tagállamok között. Amerikában a közösségek önszerveződése testesíti meg a népek szabadságának eszméjét. Mindezzel szemben az európai országokban a kormányzat nemzeti, s a nemzeti kormányzatokon belül a szuverenitás egy és oszthatatlan. A közösségszervezésben a szabadságesszme megvalósítása problémás.

Tocqueville-nak tehát az a véleménye, hogy az egyesítő nemzetállami eszme a despotizmus és a forradalmak forrása lett Európában. Ezzel szemben az amerikai közösségi önkormányzatok eszméje és gyakorlata a demokratikus állam kialakulását és az államhatalom ésszerű limitálását eredményezte. S épp ezen a ponton látja az eltérést az Európában nagy hatású francia államszervezés és az amerikai között. Az volt a véleménye, hogy a népszuverenitás elvének francia interpretációja beláthatatlan következményekkel járó új despotizmushoz vezetett. A szuverén francia nép a politika szférájában bevezette a szabadság elvét, s ezzel párhuzamosan az adminisztratív szférában növelte a centralizációt (a despotizmus elvét). Olyan alkotmányt hozott létre, mely főnt republikánus volt, ugyanakkor minden további részében ultramonarchikus maradt. Tocqueville úgy gondolja, hogy egy ilyen alkotmány nem egyéb, mint egy „kérészetű szörnyszülött” (un monstre éphémère):

“Mindig kérészetű szörnyszülöttnek tartottam az olyan alkotmányt, amelynek az eleje köztársasági, a továbbiakban viszont szélsőségesen monarchikus. A vezetők hibái és a vezetettek ostobasága az ilyet hamarosan csődbe juttatnák; a nép pedig ráunván képviselőire és önmagára is, szabadabb intézményeket hozna létre, vagy hamarosan újra megtalálná egyetlen urát, akinek lábai elé borulhatna.”¹²⁷

Tocqueville a föderalizmus és az amerikai demokrácia eszméit a francia nemzeti állam struktúrájával összehasonlítva, az amerikai föderalizmust állítja az európai közösségszervezés elé példaként. Az európaiaknak követniük kellene az amerikai politikát abban, hogy a kormánygépezet működésének zavarait látva nekiállnak a problémák gyökereinek feltárásához, igyekeznek megtalálni a javítás útját, és amint megtalálták megteszik, amit kell.

Az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya (1787) egyedülálló módon kodifikált egy nemzeti és szövetségi rendszert, amely a népképviselői és korlátozott köztársasági kormányzás elvén alapult. Úgy tűnt, hogy az amerikai példa követése az Európai Egyesült Államok létrehozásához vezethet. Ez a föderáció megfelelt az amerikaiak nemzeti szövetségét szorgalmazó nacionalisták céljainak, mert létrehozott egy széleskörű hatalommal rendelkező központi kormányzatot, amely az egyes államoktól függetlenül volt képes működni. Ugyanakkor a tagállamok jogait előtérbe helyezőknek és az államok szuverenitását hangsúlyozóknak is megfelelt, mivel a föderatív kormány és az

¹²⁷

A. de Tocqueville: *A demokrácia Amerikában*. 4. 221.

egyreszt az unió individuális államai közötti fékek és ellensúlyok rendszere segítségével megakadályozta az egyes hatalmi ágak egyeduralmát. Minden amerikai kettős állampolgár volt tehát, egyrészt az unió állampolgára, másrészt a saját államáé. A föderatív kormány volt felelős a védelemért, a pénzforgalomért, a külpolitikáért, a tengerentúli kereskedelemért; az egyes államok az utak, a közlekedés állapotáért, az oktatásért, a törvények végrehajtásáért, és a közbiztonságért (rendőrség). Az amerikai alkotmány alapja az amerikai társadalom szerveződését mindenkor jellemző föderatív elv (az althusiusi értelemben), mely mind az individuális államok belső, mind a közöttük levő kapcsolatoknak a rendezőelve volt. Az egyes államoknak autonóm kormánya és gyűlése volt, a közigazgatás helyi önkormányzati rendszeren alapult.

Az amerikai siker ellenére sem szabad elfelejtenünk azonban, hogy a föderatív elv európai eredetű. Az Amerikai Egyesült Államok alkalmazta először az államszervezésben mint demokratikus államszervezési rendező elvet. A francia forradalom az amerikai szövetségi állammal ellentétben nemzeti egységállamot hozott létre. Az amerikai föderatív elv és a francia típusú egyesítő nemzetállami elv dilemmája, mint mintaadó államszervezési elv, nagy vitákat szült a többnemzetiségű Svájcban, a szétagolt Németországban és a soknemzetiségű Habsburg Birodalomban.

4.2. Föderalista alkotmányos kísérletek, 1848

Svájc mint szövetségi állam

Az amerikai föderalizmus példáját Európában először a svájci szövetségi állam követte sikeresen. Az 1798 és 1848 közötti időszakban egy az egyesítő nemzetállam és a föderalizmus hívei közötti társadalomszervező küzdelem során amerikai mintára példamutatóan átszervezték a svájci kantonok régi szövetségét; ez egyben a francia-típusú egységállam vereségét is eredményezte.

Az 1848-as szövetségi alkotmány Svájcot szövetségi állammá nyilvánította.¹²⁸ Huszonkét szuverén kanton egyesült a „Vaterland” védelmére, a belső nyugalom és rend, a szabadság és a jólét megőrzésére. A Svájci Államszövetség (Schweizerische Eidgenossenschaft) szavatolta az egyes kantonok területét, szuverenitását, alkotmányát, szabadságait a szövetségi jog függvényében. Nem köthettek azonban külön szövetségeket.¹²⁹

Szövetségi hatáskörbe tartozott a hadüzenet és a békekötés, a szövetségkötések, az államszerződések, valamint a vám- és kereskedelmi szerződések megkötése. A kantonok által fenntartható hadsereg létszámát limitálták: 300 fős állandó hadseregnél többet egyik kanton sem tarthatott fenn békeidőben. Ha vitájuk támadt egymással, alá kellett hogy vessék magukat a szövetségi döntésnek. Arra az esetre, ha Svájcot külföldi támadás fenyegetné, meghatározták a szövetségi hadsereg felszerelésének módját és a védekezés megszervezésének mindenkire kötelező mechanizmusát.

¹²⁸ Bundesverfassung vom 12. September 1848. In: *Geschichte und Texte der Bundesverfassungen der Schweizerischen Eidgenossenschaft von der helvetischen Staatsumwälzung bis zur Gegenwart*. Gesammelt und dargestellt von S. Kaiser und J. Strickler, Bern, 1901. 271-301.

¹²⁹ *Bundesverfassung, 1848*. 272.

Az államszövetségnek számos olyan eszköz állt rendelkezésére, amellyel elősegíthette a gazdasági élet egységesítését. Így például a vámügy, a posta és a pénzverés szövetségi irányítás alá került. A kereskedelem szabadsága biztosítva volt a svájci szövetség kantonjai között. Az egyének is teljes mozgásszabadsággal rendelkeztek; minden keresztény svájci szabadon mozoghatott útlevelével az unió területén. Az egyik kantonból a másikba áttelepülőket pedig minden alkotmányos jog megillette — az önkormányzati választáson való részvételi jog kivételével.

Az alkotmány rögzítette, hogy minden svájci keresztény a törvény előtt egyenlő. Eltörölték a szolgaságot, valamint a helyi, születési, családi és személyes előjogokat. Minden kantonbeli polgár egyúttal svájci (szövetségi) állampolgár is volt. A kantonok kötelesek voltak minden keresztény svájci állampolgárt egyenjogúnak elismerni; az alapvető szabadságjogok - a sajtó, az egyesülési és a szólásszabadság - minden keresztény alattvaló számára biztosítva voltak. A szövetség a vallásszabadság alapelvén nyugodott. Mindenki csak egy kantonban gyakorolhatta politikai jogait (ti. a szavazást).

A szövetség irányító szerve a Bundesversammlung volt, mely Nationalrath-ból és Ständerath-ból állt. A Nationalrath-ban foglaltak helyet a svájci nép képviselői, akiket a szövetség területén kijelölt választókerzetekben választottak a kantonoktól függetlenül. A Ständerath a kantonok 44 képviselőjéből állt; minden kanton 2-2 képviselőt küldhetett. A svájci államszövetség élén egy hét tagból álló Szövetségi Tanács (Bundesrath) állt, melynek vezetője a Bundespräsident, akit egyéves időtartalomra választottak.

Az 1848-as alkotmány először kovácsolta össze a szuverén kantonokat egy svájci népállammá, a különböző nyelveket, kultúrákat és politikai struktúrákat egy szuverén néppé (svájciak: a svájci állam népe) egyesítette oly módon, hogy egyúttal az egyes alkotó népek megtartották szuverén akaratukat. Tehát miként az Amerikai Egyesült Államok, mely az egyes tagállamok és a központi hatalom közötti kompromisszum eredményeként jött létre, ugyanúgy a Svájci Szövetségi Állam (1848) is a szükséges és ésszerű kompromisszumok eredménye volt a partikuláris különérdekek és az unitárius egyesítő törekvések között. A föderalizmus Svájc esetében is olyan elvnek bizonyult, mely a kívánságok és helyi érdekek nagy részét ki tudta elégíteni. Jelentős különbség azonban az USA és Svájc között, hogy Svájc soknyelvű ország volt, míg Amerikában az angol vált államnyelvvé (ma: az amerikai angol). Így a svájci szövetség példája az európai államok számára sokkal jobban megfelelt.¹³⁰

Föderalizmus mint szövetségi állameszme Németországban

A föderatív eszme az amerikai és a svájci sikerek hatására gyorsan hódított Európában. Ugyanakkor nagy vitákat váltott ki például Németországban a napóleoni háborúk után, amikor a német kérdés megoldása került napirendre. A német fejedelemségek a történelem során megőrizték függetlenségüket. A középkorba visszanyúló Német Nemzet Római Szent Birodalma nem volt több, mint szuverén államok (fejedelemségek) közötti alkalmoszerű védelmi

¹³⁰ Lásd erről D. de Rougemont: *Die Schweiz Modell Europas. Der schweizerische Bund als Vorbild für eine europäische Föderation*. Verlag F. Molden, Wien-München, 1965.

együttműködés. A partikuláris erők szívóssága és külpolitikai érdekei mindig gátat emeltek az olyan erőfeszítések elé, amelyek a francia vagy az angol mintához igazodó centralizált állam létrehozását célozták. Az állami centralizáció ismeretlen volt Németországban, s a nemzeti alapokon történő építkezés is kudarcot vallott. 1815-ben, a szent szövetségi restauráció szellemében végbement rendezés alkalmával, az állami széttagoltság rendszerét állították vissza: 38 szuverén állam létét ismerték el. Az egyidejűleg létrehozott Német Szövetség megint csak nem volt több, mint alkalmi védelmi társulás, mely még az államszövetség követelményeinek sem felelt meg. A nemzeti és a dinasztikus érdekek összeegyeztethetlensége miatt alkalmatlan volt arra, hogy egy német nemzetállam kerete legyen. A jövő német politikai egység alapjává az 1834-ben létrejött Zollverein vált, amely a Habsburg Monarchiához tartozó területek kivételével vámszövetségbe tömörítette a Német Szövetség tagállamainak többségét. Míg a nyugat-európai dinasztiák a feudális abszolutizmus korában, jó két-háromszáz évvel előbb megteremtették a nemzeti államok kereteit, addig a Német Császárság, Bismarck porosz miniszterelnök nagy műve, csak 1871-ben jött létre.

Miután a párizsi békekongresszus 1814-ben kinyilvánította, hogy a német államok függetlenek maradnak és föderatív szövetségben egyesülnek, a német gondolkodók és politikusok számára a föderáció megszervezése nagy kihívás lett. Vitáik során megfogalmazták az unitárius és a föderatív elv, valamint az egységállam (nemzetállam) és az egyesült államok (föderatív elvű szövetségi állam) közötti különbséget. A frankfurti nemzetgyűlésen 1848-49-ben például a következő formák merültek fel a Német-római Birodalom újjászervezésére: nemzeti egységállam (nemzetállam), állambirodalom (Staatenreich), unitárius típusú szövetségi állam, föderatív típusú szövetségi állam, szövetségi állam erős föderatív elemekkel, államszövetség vagy államegyesület.

Az 1849-es német alkotmány¹³¹ a föderalista demokratikus jogállami szervezetet tükrözte. Alapelve, hogy a német nép a Német Birodalmat alkotó államok tagjaiból, tehát az egyes államokban élő emberekből áll. A tagállamok alkotmányait az együttélést szabályozó közös alaptörvény szerint kell megfogalmazni, mely a német társadalom demokratizálására vonatkozó szabályokat tartalmazza: egyetlen állam sem tehet semmilyen állampolgári vagy bírói jogi megkülönböztetést a saját és a tagállamok állampolgárai között; mindenki egyenlő a törvény előtt; a nemesi előjogok és privilégiumok többé nem érvényesek; a személyi szabadság sérthetetlen; a sajtó-, a szólás-, a gondolat-, a vallás- és a véleménynyilvánítási szabadság biztosítva van; a tulajdon elidegeníthetetlen. A föderális államot az ezen alapelvek alapján működő helyi önkormányzatok és az azokból felépülő államok alkotják. Az alkotmány külön szabályozza a helyi önkormányzatokat, melyek saját alkotmányuk alapján működnek. A helyi önkormányzatok rendszeréből így nőnek ki az államok, melyeknek szövetsége a Német Birodalom. Az 1849-es alkotmány azzal, hogy külön megerősíti az önkormányzati elvet jelentős lépést tesz a demokratikus föderáció irányába a konföderatívabb amerikai szenátushoz képest. A német

¹³¹ H. Hildebrandt: *Die deutschen Verfassungen des 19. und 20. Jahrhunderts*. F. Schöning, Paderborn, 1977. 18-27.

birodalom szerkezetéből mindenfajta hatalom koncentrációs lehetőséget igyekszik kiiktatni. A német föderalisták kétségtelenül nagy teoretikus győzelmét mutatja ez az alkotmány.

A német államok gyakorlatában azonban nehéznek bizonyult az 1849-es alkotmányban megfogalmazott elvek érvényesítése. Tovább folytak a viták a szövetségi államról és a föderatív elvről - mindenekelőtt kormánykörökben, és nem nyilvánosan. A fő vitakérdések: a szövetségi hatalom unitárius vagy föderatív szervezése, illetve a szövetségi hatalom és a tagállamok közötti viszony meghatározása. A német gondolkodók felvetették a föderáció és a nemzeteszmé viszonyának kérdését is. Vitakoztak azon, hogy mi határozza meg az emberek identitástudatát. Voltak, akik hangsúlyozták, hogy a nemzeteszmé nem fog eltűnni a szövetségi államokban, hiszen az emberek identitását a szövetség szabályai, a szövetségi állampolgári jog és a tagállami állampolgári jog szabályai fogják meghatározni. Ha jogállami alapon szövetséget alakítanak, melyet legitímnek tekintenek, az a nemzeteszmé megtestesítőjeként fog jelentkezni számukra. Identitásuk e szerint fog alakulni: tehát létezik tagállami és szövetségi állami, sőt a szövetségi államokat egybefogó nagyobb föderatív unióhoz kötődő identitástudat is. Mindez a föderatív elv következetes megvalósításának és a demokráciának a függvénye, a helyi közösségektől kiindulva a legátfogóbb egységekig. Az emberek lojalitása és identitása mindig is a számukra legkedvezőbb életet nyújtó kerethez fog fűződni.

A német egyesítő nacionalizmus megerősödése és annak ellenzéke

A 19. század második felében, a túlfűtött nacionalizmus korában már anakronisztikusan hatott a német nemzet területi széttagozottsága. Fellángolt a nemzeteszmé iránti lelkesedés, ám ezzel párhuzamosan a föderalizmus elve és Németországban való megvalósítási lehetőségének hangsúlyozása már elbizonytalanodott. A német nemzet megteremtésének gondolata fokozatosan tért hódította, s áthatotta az egész német államszervezetet. Otto von Bismarck (1815-1898)¹³² porosz miniszterelnök, majd birodalmi kancellár mindenekelőtt a nemzetállami érdekpolitika híve volt. Legfőbb céljának a Német Birodalom újjáépítését tartotta. A német nemzeti gondolat megvalósítását pedig csak egy erős porosz hadsereg létrehozásával látta kivitelezhetőnek. Beszédei tele voltak nacionalista fordulatokkal. Mindenekelőtt a nemzetért aggódó korrekt politikai szerepében tetszelgett. Politikáját többek között például azzal próbálta igazolni, hogy a francia kormány már évszázadok óta erőszakos és fenyegető politikát folytat a békepolitikát követő német államokkal szemben, s igyekszik megosztani a németeket. Ha ennek erőszakkal véget vetnek, az Európának is hasznos lehet. Bismarck hangsúlyozta, hogy a fegyverkezés célja nem Európa nyugalmanak megbontása, hanem az egységes német nemzetállam létrehozása és megerősítése. Mivel politikájához a gyakorlatban a nép ösztönös nemzeti lelkesedése társult, a nacionalizmus fellángolása elkerülhetetlen volt.

¹³² O. von Bismarck: *Deutscher Staat. Ausgewählte Dokumente*. Hrsg.: H. Rothfels. Drei Masken Verlag, München, 1925. 22-223, 227.

A bismarcki erőpolitika szellemében porosz vezetéssel megvalósított német egység a német föderalisták vereségét és háttérbe szorulását jelentette. Nagy részük elveit feladva behódolt Bismarcknak. Akik kitartottak elveik mellett, marginalitásba szorultak. A demokratikus föderalizmus hívei mindenekelőtt azt vetették Bismarck szemére, hogy erőn alapuló nemzetiegyeség-politikája háttérbe szorította a föderalizmus elvét, s a német fejlődést a nacionalizmus irányában sikkasztotta ki, mondván, hogy a nemzet érdekében erőszak alkalmazása is elfogadható.

Julius Fröbel

Ezt a változást jól tükrözik Julius Fröbel (1805-1893) nézetei. Kezdetben föderalista elveket vallott, később ezeket már Németországban megvalósíthatatlannak tartotta. Hangsúlyozta, hogy a föderalizmus elvének képviselője az európai unió kell hogy legyen, melyet a két nagyhatalom (Amerika és Oroszország) túlsúlya miatt minél előbb létre kellene hozni. Fröbel utóbb behódolt Bismarcknak. Ezt megelőzően vallott nézetei azonban igen érdekesek egy európai szövetségi állam létrehozása szempontjából.

Fröbel az 1848-as bécsi felkelést követően az USA-ba emigrált. Az amerikai társadalom nagy hatást gyakorolt rá. Miként Tocqueville, ő is óriási ellentétet látott a szabad amerikai társadalom és az autokratikus Oroszország között. A civilizált világ e két extrémumát a világ két nagyhatalmának tartotta. A közöttük elhelyezkedő Európát pedig a harmadik lehetséges nagyhatalomnak, ha képes lenne ezt a szerepet eljátszani.¹³³ Véleménye szerint az indiai és a kínai térség tulajdonképpen e három hatalom küzdőterének tekinthető. Fröbel szerint valójában már nem lehet egyszerűen európai egyensúlyról beszélni, csakis világegyensúlyról, hiszen az egész világ bele van vonva a hatalmi játékba. Az egyes államok kormányzási elveiben való eltérések pedig a hatalmi játszmában jelentős szerepet fognak játszani. Amerika és Oroszország kormányzási elvei teljesen ellentétesek, az európai kormányzási rendszerek pedig vegyesek: keleten az orosz zsarnokság uralkodik, nyugaton Nagy-Britannia befolyási övezetében az amerikai elvek, középen pedig ott van egy sajátos európai képződmény, Franciaország. Az európai egyensúlypolitikának ki kell védenie az orosz befolyást. E célból Európa keleti részein olyan kormányzatokat kellene létesíteni, amelyek az orosz hatásnak ellent tudnak állni. Fröbel szerint Napóleon politikája is ezt célozta. Amerika és Oroszország között akart létrehozni egy európai hatalmat, melynek központja Franciaország lett volna.

Fröbel a megoldást a nyugat-európai államok szövetségének (Bundesgenossenschaft) kialakításában látta, amely lehetővé teszi a nagyhatalmak világi egyensúlyának a megteremtését. Ugyanakkor realisan átlátta, hogy az európai történelem az európai államok szövetkezésére tett sikertelen kísérletek sorozata. Ennek oka, hogy Európának sohasem kellett szembenéznie igazán olyan komoly külső veszéllyel, mely az egyes államokat létükben is veszélyeztette volna. Az Oszmán Birodalom végül is beépült az európai egyensúlyrendszerbe, s így nem bizonyult ilyen erőnek. Az európai országok pedig hódító és

¹³³ J. Fröbel: Das europäische Statensystem und die politische Weltordnung der Gegenwart. In: J. Fröbel: *Theorie der Politik, als Ergebniss einer erneuerten Prüfung demokratischer Lehrmeinungen*. 2. Wien, 1864. 176-199.

gyarmatosító hatalommá váltak. Fröbel ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy az a pillanat, amikor Európát valóban veszély fenyegeti, most van. Az európai államoknak Oroszországgal és Amerikával szemben kell védekeznie. Ennek érdekében szorgalmazza a francia - német együttműködést. Angliának, melyet az „amerikai állam anyjának” tart, az Európa és Amerika közötti közvetítő szerepet szánja. Úgy gondolja, hogy a keresztény kultúra közösség-szervező hagyományai, melyek Amerikában elvezettek egy békés unió kialakulásához előbb utóbb Európában is sikerre fogják vinni a közös európai ügyet. Fröbel hangsúlyozza, hogy Európa jövője csakis az európai államok föderációjának a megteremtése lehet. Mivel azonban az európai államokban keverednek az amerikai és az orosz kormányzat elemei, az európai szövetséget nem lehet sem amerikai sem orosz példára létrehozni. Az európai országoknak (mindenekelőtt a nyugat-európaiaknak) saját életük szerinti saját szövetségi formát kell találniuk.

Fröbelnek ez a véleménye egészen a Szovjetunió összeomlásáig érvényben volt. Sokan értettek vele egyet, többek között a Páneurópa-mozgalom vezetőjének, R. N. Coudenhove-Kalerginek is ez az egyik fő érve ez az Európai Egyesült Államok létrehozása mellett. S a kérdés napjaink egypólusú világában is élő maradt az európai államok szövetsége és az USA vonatkozásában.

Constantin Frantz

Constantin Frantz Bismarck eszméivel állandó vitában álló ellenzéki gondolkodó volt. Hogy életútja és eszméi között mennyire tudott egyensúlyt megvalósítani további tanulmányokat igényel. Frantzt a föderalizmus filozófiai, állami és szociálpszichológiai megalapozójának tekintik. Számára a föderalizmus egy közösségalkotó és közösség-szabályozó általános elv: az egyének szövetkezése közösségek kialakítására olyan mindenkire vonatkozó alapelvek szerint, melyeket a szövetség megalakításakor rögzítenek. Ebben az értelemben a birodalom is egy szövetség, egy „néprend”, s az egységes Európát így is el lehet képzelni. Frantz azonban a birodalmi elképzeléssel szembeállítja az európai államok föderalista szövetségének a gondolatát. Szerinte az európai szövetségi állam csak az államok nemzetközi szervezeteként, egy organikus egységként, valósulhat meg.¹³⁴ Így ugyanis lehetőség nyílik arra, hogy a központosított nagy államokat decentralizálják, s demokratikus önkormányzatokat alakítsanak ki. A demokratikus önkormányzatokból felépülő államok pedig képesek lesznek egymás között föderatív szövetségi politikát kialakítani. Az európai kis és nagy államok ellentéte csak így oldható meg.

A Bismarck által követett politikát mindezzel szemben állónak tekinti,¹³⁵ s vállalja az ellenzéki szerepet. Világosan látta, hogy a német egység létrejötte az európai hatalmi egyensúly szempontjából jelentős kihívás, mivel a bismarcki nemzetállami legitimitás forrása a hatalom és az erő volt, mely mindegy hogy honnan származott. Németország számára a kihívás tehát az, hogy tud-e alkalmazkodni nagysága és ereje ellenére az európai hatalmi rendszerhez, vagy megpróbálja Európát a maga képére formálni a jövőben.

¹³⁴ C. Frantz: *Der Föderalismus als universale Idee*. Oswald Arnold Verlag, Berlin, 1948. 121–122.

¹³⁵ C. Frantz: *Der Militäirstaat*. Neudruck der Ausgabe Berlin, 1859, Scientia Verlag, Aalen, 1970.

5. A nemzeti eszme nacionalista és föderalista interpretációi

5.1. A nemzeti eszme uralkodóvá válása a 19. századi Európában

A nagy földrajzi felfedezések és a gyarmatosítás megindította a kora-kapitalista formákat kifejlesztő nyugat-európai gazdaság expanzióját a világban. Ez a 16. századtól kezdve gazdasági fellendüléshez és a világgazdaság kialakulásához vezetett. A világgazdaság kialakulását az ipari forradalom kísérte Nyugaton, mely a technika és a tudomány fejlődését hozta magával. E folyamat jelentősen átalakította a korábbi agrár társadalmat, mely nem igényelt különösebben bonyolult specializációt és szaktudást a társadalom többsége részéről. A tudás egy szűk kisebbség privilégiuma volt. A társadalom többsége élelmiszer termeléssel foglalkozó paraszt volt, kizárva a hatalomból és a műveltségből. Az emberek életében a vallás és az egyház jelentősebb szerepet játszott, mint az állam. Az agrár társadalom helyén vagy azzal párhuzamosan fokozatosan egy kereskedő, az iparos és bankéleten alapuló ipari társadalom nőtt fel. Az új ipari társadalomnak szüksége volt a műveltség terjedésére és új közösség-szervező rendezőelvek megfogalmazására a polgári életforma igényeinek megfelelően. Mindebben nagy szerepe volt a társadalmi reform igényét vallásos formában kifejező protestantizmusnak. A Biblia egyéni értelmezésének a lehetősége ugyanis egy olyan individualista társadalom kialakulását vetítette előre, mely mindenki számára lehetővé teszi a művelődést az anyanyelvén.

A felemelkedő új ipari társadalom specializált és nagyfokú munkamegosztást igényelt. Ehhez standardizált tudáson (általános műveltségen) alapuló iskolázottságra volt szükség, melyet mindenki elérhet. A modern ipari társadalom a munkavégzéshez szükséges oktatáson és általános műveltség megteremtésén keresztül voltaképpen mindenkit társadalmiasított. Mindez a modern nemzeti oktatási rendszer kialakulásához vezetett, mely egy piramishoz hasonló rendszert eredményezett, csúcsán egy magasan kvalifikált elittel. Így a nemzet egyre inkább, mint oktatási közösség jelent meg, mely szükségszerűen fonódott össze az állammal. Az állam és nemzet/kultúra összefonódása — s így a „*cuius regio, eius lingua*” elv érvényesülése — elkerülhetetlen volt. Voltaképpen ez utóbbi nem egyéb, mint a nacionalizmus fő jellemzője. A nacionalizmus gyökerei tehát embercsoportoknak az ipari társadalom igényei szerint szervezett nagy, központosított oktatásban részesülő kulturálisan homogén egységeiben keresendők. Az ipari társadalom az állam és a kultúra/nyelv egybemosásával létrehozta a nemzeteket szülő nacionalizmus jelenségét.¹³⁶

A nyelvi közösségek „oktatási közösségekké”¹³⁷ alakításának folyamata tehát szükségszerűen vezet a nemzeti eszme megerősödéséhez. Az emberek számára saját közösségük egyre inkább mint saját tudatos kulturális és politikai társulásuk jelenik meg. Kultúra (nyelv) és politika egységesedésének folyamata a különböző nyelveket beszélő népekben az önálló nemzetállam megteremtésének motivációját

¹³⁶ E. Gellner: *Nations and Nationalism*. Blackwell, Oxford, 1993. 34-35, 55.

¹³⁷ Gellnerhez hasonlóan R. N. Coudenrove-Kalergi a Páneurópa mozgalom vezetője szintén iskolai-oktatási közösségnek tekinti a nemzetet.

erősíti meg egyrészt azért, hogy sikeres nemzetállammá váljanak, másrészt azért, hogy a sikeres és expanzív nemzetállamokkal szemben védekezni tudjanak. Így a kapitalista verseny résztvevői nemzetállami keretekben igyekeznek szerveződni és önálló nemzetállami létre törnek, melynek kritériuma a gazdasági, kulturális és politikai szuverenitás. Mindez szükségszerűen a status quo megváltoztatását, állami keretek szétbomlását és újak létrejöttét vonja maga után. A francia forradalom után a nemzeti eszme által motivált európai társadalom nemzetállami kereteiben megindul egy alapvető modernizálási és demokratizálási folyamat is, amely a társadalom alapegységeiig lehatol. Ez a folyamat azonban ahelyett, hogy „Az ember és polgár deklarációjába” foglalt közös demokratikus rendezőelveknek megfelelően alakítaná át a nemzetállamokat és azok egymással folytatott szövetségi politikáját (a teoretikus elvárásoknak megfelelően), a nacionalizmus zsákutcájába vezet a 19. század második felében. A nacionalizmus pedig Gellner megfogalmazásában nem egyéb, mint egy olyan politikai elv, amely azt tartja, hogy a politikai egységnek és a nemzeti/kulturális (nyelvi) egységnek megegyezőnek kell lennie.¹³⁸ Mindez felveti azt a kérdést, hogy hogyan tud több nép egy állam kereteiben békésen egymás mellett élni. Az iskolai közösséggé fejlődő nemzetállamokban a többségi-kisebbségi nyelvi kérdés a belső demokrácia problémájaként vetődik fel. Ugyanez jelentkezik a sok nemzetet magában foglaló Európa szintjén is. Az európai népek mint szuverén oktatási, gazdasági és politikai közösségek akarják megvívni a harcukat az „egység a sokféleségben” elv érvényre juttatásáért. E probléma megoldása demokratikus közösség-szervező elvek alapján az európai társadalmat foglalkoztató alapkérdéssé válik. Az ipari társadalomhoz szükséges egységes tantervű általános oktatás és az egységes rendezőelvek alapján indított belső demokratikus reformok megvalósításában nagy szerepe van a nemzeti eszmének. E folyamat azonban a nyelvi-kulturális (egynyelvű) egységek kialakulásához vezet, melyek az ipari társadalom alapegységei. A továbblépés természetesen a modern társadalom igényeinek megfelelően az, hogy az oktatás segítségével ezek az alapegységek mind nagyobb területeken működjenek együtt. A nyelvi-azonos iskolai népközösségek kialakítása azonban a valóságban — a hatalmi versenyhelyzet miatt — olyannyira a saját nemzetre koncentrál, hogy a közös kommunikációs nyelv (azaz a kétnyelvűség) gondolata, mely a nemzeti nyelv és kultúra fejlesztésével párhuzamosan lehetővé tenné a nemzetállami egységek közötti mobilitást és szövetségi kapcsolatokat, elsikkad. Így az emberek ugyanazon általános műveltséggel rendelkezve anakronisztikus módon bezáródnak a saját nemzetállamaik keretei közé, s a modern ipari társadalom résztvevői egymással versengő nacionalista közösségekké válnak. A nacionalizmusukra úgy tekinthetünk, mint a törzsi szervezetekre (tribalism) vagy olyan más csoportokra, amelyeknek szerencsés körülmények között sikerül hatékony erővé válniuk.¹³⁹ Ezért nevezik a nacionalizmus virágkorát a modern technikájú barbárság korának. A társadalomszervezést ennek következtében imperialista, erőszakos etnikai légkör hatja át, mely eltorzítja a jogállami demokratikus társadalomszervezés

¹³⁸ „Nationalism is primarily a political principle, which holds that the political and national unit should be congruent” E. Gellner: *Nations and nationalism*. 1.

¹³⁹ E. Gellner: *Nations and Nationalism*. 86-87.

alapelveit. Mindennek súlyos következményei a népek közötti békés kooperáció zavarában és a faji nacionalizmus szélsőséges jelenségében érezhetők.

Hogyan kerülhető el a nacionalizmus útvesztője? Az európai társadalomban ez az egyik legtöbb vitát kiváltó kérdés mind a mai napig.¹⁴⁰ Amiben szinte mindenki egyetért az az, hogy a nacionalizmus alapját képező nemzeti eszmét nem lehet kielégítően definiálni. Minden magyarázatra van példa és ellenpélda. A nemzet fogalmát mindeddig a legelfogadhatóbban iskolai közösségnek tekintő — fent elemzett — koncepcióra például a svájci föderáció az ellenpélda. Sőt a nacionalizmus korában még a föderatív alapú államok is úgy viselkednek az államok közösségében, mint egységes nemzetállamok. Max Weber például a nemzet kritériumát keresve nem találja megnyugtatónak egyik szokásos elvet (leszármazás, vallás, nyelv) sem. Ugyanakkor látja, hogy a nemzetállam formailag a nyelvi egység alapján álló állammal vált azonossá.¹⁴¹ Max Weber igyekszik egy olyan nemzetfogalmat felvázolni, mely a kulturális és a hatalmi presztízsen kívül a közösségi szolidaritás értékét, mint a nemzet legfőbb sajátosságát tünteti fel. Így a nemzetet lényegében szolidaritási közösségnek tekinti, melynek határai azonban nem világosak: a nyelvre, a közös kulturális emlékezetre, a nemzettel összefüggő hatalmi és kulturális presztízssre támaszkodik. Ugyanakkor sem antropológiai-faji azonosság, sem etnikai közösségtudat nem feltétlenül tartozik hozzá. Ennek a szolidaritási közösségtudatnak a polgárság és az értelmiség a hordozója.¹⁴²

A nemzeti eszmét tehát végső soron történelmi jelenségnek kell tekinteni. Ez a francia forradalmat követően a népszuverenitás és a nemzeti önrendelkezési jog eszméivel társulva a 19. és a 20. századi európai történelem uralkodó politikai eszméjévé vált, s pozitív és negatív közösségszervező hatásokkal rendelkezett. Így a nemzeti eszme, amint uralkodóvá vált, Európában egyre inkább a széttagolódás irányába hatott, annak ellenére, hogy a politikai rendszerek, a műveltség, az életszínvonal és a közös rendezőelvek alapján szervezett demokratikus intézmények területén kiegyenlítő hatása volt. Ellentmondásos módon az európai egység megteremtésére irányuló racionális szövetségi politika törekvései egyre inkább irreálissá váltak, mivel a nemzetállamok szuverenitásának és önállóságának valamilyen mértékű feladását követelték. Az Európai Egyesült Államok létrehozása az amerikai vagy a svájci föderáció példáját követve nem igazán volt érdeke a világban és a kontinensen egyaránt hódító és terjeszkedő, önmagukban is imperialista nagyhatalommá (nemzetbirodalmakká) fejlődött vezető európai nemzetállamoknak egészen a második világháborúig. Ellenkezőleg, az imperializmus korában a hatalmi versengés vált jellemzővé. Mindez természetesen visszahúzó erőként hatott a belső demokratikus reformok következetes és folyamatos megvalósításában is. A hatalmi versenyben

¹⁴⁰ Fontosabb könyvek a nacionalizmusról: B. Anderson: *Imagined Communities*. London, 1989; C. J. Hayes: *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York, 1931; E. Gellner: *Nations and Nationalism*. Oxford, 1993; E. Kedurie: *Nationalism*. London, 1960; H. Kohn: *Nationalism. Its Meaning and History*. Princeton, 1955; H. Kohn: *The Age of Nationalism*. New York, 1962; H. Seton-Watson: *Nations and States*. London, 1977; A. D. Smith: *Theories of Nationalism*. London, 1983; A. D. Smith: *Nationalist Movements in the Twentieth Century*. Oxford, 1979; P. Sugar: *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*. Santa Barbara, 1980.

¹⁴¹ M. Weber: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 2/1. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992. 104.

¹⁴² Bayer J.: *A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimációs válságról*. Napvilág Kiadó — Scientia Humana, Budapest, 1997. 101-102.

lemaradottak vagy az elnyomottak pedig a nemzeti szabadság eszméje nevében való politizálást választották védekezésül, egyben a nemzeti kibontakozás eszközeül is, nemzeti egységmozgalmakat hozva létre. A nemzeti eszmével és a nacionalizmussal való hatalmi politikai játék végül is Európa népeinek nagy háborújához, az első világháborúhoz, majd a második világháborúhoz vezetett, és mind a mai napig konfliktusok forrása. Az egyetlen olyan princípium, mely szabályozni tudta valamelyest a nemzetállamok hatalmi ambícióit a monarchikus-feudális diplomácia által alkalmazott hatalmi egyensúly sokat vitatott elve volt. A békés jövő perspektívája azonban csak az európai államok demokratikus szövetségének a megteremtése lehet. Efelé nagy lépést jelent annak felismerése, hogy a nemzetállami szuverenitást őrző hatalmi egyensúly elvét fel kell váltani a nemzetállamok közötti nemzetközi jogon alapuló demokratikus kapcsolatrendszerrel. Mindehhez pedig a nemzetállamok föderatív átstrukturálása szükséges, mivel az államok közötti demokrácia megteremtésének az eszköze a föderalizmus elve,¹⁴³ és nem a nacionalizmus.

Az európai nemzetállamok közötti föderáció (államszövetség vagy szövetségi állam) megvalósíthatóságának sarkalatos problémája az, hogy az egyes európai nemzetállamok belső demokratizálódása nem járt együtt a gyakorlatban mindenütt a decentralizációval, illetve a föderatív belpolitikai és külpolitikai struktúrák következetes kialakításával. Az államérek érvényesítésének princípiumán nyugvó európai nemzetállamok külpolitikailag nemcsak hogy megrekedtek a monarchikus-feudális nemzetközi államszervezés elveinek szintjén, hanem továbbra is háborús konfliktusokat produkáltak. A kérdés tehát az volt, hogy hogyan lehet a nemzetállamok államéreket előtérbe helyező politikai és nemzeti (kulturális) egységét megtörni. Hogyan lehet a szabad társulás elvét képviselő föderáció eszméjét vonzóvá tenni az egységesítő nemzetállam eszméje helyett? Hogyan lehet első lépésként a szuverén nemzetállamok konföderációját megteremteni, majd azon túllépve a nemzetállamok föderációja irányába haladni? Végül hogyan lehet elérni, hogy a tervezett európai szövetség a Max Weber-i értelemben vett nemzetek európai demokratikus szolidaritási közössége legyen? Mindehhez alapvető fontosságú, hogy az európai népközösség egyes nemzetállamai olyan, azonos elveken alapuló, decentralizált és föderatív típusú jogállami szolidaritási közösségekké alakuljanak, amely ellehetetleníti a nacionalizmust. Az európai népközösség szabad nemzetek szabad társulása kell hogy legyen.

Ennek érdekében a politikát és a kultúrát egyesítő nemzetállami konstrukciót kell szigorú kritika alá venni. A nemzetállami alapú közösségszervezés mindenekelőtt pszichológiai szempontból elvetendő, mivel a népszuverenitás és a nemzeti önrendelkezés elve egyszerre tartalmazza az állampolgáriság univerzális

¹⁴³ A föderalizmusról: A. Hamilton, J. Jay and J. Madison: *The Federalist*. Dent, London and New York, 1965; J. ter Meulen: *Der Gedanke der internationalen Organisation in seiner Entwicklung, 1300-1800*. La Haye, 1917; B. Vuyenne: *Histoire de l'idée Européenne*. Payot, Paris, 1964; B. Vuyenne: *Histoire de l'idée fédéraliste*. Presses d'Europe, Paris, 1973; H. Brugmans - P. Ducloux: *Le Fédéralisme contemporain*. Sythoff, Leyden, 1963; H. Gollwitzer: *Europabild und Europagedanke*. Ch. Beck, München, 1951; M. Burges: *Federalism and Federation in Western Europe*. Croom Helm, London, 1986; M. Burges (ed.): *Federalism and European Union: Political Ideas, Influences and Strategies in the European Community, 1972-1987*. Routledge, London, New York, 1989; E. Deuerlein: *Föderalismus. Die historischen und politischen Grundlagen des föderativen Prinzips*. List Verlag, München, 1972; M. Forsyth: *Unions of States*. Leicester University Press, Leicester — Holmes and Maier, New York, 1981; R. Wierer: *Der Föderalismus im Donauraum*. Boelaus, Graz-Köln, 1960.

fogalmát és a nép (az ember) lehatárolását egy nemzet tagjává. Politika és kultúra egybemosásával a nemzeti közösség olyan etnikai alapú doktrínává alakul, melyben az általános érdekek kifejezése a nemzetállam keretein belül marad. Mindez felerősíti az emberek (népek) egymásról alkotott „barát-ellenség” képeken alapuló sztereotip gondolkodását, mely számos konfliktus forrása lehet és az esetek többségében a kritikus távolságtartás és a félelem mechanizmusát erősíti. Ez az a mechanizmus, amelyet a politika a nemzetet alkotó emberek érdekeire hivatkozva mind negatív, mind pozitív értelemben állandóan ki tud használni, hogy az embereket pillanatnyi érdekének megfelelően manipulálja. A föderatív elvet érvényesítő, demokratikus alapelveken nyugvó jogállami államszervezés, mint közösségsszervezés, voltaképpen közömbösíteni tudja az emberi csoportok viselkedésében megnyilvánuló fenti szociálpszichológiai mechanizmust és annak politikai kihasználhatóságát, mivel másfajta gondolkozáson alapszik, mint a nacionalizmus. Így a föderatív államszervezés voltaképpen elősegíti a békés és demokratikus társadalomszervezést, illetve ezen az alapon a szélesebb népközösségi identitás tudatosabb vállalását. Mindennek olyan pozitív következménye lehet, hogy a demokratikus európai jogállami kultúra normái az egyének individuális és közösségi viselkedésében egyaránt könnyebben válnának egységesen elfogadott gyakorlattá.

5.2. Az európai nacionalisták és föderalisták eszméi és vitái

Mazzini nacionalizmusa

Az egyesítő nemzetállami eszme ellentmondásos és sok vitát kiváltó alakja Giuseppe Mazzini. A korszak, melyben élt, bővelkedett forradalmakban és restaurációs kísérletekben; jellemzője a politikai romantika felvirágzása, a nemzet felé fordulás és a kozmopolitizmus lehanyaglása. Az Európa-gondolatot képviselő nemzeti forradalmárok, köztük Mazzini célja a fejedelmek uralma alól felszabadult népek testvéri közösségének a megteremtése volt.

Giuseppe Mazzini (1805-1877) a francia forradalom eszméinek hatására úgy képzelte el Európát, mint republikánus nemzetállamok hálózatát: a királyok és a privilegizált rendek országainak romjain az egyes népek országai fognak felemelkedni a szabadságeszme kihívására. Saint-Simonnal ellentétben, aki az európai egység élére még egy királyt helyezett, Mazzini azt hangoztatta, hogy az európai nemzetek és azok egysége a nép nyomására fog kialakulni. Remény csak az univerzális reformban és az európai népek testvériségében, s Európán keresztül az egész emberiség testvériségében van.¹⁴⁴

Mazzini tevékeny politikus volt. 1830-ban csatlakozott a carbonari mozgalomhoz, 1832-ben Marseille-ben megalakította a „Fiatol Olaszország” nevű titkos demokratikus szövetséget az olasz egység létrehozása céljából. Ennek elérését kilátástalannak tartotta a legális formák betartásával, s reményeit a gyors, erőszakos politikai fordulathoz fűzte. 1834-ben Svájcban olasz, német és lengyel emigránsokkal együttműködve létrehozta a „Fiatol Európa” mozgalmat. Politikája arra irányult, hogy a nép kezdjen el szervezkedni és mindenütt hozzanak létre

¹⁴⁴ J. Mazzini: *The Duties of Man and Other Essays*. J.M. Dent, London, 1912. 49.

megfiatalított, demokratizált népállamokat: fiatal Olaszország, fiatal Németország, fiatal Lengyelország, fiatal Svájc, fiatal Franciaország. A „Fiatal Európa” adta volna az egyes republikánus és nacionalista nemzetállamok népei között létrehozandó testvéri szövetség keretét. Republikánizmus és a népek testvérisége együtt szerepelt a mozgalom programjában, a fogalmak határozott definíciója nélkül. Az Európa egységét szorgalmazó újságcikkeiben, felhívásaiban és brosúráiban Mazzini azzal érvelt, hogy a Szent Szövetség az uralkodók népellenes szövetsége, a monarchák összeesküvése a nép ellen. A nép védekezéséül szintén összeesküvést kell hogy szőjön a despoták ellen. A nemzetért folytatott harc és nemzettudat az egyetlen eszköz, melynek segítségével a nép felszabadulhat az elnyomás alól. Az eredmény az európai nemzetek testvéri együttélésének a megvalósulása lesz: „a Hazák Európája”.

Mazzini 1848-49-ben a Szent Szövetségről írt esszéjében fejtette ki először az Európáról alkotott nézeteit. Talán IV. Henrik tervének a hatása alatt gondolta úgy, hogy az európai népeknek körülbelül azonos erejű nemzetállamokat alkotva kellene egyesülniük. A nemzeti parlamentek fölött működő legfelsőbb európai tanács feladata, hogy Európa térképét újrarajzolja, és a népeket, mint egy hadsereg hadosztályait közös harcba vezesse. Így például a skandináv országok, azután a belgák és a hollandok, majd a németek és a magyarok egy-egy nemzetbe egyesültek volna.¹⁴⁵ Mazzini, e javaslatait előadva, önmagával is ellentmondásba keveredett, mivel megfeledkezett arról, hogy a nemzeti eszme ellentétes az egyensúly eszméjével, a népek nagysága és ereje különböző, s mindannyian elsősorban önálló nemzetállamukért küzdenek.

A nemzeteszme taglalása jelentős helyet foglal el Mazzini életművében. Ezt az eszmét szinte vallássá fejlesztette: nacionalizmusa vallásos fanatizmushoz volt hasonló. Rendíthetetlen belső készletestől hajtva mintegy saját missziójának tekintette az olasz nemzet megteremtéséért folytatott harcot. Úgy gondolta, hogy az olasz nép és nemzet története egy és ugyanazon dolog, s az olasz nép egységében volt és van az olaszok sorsa. Ezért keményen elutasította a föderalistákat, mondván, hogy aki az olasz népet a föderatív eszmék irányába akarja vinni, és a provinciák függetlenségéért és szabadságáért küzd, az ország árulója.¹⁴⁶ Mazzini szerint a föderalistákkal szemben a nemzetnek az a küldetése, hogy kialakítsa Itáliában a kollektív eszmeiséget és identitástudatot, és megteremtse saját nemzeti egységét. Az egységes nemzet az egyetlen biztosíték az egyenlőség megvalósulására és az emberhez méltó életforma kialakítására. Mindezzel szemben a föderalizmus az érdekek sokféleségének fenntartása miatt, előbb-utóbb valamilyen arisztokratikus formában fog végződni. Ezért kell, hogy az olasz egység létrejöjjön.

Mazzini tehát úgy véli, hogy az egyesítő nemzetállam a demokratikus, önjavító közösség-szervező irányba tart. Hangsúlyozza, hogy az emberi közösség-szervezésben az önkormányzati autonómiát és nemzeti egység elvét kell követni. Számára a haza nem szövetség, hanem egy egység; mindenkié és

¹⁴⁵ R. H. Foerster: *Europa. Geschichte einer politischen Idee*. Nymphenburger Verlagsbuchhandlung, München, 1967. 277-278.

¹⁴⁶ G. Mazzini: On the unity of Italy. In: H. Kohn: *Nationalism its Meaning and History*. New York, 1971. 118-121.

mindenkiért van. A haza alapja a szavazati jog, az oktatás és a munka. Mazzini szerint tehát csakis a már létező republikánus jogállami nemzeti közösségekből fejlődhet ki a nemzetek békés közössége. Csak azonos alapelvek szerint működő közösségek képesek a békés kommunikációra. Gondolatának lényege, hogy mindenki koncentráljon a saját közösségére, s munkálkodjon annak megjavításán. Ez az ember legfőbb kötelessége.¹⁴⁷

Mazzini gondolatai nagy hatással voltak kortársaira, hiszen a régi arisztokratikus Európával szemben egy megújult Európáért indított mozgalmat. A megújult Európát szerinte a népszuverenitás és az önrendelkezés elve legitimizálja. Ebből pedig logikusan következett, hogy a nép jogosan vívja harcát demokratikus uralmának megteremtéséért. Mazzini szerint ez csak egyesítő nemzetállami keretben lehet eredményes. A konföderáció megteremtése csak a következő lépés lehet. Eszméiben az emberiség úgy jelent meg, mint szabad népek egyenjogú közössége.

Az olasz egység végül 1861-ben létrejött ugyan, de Olaszország királyság lett. Mazzini kiábrándultan és keserűen élt tovább száműzetésben. A történelem nem igazolta gondolatait. Amit ő akart, az nem működött autokratikus típusú és a rendezőelvek egységét megvalósítani nem tudó nemzetállami szisztémában. Utóbb ezért okozott rengeteg fejtörést a nacionalista Mazzini megítélése R. N. Coudenhove-Kalerginek, a „Pánerópa” mozgalom vezetőjének.

Lord John Emerich Edward Delberg Actonnak (1834-1902)¹⁴⁸ azonban egyáltalán nem volt kétsége afelől, hogy Mazzini volt az, aki Európában a nemzeti eszmét igazi hajtóerővé tudta változtatni. A fő kifogása Mazzinival szemben az volt, hogy egyesítő nemzetállami keretek tételezésével voltaképpen ellehetetlenítette az emberek közötti reális érdekeken alapuló szabad társulás folyamatát. Így a saját közösségre való koncentráció, az ún. nemzetállami érdek mindenek fölé való helyezése lett a belső és a külső kapcsolatok mozgatója. A nemzeti egység elve úgy jelent meg, mint a kollektív akarat kifejezője, melyhez képest minden más hatás másodlagos, minden más kötelezettség jogosulatlan, minden ellenállás önkényes. Az egyéneknek fel kell áldozniuk a szabadságukat és a jogaikat a köz javára. Lord Acton Mazzinival szemben úgy gondolja, hogy a szabadság és az egyéni jogok csak az önkormányzati szisztémán alapuló nemzetek föderatív szövetségében őrizhetőek meg. A szabadság ugyanis sokféleséget eredményez, s a sokféleség pedig a szabadság záloga.

„Ha egy állam keretei között több különböző nemzet él együtt, az az állam szabadságának egyszerre próbaköve és biztosítéka. ... Ahol viszont a politikai és nemzeti határok egybeesnek, ott a társadalom fejlődése megtorpan és a nemzetek olyan állapotba esnek vissza, mint amilyenben azok az emberek leledzenek, akik megtagadják az embertársaikkal való kapcsolattartást.”¹⁴⁹

Lord Acton egyik legfőbb ellenérve Mazzinival szemben, hogy a nemzet a történelem során az állam működése révén fejlődött ki. Az államból ered, de nem áll fölötte. Az állam tehát az idők során megteremthet egy nemzetet, de hogy egy

¹⁴⁷ J. Mazzini: *The Duties of Man and Other Essays*. 51-60.

¹⁴⁸ Lord Acton: Nacionalizmus. In: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. Szerk.: Ludassy M. Atlantisz, Budapest, 1991. 120-153.

¹⁴⁹ Lord Acton: *Nacionalizmus*. 142-143.

nemzet államot alkosson az ellentmond a modern civilizáció természetének. A társadalomszervezés ugyanis az egyének közötti reális érdekek szerinti szövetségi politikán alapul, melyet a jog szabályoz. Aki, mint Mazzini esete mutatja, minden más kötelességénél előbbre tartja a hazáját, voltaképpen minden jogát az államra testálja, s így az államhatalomnak szolgálva alárendeli magát. Így tehát csak az állam által létrehozott nemzet az, mellyel szemben politikai kötelezettségeink vannak, és amelyben politikai jogaink lehetnek.

Lord Acton a nacionalizmus történelmi jelentőségét abban látja, hogy képes volt legyőzni az abszolút monarchiát és a forradalmat, melyek a polgári szabadság legelkeseredettebb ellenfelei voltak. Ugyanakkor a nacionalizmus éppen a nemzeti jogoknak vált a legnagyobb ellenségévé. Azáltal ugyanis, hogy a nacionalisták az államot teoretikusan azonosítják a nemzettel, az ugyanezen határok között élő többi népet gyakorlatilag alávetett helyzetbe kényszerítik. A nacionalizmus elmélete tehát Lord Acton szerint mégiscsak történelmi visszalépésnek tekintendő. Egyrészt mert a nacionalista államok nem tudnak elnyomás nélkül magukba foglalni különböző nemzeteket; másrészt mert a nacionalizmus pszichológiai jelenség, mivel az emberi tudat feletti hatalma túl nagy; harmadrészt, mert a nacionalizmus a demokrácia eleven cáfolata, mivel az egyéni akaratot a kollektív akarat alá rendeli. A nacionalizmus tévútjának az ellenszere csakis az európai föderalista hagyományokhoz való visszatérés lehet: az önkormányzati szabadságon alapuló, decentralizált, egyenlő polgári és emberi jogokon nyugvó, jogegyeztető és jogkibővítő államszervezés gyakorlata.¹⁵⁰

Lord Acton mindezek alapján úgy gondolja, hogy például a Habsburg Birodalom sajátos multikulturális adottságainál fogva a szabadság magasán fejlett rendszere szempontjából a legreménytelibb történelmi állami képződmény. Területén a szabadság a legfényesebb eredményekre vezethet, míg a központosítás és az abszolutizmus romboló hatású lenne. Világosan látja, hogy az Ausztria előtt álló államszervezési probléma nagyobb annál, mint amit Anglia megoldott, mivel a nemzeti követeléseket itt már nem lehet figyelmen kívül hagyni.¹⁵¹ Szerinte csakis az önkormányzati alapról felfelé felépülő föderatív irány lehet a megoldás.

Mazzini eszméinek Lord Acton mellett egy másik komoly kritikusa Mihail Alekszandrovics Bakunyin (1814-1876) volt.¹⁵² Bakunyinnak az volt a véleménye, hogy centralizált, bürokratikus és militarista államok nem képesek föderalizmusra. A szocializmus és a föderalizmus híveként előre látta, hogy két súlyos következménnyel járó tévút körvonalai bontakoznak ki a 19. századi államszervezési eszmékben és gyakorlatban. Az egyik a központosított kommunizmus Marx által képviselt iránya, a másik pedig a központosított nemzetállami gyakorlatból születő autokratikus nacionalizmus. Bakunyin úgy látta, hogy mind Marx, mind Mazzini a reális érdekeken alapuló föderalista szabad társadalomszervezés helyett a tekintélyelven alapuló, felülről szervezett, központosított struktúrájú republikánus állammodell híve volt. Államszervezési

¹⁵⁰ Uo. 151-152.

¹⁵¹ Uo. 148-149.

¹⁵² M. A. Bakounine: Réponse d'un international à Mazzini. In: *Michel Bakounine et l'Italie 1871-1872*. Textes établis et annotés par A. Lehning. Archives Bakounine. 1/1-2. E. J. Brill, Leiden, 1961. 1/1. 3-12; 1/2.199-206; M. A. Bakounine: Écrit contre Marx. In: Archives Bakounine. 2. 189-191; M. Bakounine: Fédéralisme, Socialisme, Antithéologisme. In: M. A. Bakounine: *Oeuvres*. Paris, Tresse et Stock, 1859. 1-60.

eszméikből hiányzott a szabadság elve. Mazzini ellen egyik legfontosabb érve az volt: a tartományi autonómia szenvedélyes ellenfeleként nem vette észre, hogy az egységes nemzetállam, melyért vallásos fanatizmussal küzdött, a valóságban egy központosított, militarista, zárt nemzetállam formáját öltötte. Bakunyin voltaképpen azt veti Mazzini szemére, hogy nem tudta megérteni azt, hogy két egymástól teljesen független dolog egyfelől a nemzet alkotóerőinek (az állampolgároknak) szabad társuláson alapuló szerződése, másfelől ezen erők felülről történő, mesterséges, mechanikus és központosított egyesítő nemzetállammá szervezése. Sajnálatát fejezte ki, hogy Mazzini az egységes olasz nemzetállamról való vallásos és misztikus képzelgésai közepette szembefordult a nép emancipációját képviselő szocialistákkal és föderalistákkal, s a nemzetközi reakció kiszolgálójává lett. Bakunyin mindezzel az önkormányzati elven alapuló, szabad vallási, gazdasági, szociális és politikai szerveződést állítja szembe mind nemzeti, mind nemzetek feletti szinten.

Proudhon föderalizmusa

A föderatív eszme képviselői közül Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865) emelkedik ki. A „Du principe fédératif”¹⁵³ című esszéjében megpróbálja a föderáció elvét a történelmi tapasztalatok alapján meghatározni. A föderáció szerinte nem egyéb, mint politikai egyezmény. A szó maga a latin foedus szóból származik. Jelentése: egyezés, egyezmény, szerződés, konvenció, szövetség. Az államok közötti viszonyban a föderációs egyezmény célja a szövetkező államok számára a szuverenitásuk, a területük és a polgárok szabadságának a biztosítása; az ellentétek rendezése; általános elvek alapján a közösség biztonságának és prosperitásának a védelmezése. A föderális hatalom nem nyomhatja el az önkormányzatok és provinciák hatalmát. Amennyiben ez nem így van, akkor a föderatív köztársaság unitáriussá (a monarchikus centralizációhoz hasonló egyesítő állammá) válna, s a despotizmushoz vezető úton haladna. Proudhon rámutat arra, hogy a föderalizmus szisztémája az ellentéte az unitáriusnak, vagyis az adminisztratív és kormányzati központosításnak. A nagy egyesítő monarchiák és az egyesítő demokráciák nem tudnak egymással föderatív szövetségre lépni, mivel a föderatív és az unitárius (antiföderalista) elv ellentéte kizárja ezt. Az ilyen típusú országok csak szövetségi és kereskedelmi egyezményeket tudnak kötni egymással. Ahhoz, hogy az európai országok között egy föderáció létrejöhessen alapvető belső strukturális átalakításra van szükség az egyes államokon belül a decentralizáció irányában.

Proudhon tehát elítéli a mindenkori hatalom centralizációs törekvéseit, mely a polgárok elnyomását és a népek pusztulását eredményezi. Csak a föderatív elvű decentralizált társadalomszervezést ismeri el, mivel ez a szabad társulás kritériuma. Helytelenít minden felülről történő, a népiségen (etnikai elv), előjogokon és bármiféle erőszak alkalmazásán alapuló társadalomszervezést, mert az kollektív (pl. nemzetállami) egoizmushoz, nacionalizmushoz vezethet. Proudhon véleménye szerint a szabadság eszméjének csak a föderálisan szervezett

¹⁵³ P. J. Proudhon: *Du principe fédératif. Œuvres complètes de P.-J. Proudhon.* Paris, 1959. Magyarul: P. J. Proudhon: A föderáció alapelveiről. (Részlet) In: *Anarchizmus.* Szerk.: Gyurgyák J. Századvég Kiadó, Budapest, 1991. 45-59.

társadalmi struktúra felel meg. Az érdekek szerinti spontán regionális együttműködést szorgalmazta.

Ezen az alapon támadta Mazzini eszméit is. Legfőbb érve ellene, hogy a történelmi fejlődés eredményeként alapvetően föderalista szerkezetű itáliai közösségek szövetségének megszervezésébe önkényesen belevitte az egyesítő nemzetállami eszmét, mivel a jakobinus nacionalizmus híve volt. Mazzinival ellentétben hangsúlyozza, hogy a nemzet nem egyenlő az egységállammal; az egyik nem feltételezi automatikusan a másikat. Ez két különböző fogalom. Példának állítja a svájci nemzetet. Svájc nemzeti kohézióját nem a nyelv vagy a faj adja, hanem a kantonok függetlensége és szabadsága. Proudhon szerint természetből fogva Itália is föderatív szerkezetű. Ezért itt is a történelem során létrejött szabad közösségek föderációját kell megvalósítani.¹⁵⁴

Proudhonnak végül is az a legfőbb problémája, hogy az olasz egységet, amely az olasz nemzeti eszme megvalósulását jelentette végül is felülről hozták létre, erőszak alkalmazásával. Ugyanez a kifogása a német egységet létrehozó Bismarckkal szemben is. Az európai államok szövetségének kialakítási folyamatában véleménye szerint megjelent két olyan unitárius típusú nemzetállam, amely a nemzeti egység megteremtése, s a nemzeti eszme diadalra vitele érdekében megkerülte a jogi egyezményes államszervezést. Proudhon az olasz és a német nemzeti egység létrejöttében két komoly és veszélyes zsákutcába torkolló közösségszervezési gyakorlatot lát, amelynek beláthatatlan következményei lesznek. S valóban, a történelem igazolta Proudhont, hiszen utóbb ezek az államok termelték ki a fasiszta ideológiát.

5.3. A föderatív elv és az unitárius elv viszonya

Mazzini és Proudhon ellentétét sajátosan oldotta fel a történelem, mivel egyiküket sem igazolta. A közöttük lévő vitát képező alapkérdések pedig még napjainkban is élők. Jól tükrözik ezt a kormányközi és a nemzetek feletti (supranational) megoldás körüli viták az Európai Közösség intézményei jogkörének a meghatározása során. A 19. század utolsó harmadában az európai nemzetállamok közötti verseny fellángolt, megindult a gyarmatosítás újabb hulláma. Franciaország, Németország, Anglia és Olaszország jelentős gyarmatosító expanziója Afrikában és Kelet-Ázsiában a század végére a nemzetállami érdeket képviselő nacionalizmust erősítette meg mindenütt. Ezért a 19. század utolsó két évtizedében csökkent az érdeklődés az európai egység gondolat iránt. A föderalizmus eszméje teljesen háttérbe szorult. Az imperializmus új hulláma az európaiak szövetkezése helyett Európa nagy háborújához vezetett: a nemzetállamok háborúban mérték össze erejüket. A konklúzió ebből logikusan következett. A nemzetállamok egymással rivalizáló határok közé zárt autokratikus jogállamok; gazdasági, politikai és nyelvi (etnikai) képződmények. Mint ilyenek az „ellenség”-kép pszichológiáját juttatják érvényre a népek kapcsolataiban, és aktivizálják a háború és hatalmi konfliktusok mechanizmusát. A nemzetet és államot egybemosó demokratizálódó nemzetállamok — ha a gazdasági expanzió jogilag és államszervezéstaniilag nem szabályozott — „kettős morált” követnek:

¹⁵⁴

P. J. Proudhon: *Du principe fédératif*. 389.

befelé javító szándékúak, demokratikus reformokat hajtanak végre, kifelé pedig expanzívak. Ezt a mentalitást csak a nemzetközi jogon és kölcsönös kötelezettségeken alapuló nemzetközi föderatív államközösség közömbösítheti, melynek az európai államok demokratikus közössége szerves része. Az együttműködéshez szükséges „barát”-kép kialakítását elősegítő pszichológiai mechanizmus csakis a föderatív (szövetségi) elven nyugodhat. Hogy ennek módjait megtalálja, a nemzetállamok demokratikus közösségének a megszervezésével foglalkozó tudomány nagy kihívás elé került. Az erről való gondolkodás nagy vitákat szült, különösen a sok népet magában foglaló Habsburg Birodalom föderatív átalakítása és modernizálása kapcsán.

6.A nemzetek nagy háborúja és a diplomáciai forradalom — az európai széttagozottság fokozódása

A 19. század végén a gyarmatosítás második nagy hulláma kiélezte a versenyt az európai gyarmattartó országok között. Teljesen lecsökkent az érdeklődés az európai egység létrehozása iránt. Mégis voltak, akik éppen ekkortájt azt javasolták, hogy hozzanak létre egy közös európai tanácsot, amely az Európa határain kívüli ügyek rendezésével is foglalkozna. Ha a más kontinenseken való hódítást és gyarmatosítást felváltanák jogállami típusú államszervezéssel Európa aktívabbá és egészségesebbé válna, és belső békéje is megszilárdulna. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról a tényről, hogy az európai egység szorgalmazói számára sztereotip fordulatként jelentkező általános érv volt, hogy az európaiak missziója: példát mutatni a világ többi népének. Sokan gondolták úgy, hogy a „földi Paradicsom megteremtése” a keresztény európaiak hivatása, hiszen a nem európai népek „barbárok”, kulturálatlanok. Nem szabad elfelejteni, hogy a béketervek a 14. századtól kezdve az európai expanziót is szorgalmazták. A kereszties hadjáratok hagyomány egészen a 18. század végéig a tervezetek nagy részének keretében szolgált. Az európai közösség megszervezését mindig azért tartották szükségesnek, hogy szembeszegüljön valamilyen nem európai kultúrkörhöz tartozó nagyhatalom hódító és fenyegető magatartásával. Az expanzió, a hódítás és „a javító szándékú misszió” egyidejű szerepeltetése által teremtett kognitív disszonanciát csak kevés gondolkodónak sikerült feloldania, mivel időközben maga az európai kultúra is imperialistává vált.¹⁵⁵ Mindez állandó konfliktusokat szült, melyeket végső soron az európai kulturális felsőbbrendűség előítélete igazolt a résztvevők számára. Ez is az európai identitás része és súlyos hagyatéka.

Az agressziót és a háborút egészen a második világháború végéig nem sikerült sem az európai közösségen belül sem azon kívül megszüntetni, hiszen az európai kultúra a nemzetállamok hatalmi versengése és expanziója során kitermelte a nacionalizmus és a rasszizmus pusztító jelenségét, mint e kultúra tragikus tévútját. Az első világháború nagy vérontása közepette magának az európai embernek a vadsága és barbársága vált nyilvánvalóvá. Mindennek természetes következménye volt, hogy az európai kultúra lehanyaglásának kérdése az európai gondolkodás középpontjába került 1920 körül.¹⁵⁶ A kérdés az volt: az európai kultúra a barbár törzsi harcok korából — némi javító szándékból fakadó moralizáló virágzás után — visszajutott-e újra a nemzetállamok etnikai harcai, a „fejlett technikájú új barbárság” korába? Azt jelenti-e mindez, hogy nincs kiút az ellenségképeken alapuló etnikai harcok útvesztőjéből, mert az embert magát nem sikerült humanizálnia az európai társadalomszervezésének? Hiábavaló lett volna a sok-sok javító eszme a nemzeti közösségek jogállami tökéletesítésére? Vajon mi sorvasztotta el a föderatív eszmét, a szabad társuláson alapuló közösségszervező elvet, mely az európai kultúra legjelentősebb terméke, a demokrácia alapja és az egyetlen kiút a békés közösségi élet felé? Lehet-e ezt az európai identitást megalapozó hagyományt valamilyen formában rekonstruálni az európai kultúrán

¹⁵⁵ E. W. Said: *Culture and Imperialism*. London, 1993.

¹⁵⁶ Spengler O.: *A Nyugat alkonya*. Gondolat, Budapest, 1995.

belül az individuális nemzetállamok korában, amikor egyes európai nagyhatalmak azt gondolják, hogy egyedül is életképesek?

6.1. Wilson kontra Lenin

Közép és Kelet-Európa népei az első világháború végén a nemzeti forradalom korát élték; három autokratikus birodalom volt összeomlófélben. A kérdés az volt: milyen legyen Európának ez a most szerveződő része? Milyen elvek, milyen példák alkalmazhatók a széteső birodalmak esetében? Egyszóval hogyan szervezhető újjá Közép- és Kelet-Európa? Az újjászervezés princípiumait két a világ feletti hataloméért vetélkedő nagyhatalom vezető politikusa szabta meg; mindketten a világbéke megteremtésének jelszavát tüzték ki célul az első világháborút lezáró ideológiai harcukban.¹⁵⁷ Az egyik a francia forradalom eszméiből (a „szabadság, egyenlőség, testvériség” jelszavából) merítő Vladimir Iljics Uljanov Lenin (1870-1924) volt, aki a térség nemzeti forradalmait bolsevik forradalommá szeretne volna fejleszteni, hogy az új világrendet megteremthessék. A másik, a kálvinista nemzet centrikus közösségszervező eszmék hatása alatt álló, Anglia, Amerika és Franciaország demokratikus államszervezési hagyományaiból merítő amerikai elnök, Thomas Woodrow Wilson (1856-1924) volt.

Mindketten az „egyenlőség, szabadság, testvériség” keresztényi eszméinek „igazi” megvalósítójaként igyekeztek feltüntetni magukat. Lenin úgy gondolta, hogy kijátszhatja mind a nemzeti, mind az egyenlőségeszmét, mind pedig a tömegek békevágát a magántulajdon és a kapitalizmus elleni támadás során. Ezzel összhangban a bolsevik forradalom győzelmekor kibocsátott békedekrétumban (1917 november 8.) Lenin kezdeményezésére a bolsevikok azt ajánlották minden hadviselő népnek és kormánynak, hogy haladéktalanul kezdjenek tárgyalásokat az „igazságos demokratikus békéről, mely az annexiók és hadisarc nélküli azonnali béke elvén és a titkos diplomácia megszüntetésén kell hogy alapuljon”. A „Dekrétum a békéről” a kormányok mellett közvetlenül a népekhez is szólt, s segítséget ígért Anglia, Franciaország és Németország népeinek, a dolgozó tömegeknek a kizsákmányolás alól való felszabadulásukhoz.¹⁵⁸ Mindezzel Lenin magára vonta a nyugati teoretikusok és politikusok figyelmét. Wilson az elé a kihívás elé került, hogy békeprogramjában Lenin ígéreteinél vonzóbbnak mutassa a nyugati demokráciák céljait. Ennek érdekében 1918 január 8.-án meghirdetett 14 pontos világbékeprogramjában¹⁵⁹ a népeknek biztonságot ígért a jogsértésekkel szemben. E célból szorgalmazta a titkos egyezmények gyakorlatának és a megszegényítő békének a kiiktatását a diplomáciai életből; kilátásba helyezte a Habsburg Monarchia népeinek autonóm fejlődését, a gyarmati kérdés rendezését a gyarmati népek igényeinek a figyelembevételével, valamint Oroszországnak a népközösségbe való befogadását. A fegyverzetcsökkentés, a szabad kereskedelem, valamint a gazdasági akadályok felszámolása mellett volt. Javasolta, hogy hozzanak létre egy nemzetközi szervezetet (General Association of Nations), amely a kis és nagy területű

¹⁵⁷ Székely G.: *Béke és háború. A nemzetközi békeszervezetek története.* Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 68-71.

¹⁵⁸ Székely, G.: *Béke és háború.* 68.

¹⁵⁹ W. Wilson: Die Vierzehn Punkte Wilsons. In: H. J. Schlochauer: *Die Idee des ewigen Friedens.* 150-155.

országok számára egyaránt biztosítja a területi függetlenségüket. Wilson békeprogramja az azonos szabadságjogokat és a nemzeti önrendelkezési jogot hirdette meg, s ezzel bevezette a köztudatba a népszuverenitáson alapuló új, demokratikus nemzetközi diplomáciai elvet, mely a feudális monarchikus területrendező elvet volt hivatva felváltani.¹⁶⁰

Mivel az adott helyzetben az új, demokratikus területfelosztási elv alapján a nemzeti konfliktusok megoldása volt a központi kérdés, Lenin állásfoglalása a nemzeti önrendelkezési jog kérdésében döntő fontosságú volt.¹⁶¹ Ő — a francia forradalom példája alapján — a nemzetet etnikai-politikai jelenséggé fogta fel. Meggyőződéssel ismerte el minden nép jogát az önálló állam alakítására, beleértve az elszakadás jogát is, mivel tudta, hogy a felbomló birodalmak népeit ezúton megnyerheti a saját tervezett világforradalmának. Lenin és Wilson között nyilvánvaló volt a versengés a „legdemokratikusabb” nagyhatalom politikusa címért. Mindketten a földi világot akarták megjavítani. Mindketten az európai jogállami kultúra javító eszméivel „játszottak”, s a reális viszonyoktól mind jobban és jobban elszakadva igyekeztek túlcitálni egymást. Igazi békét ígértek a Föld népeinek, azt hangoztatva, hogy a hódítást és a háborút megpróbálják végleg kiiktatni az államok életéből. Wilson és Lenin vetélkedése során egész diplomáciai forradalom kerekedett. Mindenki előtt világos volt, hogy a leglényegesebb kérdés, hogyan sikerül Wilsonnak megválaszolni Lenin kihívását — mindenekelőtt a nemzeti önrendelkezési jog kérdését illetően: hogyan definiálja Wilson a népek jogát a területeikhez és milyen keretben képzei el az együttműködésüket. Jelentős pillanat volt ez az európai identitástudat jövője szempontjából is, hiszen a nemzetközi diplomácia és a hatalom új legitimációs elveinek a megfogalmazásáról volt szó.

Wilson definíciójában a nemzeti önrendelkezési jog egy nép (nemzet) jogát jelentette saját kormányzata megválasztásához, tehát az önkormányzathoz: „government by the governed” (politikai és kulturális/nyelvi nemzeti elv együtt). Elképzelése szerint a szuverént megtestesítő népet alkotó állampolgárok jogállam létrehozására társulnak. Ugyanakkor magát a népet a nemzetet meghatározó nyelv és kultúra szerint definiálta, mivel szerinte ez képezi az identitástudat alapját. Úgy gondolta, ha minden nép saját önkormányzattal rendelkezik, meg fognak oldódni a nemzeti konfliktusok. Wilson nagy hibája, hogy a nemzeti önrendelkezés koncepciójában voltaképpen összemosta a nemzet kulturális ismérveit és az önkormányzatot, melyek a valóságban egymástól elválasztva is létezhetnek. Tehát értelmezésében a kulturális entitás szükségszerűen egybe kell hogy essen a politikai entitást megtestesítő állammal. Mindez a gyakorlatban a francia nemzetállami elvnek felelt meg. Ez a koncepció hatott Nyugat-Európában a 19-20 században, ám a történelem nem bizonyította egyetemes érvényességét. Ellenkezőleg: más területek államszervezése azt bizonyította, hogy az önkormányzat elve nem szükségszerűen esik egybe a nemzeti identitástudattal. Tehát 1919-ben azzal, hogy meghirdették a nemzeti önrendelkezési jogot, pusztán

¹⁶⁰ „An evident principle runs through the whole program I have outlined. It is the principle of justice to all peoples and nationalities, and their right to live on equal terms of liberty and safety with one another, whether they be strong or weak. Unless this principle be made its foundation no part of the structure of international justice can stand.” Wilson: *Die Vierzehn Punkte*. In: H. J. Schlochauer: *Die Idee des ewigen Friedens*. 154.

¹⁶¹ V. I. Lenin: *A nemzetek önrendelkezési jogáról*. Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1945.

csak a 19. század nyugat-európai gyakorlatában szereplő téveszmét proklamálták, mint általános diplomáciai rendező elvet. S ez a 20. század egész történetére rányomta súlyos bélyegét: a büntetés nélküli békekötés elvét nem sikerült keresztülvinni, mert az európai államok nem voltak demokratikusak. A nemzeti önrendelkezés elvének pedig a demokratikus államrendszer megléte alapfeltétele volt.

Wilson hamar feladta elveit, mivel a rideg valósággal szembesülve belezavarodott az európai népek közötti nacionalizmustól fűtött nemzeti ellentétekbe. Elvei feladásával a békekonzferencián még súlyosabbá tette az európai és a nemzetközi helyzetet. Az általa a konfliktusok megoldása céljából javasolt széles világszövetség, a Népszövetség (Nemzetek Szövetsége) létrehozása nem tudta beváltani a hozzá fűzött reményeket. Ilyen körülmények között elképzelései a diplomáciai forradalomról és egy új világrendről igen zavarosnak és ellentmondásosnak bizonyultak. Wilsonnak nem voltak meg a képességei, hogy elképzeléseit egyensúlyba hozza az európai realitással.

Wilson diplomáciai világforradalmi elképzelései hatására természetesen újjáéledt az európai egységgondolat a béke hívei között. Nem véletlen, hogy az európai együttműködést szorgalmazó régi szerzők újra aktuálissá váltak, s tervezeteiket és gondolataikat 1920 után sorra publikálták. Ám a hatalmi politikát folytató nemzetállami diplomáciai gyakorlat Európában továbbra is meghatározó maradt. A Népszövetség tagállamai továbbra is nemzeti érdekeiket szem előtt tartó nemzetállamok voltak. Mindez utópiává változtatta az európai demokratikus államszövetség vagy szövetségi állam szorgalmazóinak gondolatait. Mindennek ellenére a föderalisták úgy gondolták, hogy Wilson és a vezető európai politikusok nagyot hibáztak, amikor elszalasztották a békekötési tárgyalások alatt az európai föderáció megteremtésének a lehetőségét, s ehelyett engedtek hatalmi politikai érdekeiknek és nacionalista szűklátókörűségüknek. Az európai föderáció a bolsevik világforradalmi kihívással szemben védelmet jelenthetett volna az európai országoknak. Ehelyett az európai államok széttagoaltsága és nacionalizmusa még inkább fokozódott.

6.2. A békekötés kritikája

A történelmi események azt mutatták, hogy az első világháború idején megindult ideológiai forradalom, mely az európai javító eszmékből merített, valamint a társadalomszervezési gyakorlat összhangja nem tudott megvalósulni. Wilson 14 pontja nem válhatott a politikai és területi rendezés valóságos irányelvévé. Az első világháború alatt kötött titkos szerződések a nemzetállami hatalmi politika folytatásához való ragaszkodást jelezték; s a békeszerződés nem tudta képviselni a győzelem nélküli békekötés elvét. A győztesek és vesztesek között a megalázás, a megtorlás, a tönkretétel elve érvényesült, melyet a háborús bűnössé nyilvánítás moralitásával igazoltak. Az első világháborút lezáró békekonzferencia nem tudott átalakulni az Európai Egyesült Államokat megteremtő nagyszabású békekongresszussá a népszuverenitás és a népek önrendelkezési elve érvényesítése alapján.

A háború utáni Európa, különösen a keleti és a középső része, egészen más képet mutatott, mint az 1914-es Európa.¹⁶² Új határok keletkeztek, melyek a jövő konfliktusait hordozták magukban azért, mert nem sikerült Európát egy demokratikus föderatív államszisztémává átalakítani. Három autokratikus birodalom omlott össze a népek forradalma során, a török, az orosz és a Habsburg. Európa közepén a Habsburg Birodalom helyén kis nemzetállamok rivalizáló rendszere jött létre. Az eddig ismertetett föderatív tervek, amelyek a háborúban vesztes Habsburg Monarchia demokratikus átalakítását célozták, teljes vereséget szenvedtek. A Habsburg Birodalom délnyugati tartományait (Bosznia-Hercegovinát, Horvátországot és Szlovéniát) Szerbiához és Montenegróhoz csatolták, s így létrejött a délszlávok által lakott új állam, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (1929-től Jugoszlávia). Magyarország jelentős területi veszteségekkel vált függetlenné, korábbi területének mintegy 67,3 százalékát veszítette el (ebből 22,3% Csehszlovákiához, 36,2% Romániához, 7,4% a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz, 1,4% pedig Ausztriához került). A magyar nyelvű népesség 32,5%-a jutott idegen uralom alá. A Habsburg Birodalom északi vidékeit lakó csehek és szlovákok az új csehszlovák államban egyesültek. Galíciát Lengyelország kapta meg, az Isztriai-félsziget, Dél-Tirol és Trentinó Olaszországhoz került. Ausztriából csak egy hat millió lakosú német anyanyelvű állam maradt. A másik háborús vesztes, Németország minden határán veszített területet. A nagy ellenfél, Franciaország megszerezte Elzász-Lotharingiát, a Saar medencét pedig a Népszövetség vonta irányítása alá. A Rajna mindkét partján széles sávban megtiltották a német csapatok állomásoztatását. Németek milliói rekedtek az új lengyel és cseh határok túloldalán, Ausztriának pedig megtiltották, hogy egyesüljön Németországgal. Németország elveszítette minden gyarmatát. Az afrikai német gyarmatokon Nagy-Britannia, Franciaország, Belgium és Dél-Afrika osztozott. A jelentős területi veszteség mellett Németországot a szövetséges és a társult hatalmak polgári lakosságának okozott károk megtérítésére kötelezték. A jóvátételi összeg irreálisan magas volt: 6,6 milliárd font. Németországnak minden 1600 tonnánál nagyobb kereskedelmi hajóját át kellett adnia; tíz éven át ingyen kellett szénrel ellátnia Franciaországot, Belgiumot és Olaszországot. A szövetségesek olyan méretűre szándékozták csökkenteni a német hadsereget, hogy az kizárólag az ország határainak a védelmére legyen alkalmas. A versailles-i szerződés mindössze hat hadihajót és néhány kisebb bárkát engedélyezett Németországnak, tengeralattjárókról és légierőről szó sem lehetett. A hadsereg létszámának a felső határát 100 ezer főben szabták meg. Betiltották a kötelező katonai szolgálatot. Szociálpszichológiailag a legnagyobb hibát azonban a versailles-i szerződés azon pontja tartalmazta, amely Németországot és a szövetségeseit tette felelőssé a háborús veszteségekért és károkért. A szövetségesek ezzel a jóvátételi igényeiket akarták igazolni, a németek azonban úgy értelmezheték, hogy kizárólag ők a felelősek a háborúért.

A versailles-i békeszerződés értékelésével óriási irodalom foglalkozik, hiszen lényegében ez alapozta meg a tragikus 20. századi fejleményeket. A föderalista álláspont szerint egy-egy békekötés a problémamegoldás pillanatnyi eredményeként kezelendő; a történelem alternatíváit nem határozza meg

¹⁶²

M. Roberts: *Európa története, 1900-1973. Az új barbárság kora?* Akadémia Kiadó, Budapest, 1992. 52-59.

alapvetően, hiszen a problémamegoldó jogi társadalomszervezésnek tovább kell folytatódnia. A kérdés voltaképpen az: miért bénult meg a hatalom humanizálását elindító békés társadalomszervezési eszmékből és gyakorlati példákából táplálkozó „diplomáciai forradalom” az első világháborút lezáró békekötések során? S mivel fenyeget a társadalom szervezésének a modernizálását szolgáló eszmék és a gyakorlat összhangjának teljes elvesztése, a régi formák és az új rendezőelvek keveredése a jövőben?

Ebben a kérdésben az európai demokratikus föderalizmus története szempontjából irányadónak tekinthető John Meynard Keynes (1883-1946) őszinte és éles bírálata.¹⁶³ Magát a békekonzferenciát, melyen mint a brit kormány hivatalos küldötte vett részt a wilsoni 14 pont és a clemenceau-i „kathagói béke” körül kavargó rémálomnak, tragikomikus, szörnyű drámának tekintette. Mivel nem értett egyet a döntésekkel, le is mondott a megbízatásáról. Ezt követően megírta kritikáját az első világháborút lezáró békekötés gazdasági következményeiről. Keynes úgy gondolta, hogy a nemzetközi konfliktusoknak nagyrészt gazdasági okai vannak, s hitt abban, hogy a nemzetközi gazdaságban és politikában végrehajtott ésszerű változtatások útján a nemzetközi konfliktusok nagy része megoldható.¹⁶⁴ Hitt abban, hogy a hatalmi politikától tovább lehet lépni a nemzetközi jog által szabályozott új rend felé. Hitt abban, hogy létezik nemzetközi szolidaritás, és hogy sok függ a jó intézményektől és a nemzetközi politikát irányító jogi alapelvektől, a betartásukat biztosító moráltól. A békemozgalom híveként a lefegyverzést szorgalmazta. Pontosan az ellentéte volt Clemenceau racionalitásának, aki nem hitt abban, hogy az emberi természet bármilyen módon is megváltoztatható.

Keynes voltaképpen a Clemenceau-Wilson ellentétet a tárgyalások eszmei alapjának tartotta. Clemenceau-t bismarcki szellemiségű, az erőpolitikában hívő, erősen konzervatív és nacionalista politikusnak tartotta, aki voltaképpen tönkre akarta tenni az évszázados hatalmi politikai ellenfelet, Németországot, hogy a franciák hegemoniáját biztosítsa Európában. Clemenceau nem hitt a népszövetségi politikában; az önrendelkezési jogot pedig saját hatalmi érdekeinek megfelelően akarta kihasználni. Meggyőződése volt, hogy a nagyhatalmak régi hatalmi politikája ugyanúgy nem változtatható meg a jövő évszázadban, miként az emberi természet sem.¹⁶⁵ Wilsont, a békekonzferencia főszereplőjét pedig egyszerűen egyetemi professzornak tekintette, akit erősen kálvinista teológusi gondolkozása és temperamentuma vezet. Keynes szerint Wilson elgondolása a Népszövetségről és 14 pontos béke programja idealisztikus volt. Amikor ugyanis elővették a gyakorlati problémákat kiderült, hogy Wilsonnak nincs működőképes megoldása az európai helyzetre, sőt idegenül érezte magát az európai politikusok között is. Nem volt képes következetes és igazságos logikával, morális tartással megközelíteni a nemzeti önrendelkezési jog és a Népszövetség kérdését.¹⁶⁶ A

¹⁶³ J. M. Keynes: *A békeszerződés gazdasági következményei*. Európa, Budapest, 1991.

¹⁶⁴ D. J. Markwell: J.M. Keynes. Idealism, and the Economic Bases of Peace. In: *Thinkers of the Twenty Years' Crisis. Inter-War Idealism Reassessed*. Eds. D. Long and P. Wilson, Clarendon Press, Oxford, 1995. 188-213.

¹⁶⁵ J. M. Keynes: *A békeszerződés gazdasági következményei*. 71, 90.

¹⁶⁶ Uo. 90-98.

békekonferencián lényegében a franciák és a britek elképzelései szerint folytak a tárgyalások.

Keynes lényegében három fő ellenérvet fogalmazott meg a békekötéssel szemben. Az első szerint a békefeltételek könyörtelenek voltak, pedig éppen könyörületre lett volna a legnagyobb szükség. Kevés olyan dolog került el a békekötők figyelmét, amellyel Németországot el lehetett szegényíteni, jövőbeli fejlődését tönkretenni. A bosszúvágy diadalmaskodott — pedig a könyörtelen béke nem hozhatott tartós békét Európában. Második ellenérve a jóvátételre vonatkozott, amely szerinte messze meghaladta a legyőzött Németország teljesítőképességét. Keynes szerint az emberiség történetében a nemzetek közötti igazságtétel nem könnyű dolog. Az ellenség gyermekein nem lehet megbosszulni az apák és az uralkodók büntetteit. Harmadik ellenvetése pedig az volt, hogy elhanyagolták a gazdasági kérdéseket. Az 1914 előtti európai gazdaságot nagyfokú kölcsönös függőség jellemezte. Míg a Habsburg Birodalom összeomlása Közép- és Kelet-Európa gazdaságát rendítette meg, addig a jóvátételi követelések Németország gazdasági talpra állását késleltették. Mindennek az lett a következménye, hogy Közép-Európa is és Nyugat-Európa is nehezebben tudott gazdaságilag megszilárdulni. Keynes szerint tehát a versailles-i béke megalkotói a gazdasági fellendülést akadályozták a kis nemzetállamiság elvének támogatásával és az európai föderáció létrejöttének megakadályozásával. Szerinte e békekötés után csak további tragédiák várnak Európára. Az új kis államok nem lesznek ugyanis képesek stabil gazdaságot és belpolitikát létrehozni. Az életszínvonal csökkenni fog, gazdasági krízis, infláció, munkanélküliség várható a teljesen szervezetlen és gazdaságilag összehangolatlan Európában, különösen annak újonnan szerveződött középső és keleti részén. Az embereken a kilátástalanság és a depresszió fog eluralkodni, ami hisztérikus kétségbeesésbe sodorhatja őket: „Az éhezés ugyanis, amely egyesekből eltompultságot és tehetetlen kétségbeesést vált ki, más vérmérsékletűeket az ideges labilitás hisztériájába és az örült kétségbeesésbe hajszol. S ez utóbbiak nyomorúságukban esetleg megdöntik a szervezet maradványait, sőt magát a civilizációt is elsüllyeszthetik, amikor kétségbeesett erőfeszítéseket tesznek az egyén mindent háttérbe szorító szükségleteinek a kielégítésére. Ez az a veszedelem, amelynek láttán most össze kell hangolnunk minden erőforrásunkat, bátorságunkat és idealizmusunkat.”¹⁶⁷ Véleménye szerint a kialakult súlyos helyzetet csakis úgy lehet orvosolni, ha megszabadulnak a versailles-i békekötők szellemiségétől és módszereitől, s a demokratikus föderatív politika irányába haladnak.

Mivel a békekötés nem tartalmazott semmilyen intézkedést Európa gazdasági helyreállítására és a vesztes közép-európai országokban a stabilitás és a jószomszédi viszony helyreállítására, ezért a versailles-i béke kritikájának konklúziójaként az országok közötti békés kooperációt javasolta. Ennek előmozdítására hozták létre a Páneurópai Szabad Kereskedelmi Szövetséget a Népszövetség felügyelete alatt.¹⁶⁸ Keynes magát a Népszövetséget alapvetően fontos nemzetközi szervezetnek tartotta, ám tovább akarta fejleszteni kollektív nemzetközi biztonsági rendszerré. Mindenekelőtt a vétőjog rendszerét és a status

¹⁶⁷ Uo. 252.

¹⁶⁸ Uo. 274-315.

quohoz való ragaszkodást bírálta. A Népszövetségen belül föderatív regionális jellegű szövetségek — többek között egy európai föderáció — kialakítása mellett volt. Komolyan foglalkoztatta a probléma, hogyan lehet a nemzetközi rendet biztosítani hatékony világkormány nélkül. Keynes fontosnak tartotta továbbá, hogy az általa felvetett gazdasági problémákat vegyék figyelembe a jövőbeli Európa sorsát meghatározó közvélemény kialakítása során. Hangsúlyozta, hogy a makrogazdasági egyensúly komoly kihatással van az egyes nemzetállamok életére, a közöttük levő kapcsolatok harmonikus voltára — egyszóval a békére.

Keynes tehát figyelmeztette kortársait az eszmék és valóság ellentmondásában rejlő veszélyekre mind a békekötést, mind az önrendelkezési elvet illetően. Átlátta: annak ellenére, hogy a lengyelek, csehek és a szlovákok, a délszlávok (Jugoszláviában), a magyarok (Magyarországon), a lettek, a litvánok, az észtek és a finnek, akiket 1914 előtt idegenek kormányoztak, 1923-ra maguk irányíthaták sorsukat, az önrendelkezés demokratikus elve egyáltalán nem vált a gyakorlati diplomácia egyetemes elvévé. A kelet-európai rendezés során ugyanis a győzteseknek kellett kedvezni a legyőzöttek rovására, így a gyakorlatban továbbra is a régi diplomáciai elvek érvényesültek. A nemzeti önrendelkezési jog elve — a régi monarchikus diplomáciai módszerekkel keveredve, gazdasági együttműködés, demokratikus politika, föderalizmus és hatékony nemzetközi szervezet hiányában — további súlyos nemzeti konfliktusokkal teli jövőt vetített előre.

6.3. A Népszövetség

A Népszövetség Alapokmányát 1919-ben a versailles-i konferencián hagyták jóvá, székhelyül Genfét választották. Az első főtitkár a brit Sir Eric Drummond lett. A Népszövetség¹⁶⁹ intézményei a Közgyűlés és a Tanács voltak. Minden tagállam egy küldöttet, rendszerint a külügyminisztert delegálta az évenként összeülő Közgyűlésbe. A Tanács évenként háromszor ült össze, állandó és nem állandó tagokból állt. Az állandó tagok — a nagy nemzetek — befolyását az időről időre megválasztott négy nem állandó tagország ellensúlyozta. Később a Tanács kibővült, a nem állandó tagországok számbeli fölénybe kerültek, s ez megnehezítette a nagyhatalmak akaratának érvényesülését. Az egész szervezet működésének hatékonyságát rontotta továbbá az a szabály, hogy mind a Tanácsban, mind a Közgyűlésben minden határozatnak egyhangúnak kellett lennie. Ennek értelmében minden tagállam élhetett a vétójoggal, és megakadályozhatta a Népszövetség tevékenységét. Ez a szabály több nemzetközi válság alkalmával szinte megbénította a Népszövetséget. Fontos népszövetségi hatáskört töltött be a Hágában székelő Állandó Nemzetközi Bíróság, amely a hozzá benyújtott nemzetközi jogi vitákban döntött.

A Népszövetséget a világbéke fenntartása érdekében hozták létre. Csakhogy már megalakulásakor túl sok gyöngye pontja volt. Kimaradt például a tagok közül az Amerikai Egyesült Államok, a Szovjetunió pedig 1934-ben lépett be, s 1939-ben már ki is zárták Finnország megtámadásáért. Németországnak 1926-ban engedélyezték a csatlakozást, de hét év múlva, Hitler győzelme után önként

¹⁶⁹ A Népszövetség történetéről: F. P. Walters: *A History of the League of Nations*. Oxford University Press, London, 1969.

távozott. A Népszövetség tehetetlenségének a másik oka az volt, hogy nem voltak eszközei a határozatai érvényesítéséhez. Az 1930-as évek elejétől a nagyhatalmak kezdték nyíltan semmibe venni a Népszövetség szavát. Japán megszállta a Kínához tartozó Mandzsúriát, a hitleri Németország pedig újra felfegyverkezési politikába kezdett, mintha a Népszövetség és a versailles-i szerződés nem is lett volna. Nagy-Britannia — amelynek a Népszövetségben aktív vezető szerepe volt — 1935-ben flottaegyezményt írt alá Németországgal, s ezzel elismerte a Népszövetség tehetetlenségét. A végső csapást az olasz diktátor, Mussolini mérte a nemzetközi szervezetre, amikor 1935-ben olasz csapatok megtámadták Etiópiát, tehát nyílt agressziót követtek el egy független állam ellen. A Népszövetség határozott akcióra készült. Agresszornak bélyegezte és elítélte Olaszországot, s gazdasági szankciókat rendelt el. Nagy-Britannia és Franciaország azonban visszariadt a hatékony fellépéstől. Annyira féltek Hitlertől, hogy nem kockáztatták a nyílt konfliktust szövetségesükkel, Olaszországgal. Az olaszok elfoglalták Etiópiát, s az etióp uralkodó hiába kérte a Népszövetség védelmét.

A Népszövetség ezután minden befolyását elvesztette, tudomást sem vettek róla. Voltaképpen azért bukott meg, mert a világ nagyhatalmai nem voltak elég érettek rá, hogy működtessék. Vagy be sem léptek, mint az Amerikai Egyesült Államok, vagy kifejezetten ellenségesen viselkedtek a szervezetben megtestesülő eszményekkel szemben, mint Japán, Németország vagy Olaszország. A Népszövetség nem sokat tehetett az európai államok közötti anarchia rendezéséért sem: az európai anarchia továbbra is áthatotta az egész világot. Ugyanakkor a Népszövetség nem zárta el az utat az európai nemzetállamok szövetségének a megteremtése előtt, mivel az alapszabály lehetővé tette regionális szövetségek létrehozását. Egy európai föderáció megszületése voltaképpen továbbra is az európai politikusok kezdeményezésétől függött.

A Nemzetek Szövetségének Egyezségokmányával¹⁷⁰ kapcsolatban az a fő probléma, hogy nem tudta általánosan kötelező érvényűvé tenni az államoknak a nemzetközi jogot. Tagja lehetett a Népszövetségnek bármelyik önkormányzattal rendelkező állam, amelyik aláírta a szerződést, s elfogadta a Népszövetség szabályait. A felvételhez kétharmados többség kellett. Ugyanakkor bármelyik tagállam két év múltán kiléphetett a szövetségből (1. cikk), ha érdekei úgy kívánták. Tehát a szerződést fel lehetett bontani. Ez mintegy mentesítette az államokat a szerződésben foglalt nemzetközi jog által előírt együttműködési kötelezettségek teljesítése alól. A Népszövetség nem deklarálta, hogy a nemzetközi jog általános érvényű, azaz vonatkozik azokra az államokra is, amelyek nem tagjai a szervezetnek. Voltaképpen csak kezdetnek minősíthető egy nemzetközi jogi közösség kialakítása és a békepolitika irányában.

Problematikusnak bizonyult a háború kérdésének a szabályozása is. A népszövetségi szerződés szabályokhoz kötötte, de nem tiltotta meg egyértelműen a háborút, illetve a fegyveres hatalom használatát a közös érdekek védelmére. Ugyanakkor a szabályozás során a nemzetek fegyverkezését igyekezett a nemzeti és nemzetközi biztonsághoz szükséges minimumra csökkenteni.

¹⁷⁰ A Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya (1919. január 28). In: Halmosy D.: *Nemzetközi Szerződések 1918-1945*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 36-50.

Egészében véve a Népszövetséggel kapcsolatban az a kritika fogalmazódott meg, hogy mind koncepcióját, mind struktúráját illetően az önrendelkezési elv előtti időkre vonatkozik. Tehát a nemzeti önrendelkezési elvhez nem a Népszövetség tartozik mint az államok politikáját összehangoló nemzetközi szerv, hanem egy másfajta szervezettségű államszövetség. S éppen egy ilyen szövetség körvonalainak felvázolása és megalkotása vált a nemzetközi jogászok és politikusok számára a legfőbb kihívássá. Szóba jöhetett esetleg egy olyan föderáció, melynek a politikai intézményeiben nemcsak az államok (mint csoportok), hanem a nép (a személyek) képviselői is helyet foglalhatnak, s mely a politikán túl a gazdaság, a szociális politika, a kulturális kérdések nemzetközi összehangolását is célul tűzi ki. Tehát egy nemzetállamok feletti modern demokratikus föderatív nemzetközi szervezet.

A Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya mindennek ellenére az államok nemzetközi közösségének megszervezése irányába tett döntő lépés volt. Olyan fontos kérdésekkel foglalkozott, mint a regionális együttműködés elve, a felszabadult gyarmatok fejlődésének és önállóvá válásának elősegítése a Népszövetség ellenőrzése alatt, továbbá szociális intézkedések. Maga az európai államok szövetsége a Népszövetségen belüli regionális föderatív szövetséggé volt elképzelhető, s azon alapulhatott, hogy az államok békés szövetkezése a szomszédos államok közötti szövetségek kialakításával kezdődik, a közös rendezőelvvel, a kompatibilitás és az érdekek közössége alapján. Az együttműködés további bővülése ugyanilyen logikájú jogi egyezményektől függ.

6.4. Konklúziók

A versailles-i békekötés után a Habsburg Birodalom helyén létrehozott közép-európai kis nemzetállamok és Németország problémája Európa legégetőbb kérdésévé vált. Az új közép-európai kisállamokban a demokratikus fejlődést akadályozta, hogy nem tudtak vagy nem akartak békés szövetségi politikát folytatni, s az európai demokratikus nemzetközösségi politika sem létezett. Így a kis államok — nemzeti sérelmekre és területi veszteségekre hivatkozva — elmerültek a nacionalizmus útvesztőiben. A háborús bűnössé nyilvánított, megalázott, a népek közösségéből és a társadalomból kiközösített német népet pedig éppen a versailles-i békére hivatkozva tudta Hitler fokozatosan nacionalista hisztériába sodorni. Revizionista politikájához ugyanis kapóra jött, hogy hivatkozhatott a nemzeti önrendelkezési joggal, mint demokratikus jogállami rendezőelvvel való visszaélésre, a nagyhatalmak következetlenségére, a demokrácia fejletlen voltára, a gazdasági válságra és a tömegek kiüttalan nyomorára. Az európai kultúra érdekeit szem előtt tartó politikusok, mindenekelőtt a francia külügyminiszter, Briand, nem véletlenül figyelmeztették kortársaikat arra, hogy Németország kirekesztése a népek közösségéből tarthatatlan, és hogy Németországot újra integrálni kell a nemzetközi szisztémába. A valóságban ugyanis Németországban egyre növekedett a gazdasági krízis, mely nacionalizmussal és depresszióval járt. Az egyik legnagyobb európai kultúrához tartozó nép fokozatosan a totalitárius nacionalizmus mintapéldájává vált, a faji nemzeti elvet választva rendező elvnek.

Wilson koncepciójának és ellentmondásos politikájának a következményeit az első világháborút lezáró békék és a Népszövetség működésképtelensége bizonyították. A viták azóta is megállás nélkül folynak a nemzetközi diplomácia új rendezőelveinek — népszuverenitás és önrendelkezési jog, egy koordináló nemzetközi szervezet szükségessége — értelmezéséről a történelmi tapasztalatok alapján.

A történelem azonban csak 1989 után adta meg a végleges választ arra, hogy ki győzött a Lenin-Wilson párharcban. S a győztes, az „igazi forradalmár” Wilson volt, nem Lenin. Míg Lenin eszméit a kapitalizmus legyőzte, addig a nemzeti önrendelkezés elve egy állandó akcióra készítő elvnek bizonyult.¹⁷¹ Ez az elv napjainkban reneszánszát éli annak ellenére, hogy továbbra is nagyon vitatott a szerepe és az alkalmazhatósága. A gyakorlatban felemás megvalósulása miatt ugyanis nem működik az elképzeléseknek megfelelően. S éppen ez a probléma lényege. A nemzeti önrendelkezési jog ugyanis a történelmi tapasztalatok szerint csak tisztán demokratikus viszonyok között alkalmazható a konfliktusok békés megoldására. Nem demokratikus viszonyok között ellenőrizhetetlen és szélsőséges következményekhez vezethet.

Összefoglalásul elmondható, hogy a nemzetállam, mint koncepció és realitás egészen a második világháborúig lehetetlenné tette, hogy a föderalisták megszervezzék az európai közösséget, annak ellenére, hogy a nemzetállam, mint Európát szétagoltságban tartó jelenség már a késő középkortól kezdve foglalkoztatta a politikai gondolkodókat. Mindezzel kapcsolatban kétségbenvonhatatlan tény, hogy a francia forradalom volt az, mely Európában felélénkítette a nemzetállami mozgalmat és a nacionalizmust. Voltaképpen ezt követően Európában ötféle magatartás különböztethető meg a nemzetállamok kapcsán: a radikális, a konzervatív, a szélsőjobb, a liberális és a demokratikus föderalista. A radikálisok elutasították a nemzetállamot. Téveszmének és illúzióknak tartották, mivel az európai közösség minden országa tagadhatatlanul egymástól függött. A konzervatívok a 19. századi stílusban továbbra is dicsőítették a nemzetállam szuverenitását, és azzal érveltek, hogy a nemzetállamok léteznek és életképesek. Elleneztek mindenféle európai integrációs sémát és semmiféle kompromisszumra nem voltak hajlandók. A szélsőjobb teljesen elutasította az Európai Egyesült Államok eszméjét. A liberális gondolkodók viszont a nemzeti önrendelkezési jogot valamiféle csodaszernek tartották az európai békéhez vezető úton. Szerintük az európai nemzetállami szisztéma alapelve a nemzeti közösségek demokratikus jogállammá szervezése és állandó tökéletesítése, az önrendelkezés, a kisebbségi egyezmények rendszere, a Népszövetség és az arbitráció intézménye. Az európai államok szövetsége kialakulásának alapfeltétele mindezek optimális működése. Végül a demokratikus föderalista elképzelés hívei a történelmi status quo-ból kiindulva szükségesnek tartották, hogy a nemzetállamok belső szuverenitása megtartása mellett megvalósítsák a nemzetek feletti koordinációt gazdasági, politikai és szociális kérdésekben. A nemzetállamok belső és külső kapcsolatainak demokratizálását

¹⁷¹ A nemzeti önrendelkezési jogról: A. Cobban: *National Self-Determination*. Oxford University Press, Oxford, 1945; A. Cobban: *The Nation State and National Self-Determination*. Collins, London, 1969; D. Heater: *National Self-Determination. Woodrow Wilson and his Legacy*. St. Martin's Press, New York, 1994.

párhuzamos folyamatnak tekintették, közös rendezőelvek alapján. A továbbiakban ezen öt főbb irány küzdelme volt a meghatározó Európában.

7. Európai föderalizmus a két világháború között

7.1. R. N. Coudenhove-Kalergi és a Páneurópa-mozgalom

Az első világháború után Európa súlya a világgazdaságban jelentősen csökkent, az Amerikai Egyesült Államoké pedig alaposan megnőtt. A politikai és a gazdasági élet bizonytalanságokkal volt tele. A válságból a kiutat keresők újra az európai államok összefogását javasolták. Az európai integrációs tervek szövögetői bírálták a versailles-i békerendszert és a békekötés okozta államszervezési zavarok kijavítására tettek javaslatokat. A Népszövetség pacifistái pedig a gazdasági, ipari és kereskedelmi együttműködés szükségességét szorgalmazták.¹⁷² Jelentős esemény volt 1926-ban az európai gazdasági szövetség elmozdítását kezdeményező Nemzetközi Acélegyezmény (International Steel Agreement), más néven Nemzetközi Acélkartell létrejötte. Célja Németország, Franciaország, Belgium, Luxemburg és a Saar-vidék közötti együttműködés előmozdítása volt az acéliparban. Többen az európai gazdasági unió alapjainak a megteremtését, az Európai Szén- és Acélközösség létrejöttét, ehhez az egyezményhez kötik.

A két világháború közötti legjelentősebb európai egységmozgalom a Páneurópa-mozgalom volt.¹⁷³ Együttműködött a Népszövetséggel, és pártok feletti tömegmozgalommá szándékozott fejlődni. Célja, hogy az összes európai ország békés együttműködését előmozdítsa az egyenjogúság, a decentralizáció és az autonómia elvein alapuló politikai és gazdasági államszövetség keretében. Az első világháború után előállt politikai helyzetben már nem tartott lehetségesnek egy közép-európai föderációt. A Habsburg Birodalom összeomlása után ugyanis az új kis nemzetállamok szisztémája szétrombolta a történelmileg kialakult kohéziót, a nacionalizmus felvirágzása pedig lehetetlenné tette a demokratikus fejlődés kibontakozását. Az első világháború alatti és utáni közép-európai integrációs elképzelések közül egyetlenegy sem tudott megvalósulni. Az szuverén államok többnyire etnikailag motivált rivalizálása felülkerekedett a gazdasági és politikai együttműködés ésszerűségén. Az egyetlen olyan tartós együttműködés, amely bizonyos szempontból a közép-európai integráció témakörébe sorolható az 1920-21-ben létrejött politikai és katonai szövetség volt Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia között. Ezt azonban a magyar revizionizmustól való félelem mozgatta és tartotta életben. Mindez hosszabb távon a német és az orosz expanzió előtt tette szabaddá az utat.¹⁷⁴ A Közép-Európában az első világháború után előállt helyzet mérlegelése alapján a Páneurópa-mozgalom a közép-európai integráció helyett az európai integrációért való harcot látta egyedül célravezetőnek.

A Páneurópa-mozgalom lényegében az európai föderalista gondolkodókat és politikusokat egyesítette. 1924-ben Bécsben Páneurópa címmel újságot jelentettek meg, mely a mozgalom hivatalos orgánumává nőtte ki magát; a mozgalomnak

¹⁷² Europa. Dokumente zur Frage der Europäischen Einigung. Bonner Universitäts-Buchdruckerei, Bonn, 1953. 1-81.

¹⁷³ A Páneurópa mozgalomról: Kövics E.: *Az európai egység kérdése és Németország 1919-1933*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1992; C. H. Pegg: *Evolution of the European Idea, 1914-1932*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill and London, 1983.

¹⁷⁴ Romsics I.: Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. In: *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században*. Szerk.: Romsics I. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997. 49.

saját könyvkiadója is volt. Törekvéseiket felkarolta a francia politika.¹⁷⁵ A mozgalom alapító-szervező személyisége Richard Nicolaus Coudenhove-Kalergi gróf (1894-1972) volt. Apja németalföldi származású nemesember (apai ágon brabanti, anyai ágon krétai származású), anyja japán volt. Ő maga 1894-ben Tokióban született. Az Osztrák-Magyar Monarchiában nevelkedett fel, majd csehszlovák állampolgár lett, de sokkal inkább vallotta magát európainak. A bécsi Theresianumban tanult, ahol a soknemzetiségű állam iránti lojalitás követelménye a nemzeti sokféleség vállalásának a természetességével párosult. Coudenhove-Kalergi tehát kozmopolita európai arisztokrata volt, aki egész életében az európai föderáció létrehozásán fáradozott. Mindehhez az indíttatást és hitet az adta neki, hogy a Habsburg Monarchia föderalista átalakítását célzó tervek veresége után a közép-európai kis nemzetállamok nacionalizmusának a megfékezését és a nagyhatalmak azzal való játszmáit csak egy egész Európa területére kiterjedő föderalista szövetségi politika érvényre jutása esetén tudta elképzelni.¹⁷⁶ Gróf Coudenhove-Kalergi igazi európai szellemiségű arisztokrata volt, aki az Európáról való közép és nyugat-európai politikai gondolkodás szintézisét megteremtve az európai föderalizmus történetének az egyik legnagyobb gondolkodójává vált. Határozottan állást foglalt amellett, hogy demokratikus rendszerű nemzetállamok nemzetközi rendezőelve csak a föderalizmus lehet. Az európai föderációhoz pedig szükségesnek tartotta a demokratikus rendezőelvek azonosságán alapuló európai identitástudat kialakulását. Coudenhove-Kalergi az európai föderalista szövetségi politika olyan meghatározó alakja a két világháború között, a második világháború alatt és azt követően, akinek a munkássága alapvető fontosságú volt az Európa Tanács létrejöttében és az európai integrációs politika kibontakozásában a második világháború után.

Coudenhove-Kalergi¹⁷⁷ munkásságának a megítélése nagyon vitatott. Sokan túl lelkes idealistának és szuggesztív személyiségnek tartják. Mivel teoretikus munkássága a Páneurópa-mozgalomhoz kötődik, ezért alapos kritikával szemlélik azt. Nézeteit ugyanis egy mozgalom nevében, azzal azonosulva fejtette ki, s gyakran használt propagandisztikus fogásokat. Megítélését nehezíti továbbá a személyiségében rejlő azon ellentmondás, hogy rajongó, ábrándozó, a demokratikus Európa eszméjéért lelkesedő filozófus, aki reálpolitikusi szerepre vállalkozott. Van, aki a lelkesültségét — igen igazságtalanul — úgy ítéli meg,

¹⁷⁵ Lendvai L. F.: Közép-Európa versus Páneurópa. In: Lendvai L. F.: *Közép-Európa koncepciók*. Áron Kiadó, Budapest, 1997. 233-281.

¹⁷⁶ R. N. Coudenhove-Kalergi: *Eine Idee erobert Europa. Meine Lebenserinnerungen*. Verlag K. Desch, Wien, München, Basel, 1958.

¹⁷⁷ R. N. Coudenhove-Kalergiről szóló irodalom: Rolf Italiaander: *Richard N. Coudenhove-Kalergi. Begründer der Paneuropa-Bewegung*. (Persönlichkeiten der Europäischen Integration. 5). Eurobuch-Verlag, Freudenstadt, 1969; H. Brugmans: *L'idée Européenne 1920-1970*. De Tempel, Bruges, 1970. 57-64; B. Rosamond: *Theories of European Integration*. St. Martin's Press, New York, 2000. 21-23, 37, 186; D. Long and P. Wilson (eds.): *Thinker's of the Twenty Year's Crisis: Inter-War idealism Reassessed*. Clarendon Press, Oxford, 1995; D. Heater: *The Idea of European Unity*. Leicester University Press, London, 1992. 122-130; B. Vuyenne: *Histoire de l'idée Européenne*. Payot, Paris, 1964. 168-172; D. de Rougemont: *Vinght-huit siècle d'Europe. La conscience européenne à travers les textes d'Hésiode à nos jours*. Payot, Paris, 1961; R. H. Foerster: *Die Idee Europa 1300-1946. Quellen zur Geschichte der Politischen Einigung*. Deutscher Taschenbuch Verlag, 1963; R. H. Foerster: *Europa. Geschichte einer politischen Idee*. Nymphenburger Verlagsbuchhandlung, München, 1967. 298-300; A. Carrié: *The Unity of Europe: a Historical Survey*. Secker & Warburg, London, 1966. 222; Lendvai L. F.: Közép-Európa versus Pán-Európa. In: Lendvai L. F.: *Közép-Európa koncepciók*. Áron Kiadó, Budapest, 1997. 233-281; Kövics E.: *Az európai egység kérdése és Németország 1919-1933*. Akadémia, Budapest, 1992. 65-112.; C. H. Pegg: *Evolution of the European Idea 1914-1932*. The University of North Carolina Press, London, 1983.

hogy az már a szektarianizmus határait súrolja.¹⁷⁸ S van, aki Coudenhove-Kalergit olyan kozmopolita személyiségnek tartja, aki „munkásságát az európai unió létrehozásának szentelte.”¹⁷⁹ S van, aki Coudenhove-Kalerginek az európai egység létrehozása érdekében indított mozgalmát az egyik leglátványosabb európai jelenségnek tartja.¹⁸⁰ Az európai föderációban való rendíthetetlen hite és a gyakorlati politikában ez ügy érdekében megnyilvánuló morális tartása miatt vannak, akik kétségbe vonják eszmei mondanivalójának a lényegét és vitatják, hogy lenne az európai államszervezésre vonatkozó teóriája. Megítélése teljesen attól függ, hogy milyen az Európához fűződő viszonyunk, s hogyan látjuk abban a saját nemzetállamunk helyét. Nagy-Britanniában például nagyon vitatják Coudenhove-Kalergi teljesítményét, hiszen amellet volt, hogy ha Anglia nem tudja a kontinenssel való kapcsolatait brit nemzetközösségi politikája elébe helyezni, akkor ki kell maradnia az európai unióból. Ugyanakkor az európai integrációs elméletekről 2000-ben megjelent egy munka, amelynek szerzője határozottan az európai föderalisták sorába állítja Coudenhove-Kalergit, Paneurópa című művét pedig vízióknak tartja egy föderális alkotmánnyal rendelkező egyesült Európáról.¹⁸¹ Az újabb szakirodalom lényegében a két világháború közötti nemzetközi kapcsolatok idealista gondolkodójaként értékeli őt, aki nem nevezhető teoretikusnak a modern társadalomtudomány értelemben, s akire inkább a két világháború közötti pamflettista stílus jellemző.

A róla folyó viták ellenére is kétségtelen tény, hogy Coudenhove-Kalergi a 20. századi európai egység gondolat és az európai integráció történetének egyik legjelentősebb alakja. Megítélése azonban nem választható el saját korától és az akkor jelentkező problémáktól. Coudenhove-Kalerginek a demokratikus parlamenti rendszert veszélyeztető jobb- és baloldali szélsőséges diktatúrák és totalitárius rendszerek ellen kellett harcolnia a két világháború között. Az európai integráció érdekében kifejtett teoretikus, gyakorlati szervező és propagandisztikus tevékenysége csak ebből a szempontból értékelhető. Voltaképpen az első világháborút lezáró békekötéseket az európai nemzetállamok békés demokratikus jogállami modernizálásával és egy európai föderáció megalkotásával kívánta folytatni. Rendíthetetlenül hitt abban, hogy az európai kultúra képes megújulni, ha a demokratikus európai föderáció létrejön. Az amerikai és a svájci föderatív típusú államszervezést a Habsburg Monarchia jelentős föderalista gondolkodóinak, mindenekelőtt Rennernek,¹⁸² a gondolataival egészítette ki. Legfőbb mondanivalója, hogy az európai unió létrehozása egy aktív és folyamatos gyakorlati és teoretikus problémamegoldó, jogkibővítő és jogharmonizáló jogállami szervező munka kell hogy legyen, amelyben mindenkinek részt kell vennie. Az európaiaknak tovább kell gondolniuk és megvalósítaniuk azt, amit a Habsburg Monarchia amerikai és svájci példát követő demokratikus föderalista

¹⁷⁸ R. H. Foerster: *Europa. Geschichte einer politischen Idee*, 298-300.

¹⁷⁹ D. Heater: *The Idea of European Unity*, 124.

¹⁸⁰ Brugmans, *L'idée Européenne, 1920-1970*, 49.

¹⁸¹ B. Rosamond: *Theories of European Integration*. Macmillan Press Ltd, London, 2000. 20-23.

¹⁸² K. Renner az osztrák államtanács elnöke támogatta a Paneurópa-mozgalmat.

gondolkodói nem érthettek el Közép-Európában az erős nacionalizmus miatt: a soknemzetiségű demokratikus föderációt.

A Páneurópa-terv

Coudenhove-Kalergi nézeteit az 1923-ban megjelent „Páneurópa”¹⁸³ című könyvében fejtette ki, mely a Páneurópa-mozgalom programadó nyilatkozatának is tekinthető. A „nagy terv” lényege, hogy Európa csak úgy tud megújulni, ha a konszolidáció során politikai és gazdasági regionális föderációvá alakul a Népszövetség keretein belül. Amennyiben az európai népek nem tudnak egyesülni, akkor Európa a nemzetközi intrikák és konfliktusok középpontjává fog válni. Egy demokratikus, föderalista Európáról álmodott tehát, mely egyúttal egy hasonló demokratikus, föderalista világszisztéma része a régi utópiák megvalósulásaként. Ideáljának a Pánamerikai Uniót tekintette, melyet modellként állított Páneurópának. Konceptiójának megfogalmazásában hatott rá Alfred H. Fried „Pan-Amerika”¹⁸⁴ című könyve.

Coudenhove-Kalergi az európai föderáció létrehozásának szükségességét azzal indokolta, hogy Európát mind kívülről, mind belülről komoly veszély fenyegeti. A külső ellenség a két nagyhatalom, Szovjet-Oroszország és az expanzív Amerikai Egyesült Államok; a belső ellenség a nacionalizmus, mely széttagolódáshoz, állandó területi és etnikai konfliktusokhoz vezet. Ezek a veszélyek újabb háborúba fogják sodorni Európát, s ettől egyetlen menekvés van: az európai integráció.

Coudenhove-Kalergi öt olyan világhatalmat ismert el, amelyek köré a jövőben a világ országai csoportosulni fognak: Amerika, a Brit Birodalom, Oroszország, Kelet-Ázsia és Európa. Oroszországot kizárta Páneurópából antipatikus kormányzási elvei miatt. Anglia részvételét nagyon vitatta, de nem zárkózott el a felvétele elöl, amennyiben az angolok érdeklődése a gyarmati kérdés rendezése után Európa felé fordulna. Programja négy lépésben képzel el a Páneurópai Unió létrehozását:

- Összehívják a Páneurópai Konferenciát a 26 európai ország képviselőinek részvételével; mindenkit igyekeznek meggyőzni az európai integráció szükségességéről.
- Megegyeznek abban, hogy az összes demokratikus európai állam közötti vitákat kötelező nemzetközi döntőbíráskodás útján megoldani.
- Vámunió létrehozása
- Egy föderalista alkotmány elfogadása

A nemzeti problémák megoldása: A Páneurópa-terv szerint a területi vitákat és a határrevíziók kérdését konfliktusok nélkül, az egyesült Európa keretei között kell megoldani. A térség belső stabilitását a tolerancia elvén alapuló általános és mindenkire kötelező érvényű kisebbségvédelem szolgálná. Ki kell alakulnia a páneurópai szolidaritás érzésnek, az európai identitástudatnak, amely megkoronázná és kiegészítené a nemzeti érzést. Tehát az egyes embernek a saját népéhez fűződő identitástudaton felül ki kell alakítania magában egy európai

¹⁸³ R. N. Coudenhove-Kalergi: *Paneuropa*. Paneuropa-Verlag, Wien-Leipzig, 1926.

¹⁸⁴ A. H. Fried: *Pan-Amerika. Entwicklung, Umfang und Bedeutung der pan-amerikanischen Bewegung (1810-1910)*. Martima Verlagsgesellschaft, Berlin, 1910.

identitástudatot is. Az európai partikularizmus és annak életben tartói a nacionalizmus, az előítéletek, a nemzeti sztereotípiák — csak így győzhetők le. E szellemben szorgalmazza a német-francia megbékélést is.

Coudenhove-Kalergi számára Közép-Európa szerves része Páneurópának. A Habsburg Monarchiában nevelkedett gondolkodó mind a nyugati, mind a közép-európai nemzeti problémákat igyekezett megérteni, s gondolati szintézisben egyesíteni. A konzervatív Habsburg dinasztia és a három kelet-európai uralkodó nép — a német, a magyar és az orosz — fennhatósága alól felszabadult népek nemzeti forradalmát a Páneurópa megvalósításához vezető út jelentős állomásának tekintette. Azt gondolta, hogy ha ezek a népek az önrendelkezés során létre tudják hozni demokratikus jogállamukat és az önkormányzat elvén alapuló decentralizált és föderatív nemzetekké alakulnak, akkor Európa államai végre egységes arculatot fognak ölteni, és megszülethet a szabad népek páneurópai föderációja. Ezért az volt a véleménye, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után föderációra képes demokratikus nemzeti egységeket kellett volna létrehozni, nem pedig nacionalista nemzetállamokat. Közép-Európa ily módon képessé vált volna az európai integrációra. A versailles-i és a trianoni béke ilyen értelemben csak a kezdete volt az új demokratikus európai föderáció kialakításának, melyet nacionalista erőknek sikerült lerombolniuk.

Szerinte az orosz népnek természetesen ugyanezt az utat kell követnie. A soknemzetiségű orosz birodalmat is az önkormányzati elv alapján működő demokratikus nemzeti egységek föderációjává kell átszervezni

Mivel a föderatív szisztéma az európai kulturális fejlődés terméke volt, Páneurópa létrehozásának útjában Coudenhove-Kalergi nem politikai akadályokat látott, hanem pszichológiákat. A nemzeteszmé rossz értelmezése téveszmék, előítéletek és nemzeti sztereotípiák kialakulását eredményezte, melyek az emberi pszichikum ellenségekéből és félelmeiből táplálkoztak. Mindez eltorzította az emberek lelkét, s rögeszmés nacionalista agyakat és gondolkodást hozott létre. Ezt a politikusok mindig is jól fel tudták használni nemzeti ellenségeskedés és hisztériák szítására. Jól példázza ezt a francia-német gyűlölködés. Coudenhove-Kalergi ezt a „nemzet” körül kialakult téveszméken és gondolatszegénységen alapuló nacionalista jelenséget a páneurópai közösségi érzés kialakításával kívánta orvosolni. Hitt abban, hogy az európai közösségi érzés — mely az európai identitástudat lényeges eleme — csak a nemzetállami nacionalizmus legyőzésével születhet meg. A legfontosabbnak azt tartotta, hogy tisztázzák végre a nemzet fogalmát, s oszlassák el a hozzáfűződő téveszméket. Az embereknek végre meg kell érteniük Nyugaton és Keleten egyaránt, hogy nemzet (nemzetiség) és állam (állampolgárság) nem szükségszerűen azonos fogalmak, kulturális és politikai önkormányzat nem feltétlenül kell hogy egybeessen; nemzet és állam szétválasztható. A nemzetnek, az emberek politikai és kulturális társulásának politikailag azonos demokratikus jogállami normák, polgári és emberi jogok szerint kell szerveződnie. Az államot alkotó nemzeti közösségek ugyanakkor kulturálisan sokfélék lehetnek. Ha az államot alkotó népek mindegyike a személyi jog elve alapján demokratikus jogállami normák szerint szervezett autonóm politikai és kulturális közösséggé válik, akkor a közöttük levő különbség politikai jelentősége lecsökken. A különbségek főleg kulturális téren fognak jelentkezni. S mivel a kulturális különbségeket a politika már nem fogja tudni kihasználni az

emberek közötti konfliktusok keltésére, azok inkább színezni fogják az emberek életét. Ilyen értelemben a nemzet egyre inkább kulturális és nem politikai szövetség lesz. Nemzet és állam pedig fokozatosan szétválik, és a nemzetek kapcsolataiban a nemzetekfelettség elvét képviselő föderáció egyre erősebben fog érvényesülni. Olyan föderatív jogállamokra van tehát szükség szerte a világban, amelyek minden, területükön élő embernek egyenlő polgári és emberi jogokat és kötelezettségeket biztosítanak. Az állampolgári jogok pedig csak személyi jogokként képzelhetők el, és nem egy népcsoport jogaként. A személyi autonómia elvén alapuló demokratikus jogállami rendszerben tehát fokozatosan erejét veszti majd az unitárius nemzetállam és az ahhoz kapcsolódó nacionalizmus domináló jelensége. Mindez remélhetően a föderatív elv térnyerését fogja eredményezni Európában.

Coudenhove-Kalergi tehát erősen támadja a nemzetállam kultúrát és politikát egyesítő jellegét, mivel ez a nacionalizmus forrása. Véleménye szerint a zavart az okozza szerte a világban, hogy nehéz belátni: a nyugati nemzetállam a monarchák területegyesítő, hódító politikájának eredménye, mely a föderalista hagyományokat nagyrészt elpusztította. Mint ilyen, csupán egy korrigálandó történelmi jelenség, nem pedig általános minta. Demokratikus jogállami normák kialakításának nem feltétele az önálló nemzetállam. Egy decentralizált föderatív demokratikus állam autonóm alkotórészei kereteiben mindez valóra váltható. Coudenhove-Kalergi úgy látja, hogy a sok nép által lakott európai társadalomfejlődés igazi útja a föderatív államszervezési hagyományok folytatása, mert így érvényesülhet a szabad társulás elve. A közös demokratikus jogállami normák alapján szerveződő nemzetek a népek szabad kulturális társulásai lesznek. Az európai föderáció pedig egység lesz a sokféleségben.

Coudenhove-Kalergi véleménye szerint a demokratikus jogállamiság térnyerésével megszűnik majd a nemzetállam kultúrát és politikát egyesítő, s ezáltal a nacionalizmus ideológiáját kitermelő jelensége. A nemzet kulturális jelenséggé (oktatási közösséggé) fog válni, mely mindenekelőtt az eltérő nyelvben fog kifejeződni. Az állam és nemzet szétválasztása — az állam és egyház szétválasztásához hasonlóan — elő fogja segíteni Páneurópa megvalósítását. Mindez ugyanis az európai nemzetállamokat (nyugatiakat is) a föderatív elv felélesztése irányába fogja elmozdítani a nemzetállami egyesítő téveszme helyett. Coudenhove-Kalergi szerint a sovinizmus útvesztőiből a nemzeti kultúrák európaizálása, a közös európai identitástudat kialakítása az egyetlen kiút. Meg kell ismerni az európai gondolkodás rokon pontjait. Ennek feltétele a szabad európai társadalom. Ebben az értelemben az Európai Egyesült Államok is népek szabad társulása lesz, melynek minden tagja kettős identitástudatú és kétnyelvű állampolgárrá kell hogy váljon: meglesz az őt a saját közösségéhez kapcsoló identitástudata és nyelve, és lesz európai identitástudata közös európai kommunikációs nyelvvel (angol). Itt van a jövőbeli európai identitástudat sikerének kulcsa.

Coudenhove-Kalergi hitt abban, hogy az európai kulturális egység alapján joggal lehet egy európai nemzetről beszélni, mely nyelvileg és politikailag különböző csoportokra oszlik. Ha ezt a páneurópai kulturális érzést érvényesülni hagynánk, akkor minden német, francia, lengyel és olasz egyúttal európai is

lenne.¹⁸⁵ Coudenhove-Kalergi tehát folytatja az Althusius, Penn, Saint-Pierre, Montesquieu, Kant, List, Eötvös, Renner, Naumann által képviselt föderációs irányt. Páneurópai integrációs elmélete voltaképpen az amerikai és hangsúlyozottan a svájci multikulturális föderatív alkotmányos együttélési alapelveket ötvözi a Habsburg Monarchia liberális gondolkodóinak nézeteivel a nemzeti kérdésre és nacionalizmus legyőzésére vonatkozóan.

A Népszövetség kritikája

Páneurópa a tervek szerint olyan autonóm regionális szövetség lett volna a Népszövetségen belüli, mely belpolitikailag szuverén.¹⁸⁶ A páneurópai együttműködésben való részvételre szóba jöhettek az Oroszország, az Atlanti-óceán és a Földközi-tenger által határolt országok, valamint Izland és az európai országok gyarmatai. Coudenhove-Kalergi szorgalmazta egy páneurópai regionális unió létrehozását, egyúttal azonban élesen bírálta is a Népszövetséget. Itt komoly ellentmondásnak tartotta, hogy a világ és Európa ügyeit párhuzamosan kellett szervezni, s ez bénító feszültséget okozott. Abszurdnak látta ugyanis, hogy az anarchikus Európa országai közötti kapcsolatokat, melyek a világ szempontjából regionális jellegűek, egy nemzetközi szövetség keretei között intézzék.¹⁸⁷ Szerinte Európa ügyeit csakis egy Paneurópa Unió intézheti a világot átfogó Népszövetség tagjaként. Mindezt azzal indokolta, hogy a Népszövetség szervezeti okokból nem tudta elérni a nemzetközi anarchia megszüntetését. Nem tudott az államok közötti gazdasági, kulturális és regionális együttműködésen alapuló szerves unióvá válni, hanem pusztán mechanikus unió maradt. Voltaképpen Európa önállóságára nézve komoly veszélyt jelentett, hogy az európai ügyekbe nem európai hatalmak is beleavatkozhattak, mivel az európai országoknak a Népszövetséghez kellett fordulniuk a vitás ügyekkel. Így Európa vált a világpolitika leggyengébb és legsebezhetőbb pontjává. Coudenhove-Kalergi szerint az európaiaknak maguknak kell intézniük a saját ügyeiket. Ezért hirdeti meg — az amerikai Monroe-doktrína példájára — az „Európa az európaiaké” („Europa den Europäern”) programot, mint Európa védelmi és függetlenségi harcát a Népszövetségen belül. A megoldást olyan föderatív szerkezetű világszervezet létrehozásában látja, melynek tagjai az államok regionális szövetségei. A világintegrációs folyamat klasszikus elméletéből kiindulva megállapítja: mivel a német, az olasz és a lengyel egység kialakulása jelentős lépés volt az európai egység felé, az európai egység létrejötte is szükséges a békés világszövetség kialakulásához.

Coudenhove-Kalergi tehát szükségesnek tartotta a Népszövetség megreformálását: autonóm regionális államszoportokat kell kialakítani, amelyek majd föderációra lépnek egymással. Így elérhető lenne, hogy Szovjetország és az USA is a Népszövetség tagja legyen. A világszövetség öt népcsoportból állna — pánamerikai, páneurópai, brit, orosz és mongol (kínai és japán) -, melyek szuverének belső ügyeik intézésében. A Népszövetség csak a regionális államszoportok közös ügyeinek az intézésével foglalkozna. Ezáltal olyan interkontinentális egyensúlyt teremthetne, mely az államok közötti szövetségi

¹⁸⁵ R. N. Coudenhove-Kalergi: *Paneuropa*. 133.

¹⁸⁶ Europa und der Völkerbund. In: R. N. Coudenhove-Kalergi: *Paneuropa*. Paneuropa-Verlag, Wien-Leipzig, 1926. 72-85.

¹⁸⁷ R. N. Coudenhove-Kalergi: *Paneuropa*. 72.

politika demokratikus föderatív elvén alapszik. A Népszövetség égisze alatt működő nemzetközi döntőbíróóság és a leszerelési politika megvalósítása elhozná a békét a világnak. A Páneurópa Unióban a tagállamokat delegátusaik képviselnék, a regionális államcsoportokat a Népszövetségi Tanácsban választott képviselőik. A Világszövetségi Tanács székhelye Washington, míg Páneurópa székhelye Genf.

Coudenhove-Kalergi Wilson nagy politikai hibájának tartotta a genfi központú Népszövetség létrehozását, az európai szövetségi állam létrehozása helyett. Szerinte Wilson nem hagyta érvényesülni a föderáció politikájának klasszikus és természetes demokratikus folyamatát. Az emberek és államok közötti együttműködés valóságos érdekeket kifejező békés folyamata ugyanis csak a legkisebb sejtektől kiindulva képzelhető el. A család, a nemzet, a nemzetek szövetsége az államcsoportok közötti együttműködéshez vezet. Ez az emberi társadalomszervezés klasszikus útja. Ezt nem lehet megkerülni felülről mesterségesen létrehozott szervezetekkel, mert zavarok támadnak. Az anarchia mesterséges fenntartása a wilsoni politika által és az abból profitáló hatalmi politika csak újabb anarchiát szülhet. A föderatív demokratikus jogállami szervezés racionális és morális törvényszerűségeit Coudenhove-Kalergi szerint nem lehet megkerülni.

7.2. A Briand-terv

A Páneurópa mozgalomnak 1926-ban sikerült nemzetközi konferenciát összehívnia, ám nem tudott tömegmozgalommá válni. Sikeres volt viszont az értelmiség körében; jelentős politikusok, neves személyiségek és híres művészek (Briand, Churchill, Stresemann, Adenauer, Leo Amery, Sforza, Seipel, Renner; Thomas Mann, Richard Strauss, Ortega y Gasset, Léon Blum, Paul Valéry) támogatták a mozgalmat. Coudenhove-Kalergi föderalizmusa mindenekelőtt Aristide Briand politikai nézeteire hatott. Briand vele egyetértésben nyíltan vallotta, hogy a békés jövő az európai államok szövetségének megteremtésével képzelhető el.

Coudenhove-Kalergi gondolatai számos gazdasági szakemberre is hatottak, akik jól látták, hogy a kialakult történelmi helyzetben az együttműködés csakis funkcionalista alapokon indulhat el, mégpedig a gazdasági együttműködés megszervezése útján. E föderalista-funcionalista gondolatkörben született meg 1926-ban az Európai Gazdasági és Vámunió eszméje M. Gaston Riou kezdeményezésére. 1927-ben Genfben létrejött az Európai Föderalisták Szövetsége, melynek tagállamaiban különbizottságokat hoztak létre az európai együttműködés előmozdítására. A Schuman terv közvetlen előzményének tekinthető Louis Loucheur francia miniszter javaslata, aki komolyan szorgalmazta, hogy az európai — mindenekelőtt a német és a francia — vezető politikusok és ipari vállalkozók üljenek le tárgyalni és hozzák létre az európai szén-, acél- és gabonaközösséget az európai kormányközi együttműködés szupranacionális kereteiben. Ezeknek a kezdeményezéseknek a hatására bontakozott ki az első jelentős politikai kísérlet az európai államok politikai,

gazdasági és szociális együttműködésének a megteremtésére Briand francia külügyminiszter (több ízben miniszterelnök) javaslatára.¹⁸⁸

Aristide Briand (1862-1932) hivatalosan kezdeményezte a Népszövetség keretein belül egy páneurópai regionális unió létrehozásának a tervét 1929-ben.¹⁸⁹ A vezető francia politikus a Páneurópa mozgalom és Coudenhove-Kalergi legbefolyásosabb támogatója volt; 1927-ben elfogadta a Páneurópai Unió elnöke címet. Briand célja 1921 és 1930 között a béke megszilárdítása volt Európában, diplomáciai egyezmények útján. Igyekezett a Népszövetséget megerősíteni, Németországot helyreállítani, és a francia-német közeledést szorgalmazta. Politikájának jelentős eredménye volt a locarnói szerződés 1925-ben: a francia, az angol, a német, az olasz és a belga kormány elismerte Németország nyugati határait, sérthetlenségükért Anglia és Olaszország garanciát vállalt. Briand célja végső soron a nemzeti szenvedélyek lecsillapítása volt az európai integráció előmozdításával. Ehhez azt tartotta a legfontosabbnak, hogy az európai országok politikai együttműködése révén elhárítsák a gazdasági életben uralkodó kiegyensúlyozatlanság veszélyeit. Fontosnak tartotta továbbá az európai összefogást az Oroszországgal és Amerikával szembeni védekezés céljából. A Népszövetség szerinte túl gyenge volt az európai béke megőrzéséhez. Helyette a svájci konföderáció példájának követését szorgalmazta. Az volt a véleménye, hogy mindenképpen szükség lenne a 27 európai állam gazdasági, vámügyi és katonai együttműködésére egy föderatív típusú szövetség keretében.

1929-ben Briand privát megbeszélést folytatott az angol és a német kormánnyal, elsősorban Stresemann-nal valamifajta gazdasági együttműködésről. A gazdasági szövetség kialakítását a politikai együttműködéshez vezető első lépésnek tekintette. Ezt követően nagy beszédet tartott a Népszövetségben: javasolta, hogy 27 európai tagország hozza létre az európai uniót. Egyúttal képviselőiket meghívta Genfbe, hogy 1929 szeptemberében eszmét cseréljenek egy európai föderatív szövetség létrehozásáról. A genfi tanácskozás megbízta Briand-t egy memorandum kidolgozásával, melyet Briand 1930 májusában el is juttatott a kormányokhoz megtárgyalásra. 1930 szeptemberében pedig beszámolt a memorandum eredményéről a Népszövetség XI. Közgyűlésén, ahol egyúttal javasolta egy európai tanácskozó testület, az Európa Tanács létrehozását mint az európai föderáció kiindulópontját. Stresemann annak idején támogatta Briand javaslatát, a brit opposíció miatt azonban utóbb csak egy „Studienkommission für die europäische Union” jött létre, amely a Népszövetség keretében működött Sir Eric Dummond (Nagy-Britannia) vezetésével.

Briand terve¹⁹⁰ volt az első olyan lépés az európai egység gondolat történetében, amikor egy európai nemzetállam miniszterelnöke az európai egység ügyét hivatalos rangra emelte, s külpolitikai programjává tette. A francia kormány

¹⁸⁸ B. Vuyenne: *Petite histoire de l'idée Européenne*. Paris, 1952. 171-176.

¹⁸⁹ A Briand tervéről: Kövics E.: *Az európai egység kérdése és Németország 1919-1933*. Akadémia, Budapest, 1992. 144-178; B. Vuyenne: *Histoire de l'idée Européenne*, 170-176; H. Brugmans: *L'idée Européenne 1920-1970*. De Tempel, Bruges, 1970. 64-73; É. du Réau: *L'idée d'Europe au XX e siècle*. Editions Complexe, Paris, 2001. 97-123.

¹⁹⁰ A. Briand: *Mémoire sur l'organisation d'un régime d'Union fédérale européenne*. In: A. Fleury (ed.): *Le Plan Briand d'Union fédérale européenne*. Perspectives nationales et transnationales, avec documents. Actes du colloque international tenu à Genève du 19 au 21 septembre 1991. Lang, Bern, Berlin, Frankfurt/M, New York, Paris, Wien, 1998. 569-582; Lásd még: A. Briand: „Memorandum über die Organisation einer europäischen Bundesordnung”. Paris, den 1. Mai 1930. In: *Europa. Dokumente zur Frage der europäischen Einigung*. 30-41.

bizalmat szavazott Briand európai föderalista szövetségi kezdeményezéseinek. Az európai politikusok kénytelenek voltak foglalkozni Briand javaslataival és állást foglalni vele kapcsolatban. Hét évszázad porosodó tervezeteinek a 20. század első felére adaptált változata hirtelen a gyakorlati élet és a politika témájává és kihívásává vált.

Briand elutasította Európa expanzív, hódító tradícióit. Tervezetébe Oroszország kivételével egész Európát (tehát Közép-Európát is) belefoglalta. Célja az európai egység megvalósítása volt, mely szilárdan beleilleszkedik egy szervezett világrend kereteibe. Úgy ítélte meg, hogy Európa széttagoaltsága nagy veszélyt jelent a térség biztonságára, valamint gazdasági, szociális és életszínvonalbeli fejlődésére nézve. Ezért azt javasolta, hogy a Népszövetségben belül hozzák létre az európai népek regionális szövetségét.

Briand hangsúlyozta: a szövetség alapelvei annyira liberálisak legyenek, amennyire csak lehet. Fő célja a közös érdekek baráti összehangolása. Ezért szükségesnek tartotta, hogy rögzítsék az államok szövetségének az alapelveit. Ezzel kapcsolatban a terv négy fő témát érintett:

- *Az európai unió intézményei.* Az európai szövetség legfelsőbb szerve a tagállamok kormányainak képviselőiből álló Európai Konferencia. Tagjai egyúttal a Népszövetségnek is tagjai. A Konferencia döntéseit a kormányok hozzájárulásával hozná meg. Az elnöki tisztelet a rotáció elve szerint évenként más-más állam képviselője töltené be. A végrehajtásért az állandó Európa Bizottság lenne felelős, melynek elnöke rotációs alapon évről-évre cserélődne. Az ügyvezető titkárság a kormányok közötti kapcsolattartást és információáramlást biztosítaná és intézné az adminisztratív ügyeket.
- *Európai föderáció.* Briand európai föderációról beszélt, de tágan és rugalmasan fogalmazott. Az egység helyett a szövetségre tette a hangsúlyt, ami azt jelentette, hogy biztosítani akarta a nemzetállamok szuverenitását és függetlenségét. Ugyanakkor szorgalmazta, hogy a politikai viták rendezése során a kollektív szolidaritás előnyeit mindenki élvezhesse. Ez a gyakorlatban a szuverenitás bizonyos részéről való lemondást jelentette ugyan a közös érdekek területén, de hogy mennyit, arról állandó viták folytak. Ne feledjük, hogy az európaiegység-tervezetek fő vitakérdése mindig is ez volt. Briand tehát egyfajta „elasztikus” föderációt javasolt, mely eléggé képviselni tudja az egyes államok szuverenitását, de egyben garantálja a kollektív szolidaritásból származó előnyöket a politikai együttműködésben.
- *Gazdasági együttműködés.* A gazdasági együttműködés terén Briand tervei szerint vámunió, gazdasági egység, közös gazdaságpolitikai irányítás valósulna meg. Az életszínvonal emelkedne és egységesedne az unió egész területén. A termelés és a csere racionalizálását, a termékek, a tőke és a munkaerő szabad áramlását tervezte. Célja az európai gazdasági szisztémák közelítése volt, az együttműködő kormányok ellenőrzése alatt. Briand szorgalmazta, hogy a kormányok egyezzenek meg a gazdasági együttműködés elveiben.
- *Gyakorlati megvalósítás.* Briand hangsúlyozta, hogy az európai uniót csakis nagyszabású, gondos szervezőmunkával lehet megalakítani. Praktikus, gyakorlatias és problémamegoldó szervezésre van szükség az élet minden területén, nem elég a teóriák és elvek kidolgozása.

Briand szerint az európai unió végső soron demokratikus közösségek alulról felfelé felépülő, decentralizált, föderatív szövetsége kell hogy legyen, s nem egy felülről irányított központosított szervezet. A nemzetállami koordináció föderalisztikus megoldását a politikusok többsége ésszerűnek tartotta és szóban helyeselte is 1929-ben. A gazdasági együttműködést voltaképpen támogatták, a politikai együttműködést azonban nagyon problémásnak látták. Csak abban az esetben voltak hajlandók az európai szövetség közös érdekeivel foglalkozni, ha saját nemzetállamuk szuverenitását megőrizhetik. Ilyen gondolkozás mellett a nacionalizmus rövid időn belül felülkerekedett. Mindez megbénította Briandnak az európai egység gondolat gyakorlati megvalósítására tett lépéseit. Az angolok arra az álláspontra helyezkedtek, hogy bár szellemileg európainak érzik magukat a gyakorlati szövetségi politikában mégsem tudnak részt venni. Az anyaország és a domíniumok közötti kapcsolatokat nem kockáztathatják. Végül Ausztria, Németország és Olaszország elutasította Briand tervét.

R. Coudenhove-Kalergi lelkesen támogatta a tervet.¹⁹¹ Helyeselte benne, hogy a szövetséges államok korlátlan szuverenitásán, a politikának a gazdasággal szembeni elsőbbségén, és a Népszövetséggel való együttműködésen alapult. S mint ilyen az európai egység gondolat első olyan gyakorlati politikai kezdeményezésének tekinthető, melyről az európai politikusok széles körben hivatalosan tárgyaltak és döntöttek.

A történelmi körülmények végül is nem tették lehetővé Briand elképzelésének a gyakorlatban való megvalósítását. A politikai vezetők nacionalizmusa felülkerekedett, a nemzeti szuverenitás védelme ürügyén lehetetlenné tették a politikai föderációt. A tanulság mindebből az volt, hogy az európai nemzetállamok szövetségét csak a gazdasági együttműködésből kiindulva lehet megszervezni, és azt is csak úgy, hogy ha a közös szervezetek nem sértik a tagállamok önállóságát. Az 1929-et követő évek eseményei — a New-York-i tőzsdecsőd, a világgazdasági krízis, a német válság és munkanélküliség, Hitler mozgalmának győzelme és a Harmadik Birodalom felemelkedése — irreálissá tették Briand kezdeményezését. A nemzetállamok bezárultak, vámhatárok mögé zárkóztak. Briand végül is teljesen egyedül maradt egy válságos politikai helyzetben. A francia választásokon vereséget szenvedett. Ennek ellenére haláláig következetesen folytatta a harcot az európai békés viszonyok megteremtéséért. 1932-ben minden hatalmát elvesztve, teljesen egyedül maradván és kimerülten halt meg.¹⁹² Terve eltemetődött.

Briand memoranduma és a demokratikus európai egység gondolat szellemében folytatott politikája az európai föderalizmus történetének jelentős korszaka. Ha nem kerekedik felül a politikai nacionalizmus a második világháború katasztrófája valószínűleg elkerülhető lett volna. Olyan reális problémákat vetett fel, melyek demokratikus jogállami megoldása a békés jövő egyetlen alternatívájának bizonyult Európában. A demokratikus európai egységmozgalom folytatta gondolatait.

¹⁹¹ R. N. Coudenhove-Kalergi: Aristide Briand. Der Seher Europas. In: *Europa ohne Elend*. Paneuropa Verlag, Paris-Wien-Zürich 1936. 67-69.

¹⁹² R. N. Coudenhove-Kalergi: *Eine Idee erobert Europa*. Verlag K. Desch, Wien, 1956. 176-179; Briandról lásd még R. Coudenhove-Kalergi: *Europa erwacht!* Paneuropa-Verlag, Zürich-Wien-Leipzig, 1934. 100-145.

8.Harc a demokratikus európai egység gondolat nevében totalitárius diktatúrák ellen

8.1. A diktatúrák árnyékában

A locarnói egyezmény megkötése 1925-ben a német kérdés megoldását és az európai béke megőrzésének lehetőségét sejtette. Voltaképpen ez a légkör inspirálta Briand tevékenységét is. Mindennek azonban 1929-től vége szakadt. A Wall Street-i tőzsdekrachot követően az újkori történelem legsúlyosabb gazdasági válsága terjedt át Európára. A gazdasági csőd a nacionalizmust kihasználó diktátorokat segítette hatalomra, akik a föderalistákkal ellentétben a békekötés által okozott frusztrációk megbosszulásában, a nemzeti terjeszkedésben és a háborúban hittek. A megbékélést, a kollektív biztonságot és békés együttműködést hirdető európai egységesszeme, melyet Briand egy rövid ideig képes volt megcsillogatni az emberek előtt, lehanyatlott. A Briand-terv elvesztette a támogatóit. A két világháború között a kor embereinek gondolkodása a nemzetállamhoz kötődött. Mindenekelőtt egy országhoz vagy egy népcsoporthoz tartozónak érezték magukat. Az európai föderációs terveknek nem volt jelentős tömegbázisa. Az európai unió kérdése akárcsak a megelőző századokban tudósok, filozófusok, s néhány politikus gondolata maradt csupán. Ugyanez igaz azon számos terv esetében is, amelyek a balti, a Duna-menti és a balkáni népek regionális együttműködését kezdeményezték. E tervek közül talán a leghíresebb Milan Hodza (1878-1944) cseh politikus terve volt egy közép-európai föderáció létrehozásáról, melyet először 1936-ban javasolt.¹⁹³ A kis államok nacionalizmusba torkolló versengése és a nagyok hatalmi érdekei azonban megbuktatták e tervet. Az emberek a kor nacionalista légkörében valahogy nem realizálták, hogy a korábbi birodalmi keretek összeomlása után a regionális együttműködés az alapvető érdekük. S ez csak a második világháború után változott meg.

A világgazdasági válság azt mutatta, hogy a nemzetközi gazdasági rendszer nem működik, s reformra szorul. A talpra állás a leggyorsabban a nemzeti szocialista Németországnak sikerült a hitleri újrafegyverkezési politika és háborús előkészületek politikájának eredményeként. J. M. Keynes mindezt látva úgy gondolta, hogy ha a háborúra való készülődés jelenti a gazdasági problémák megoldását, akkor Európa súlyos pusztítások elé néz. Ezért dolgozta ki a válság leküzdésének gazdaságpolitikai módszereit a háborús alternatíva ellentettjeként. Hitler azonban hatalomra került, s a felfegyverkezési politikájának a gazdaságot felpezsdítő sikerei csak növelték hatalmát.

Az európai társadalomfejlődés a két világháború között egymással összeegyeztethetetlen rendezőelveket produkált. A nyugati parlamenti demokráciák mellett 1939-re a legkülönbözőbb diktátorok népesítették be Európát: a kommunista Sztálin, a fasiszta Mussolini és a nemzetiszocialista Hitler mellett a katonai diktátor Franco Spanyolországban, Metaxas Görögországban,

¹⁹³ D. Arter: *The Politics of European Integration in the Twentieth Century*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993. 63-73; M. Hodza: *Federation in Central Europe: Reflections and Reminiscences*. Jarrolds, London, 1942; Bán D. A.: Föderációs és konföderációs tervek Kelet-Közép és Délkelet-Európáról 1939-1947. In: *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997. 125-126.

továbbá a király- diktátorok; a bolgár II. Borisz és a román II. Károly. A diktatúra főbb vonásaiban pontosan ellentéte a parlamenti demokráciának. A parlamenti demokrácia célja az egész nép képvisellete és annak megakadályozása, hogy egy ember vagy emberek egy csoportja önkényesen nagy hatalmat sajátítson ki. A legfelsőbb hatalmat a parlament gyakorolja, melynek tagjait a felnőtt lakosság választja. A kormányt a választásokon győztes párt vagy pártok alakítják. Az ellenzék megléte lényegi elem a demokrácia működéséhez. Alapvető jogként ismerik el a szólás és a sajtószabadságot és a magántulajdonhoz való jogot. A két világháború közötti liberális demokráciákban az egyéni szabadságot nagyra becsülték. A liberális olyan embert jelentett, aki szerint egyéni szabadság nélkül nincs civilizált társadalom. Mindezzel ellentétben a faszizmus szélsőséges jobboldali filozófia a kommunizmus pedig szélsőséges baloldali filozófia volt.

A fasiszták mindenre elszánt nacionalisták, akik a magántulajdonban nem találtak kivétlnivalót, ugyanakkor megvetették a parlamenti demokráciát. Rendíthetetlenül hittek a saját igazukban és a közös célt megvalósító ihletett vezér által irányított párt egyeduralmában. Nem túrték az ellenzékot és a szólásszabadságot. A faszizmus két fő európai válfaja közül az olasz volt a korábbi és egyben a gyengébbik változat. Benito Mussolini (1883-1945)¹⁹⁴ a faszizmus doktrínájának lényegét az „Enciclopedia Italiana” egy szócikkében fejtette ki 1932-ben.¹⁹⁵ A faszizmus doktrínáját jogállami keretbe foglalja és morális érvekkel igyekszik a széles tömegek számára vonzóvá tenni. Azt próbálja meg elhitetni, hogy Európának fasisztává kell válnia, mert az európai társadalomfejlődés válságából a kiutat egyedül a faszizmus jelentheti. Ezért a faszizmust úgy állítja be, mint a nemzet és a nép problémáinak megoldására koncentrááló egyedüli univerzális orvosságot. Meggyőződéssel hirdeti, hogy a szocializmus, liberalizmus és a demokrácia elvei nem működtek a történelem során. Az individuum szabadságát képviselő liberalizmus semmit sem tudott megoldani az államszervezési problémákból. Ezért azt javasolja, hogy ezek helyett a szabadságesszmén és parlamenti demokrácián alapuló államszervezési elvek helyett inkább meg kell erősíteni az állam erejét, s hatalommal és erővel kell felruházni az államot.

Az olasz faszizmusnál erőszakosabb és totalitáriusabb volt a náciizmus. A fajelmélet, a rasszizmus örökléte vezetett a náciizmus legszörnyűbb bűnéhez a zsidó genocídiumhoz. A náciizmus nemcsak agresszívebb volt, hanem Németország gazdasági és katonai potenciálja miatt jóval hatalmasabb és veszélyesebb is. Mivel a németek a történelem során az Atlanti-partvidék államaival szemben visszamaradtak a gyarmatosításban és a hódításban, politikusaik úgy érezték, hogy a német világuralmi törekvések érvényre juttatásának a lehetősége a 20. században érkezett el, s éppen Európa egységének a megteremtéséhez szorosan kapcsolódóan. A cél érdekében számos német elképzelés született Európa

¹⁹⁴ Ormos M.: *Mussolini*. Kossuth, Budapest, 1987.

¹⁹⁵ B. Mussolini: *The Doctrine of Fascism*. Vallecchi Publishers, Florence, 1938. 10-25, 30-40, 49. In: H. Kohn: *Nationalism: its Meaning and History*. 170-175.

jövőjéről a második világháború alatt.¹⁹⁶ Adolf Hitler (189-1945)¹⁹⁷ mindenekelőtt Európa feletti hatalomra tört, abban az Európa-központú gondolkodásból fakadó általános hitben, hogy aki Európát birtokolja az ezáltal a világ irányítását is meg tudja szerezni. Hitler történetiszemléletének az alapját a szociáldarwinizmus végletekig leegyszerűsített változata képezte. Mindez az erőszak mítoszának megszállottjává tette őt. Így az erősebb győzelmét, mindegy hogy milyen eszközzel, a természeti törvények logikája szerint valónak tekintette. Az erő mítikus világában élt, s tagadta a többségi szavazat elvén alapuló demokráciát. A történelmet hatalmak késhegyig menő harcának tekintette, olyannyira, hogy számára a béke nem is létezett. Szerinte a háborút sohasem lehet kiiktatni a történelemből, mert az egyén állandóan a létért küzd. A tömegeket erőszakos cselekvésre kell buzdítani a vélt vagy valóban elszenvedett sérelmek orvoslásáért, s az elvesztett területeket fegyverrel kell visszaszerezni. Voltaképpen ezek a gondolatok azok, amelyek Hitler nimbuszát megalapozták. A fasizmus sikerének titka ugyanis, hogy míg az igazság látszatával meggyőzően érvel, e mögött a legszörnyűbb torz- és téveszmék terjednek el úgy, hogy jóérzésű emberek sem képesek észrevenni, hogy be vannak csapva és egy szörnyű politikai játszma hipnotizált marionettjeivé válnak: az új barbár birodalom véres hódító és emberirtó programjába vannak belekényszerítve. A hitleri Európa-koncepció lényege az Európa feletti német uralom. Itt van a németiség élettere (Lebensraum), itt valósul meg a germán faj uralma (Rassenherrschaft). A „Mein Kampf” szerint ugyanis az állam célja a faj fenntartása, a magasabb kultúrát hordozó faji tulajdonságok konzerválása. Hitler számára a népi (völkisch) állam a nemzetiség élő organizmusa, a kulturális fejlődés előmozdítója, s mint ilyen, a béke egyedüli biztosítója. A föderáció eszméjét Hitler teljesen elutasította. Erős, egyesítő német nemzeti birodalmat akart kiépíteni. Mindennek alárendelte mind az egyéni, mind a provinciális szabadságot. Elvetette az individuális érdekeket képviselő föderális államot, és a faji-nemzeti elv hierarchiája szerinti államszervezés híve volt. Hitler Európa-koncepciója (Neuordnung Europas) pedig mindennek logikus folytatása volt: az európai egység a legmagasabb kultúrfokot képviselő német nép egyesítő birodalma keretében fog megvalósulni. Programjának célja ennek megfelelően a német faj uralma alatti Európa megvalósítása, amelybe a germán kis államok mint a birodalom szövetségesei integrálódtak volna. Hitler győzelme esetén brutális faji elnyomás valósult volna meg.

Az európai integráció klasszikus elméletei közül tehát demokratikus föderalista államszervezésről a fasizmus idején nem lehetett szó: a fasiszták visszaéltek a föderalizmus klasszikus európai eszméjével, kiforgatták és eltorzították az értelmét. Csupán az jöhetett szóba, hogy a funkcionalizmust valamilyen formában érvényre juttatják a gazdasági szervezésben. Ehhez az irányhoz tartoznak például a Ruhr-vidéki szén és acélközösség létrehozói. A szén és acélközösség ötletének jelentős szerepe lesz az európai integráció elindításában a második világháború után. A Nemzetközi Acélkartell (NAK) a megalapítói az ipari egyezmények hálózatának magjaként képzelték el abban a reményben, hogy a termelők elérik,

¹⁹⁶ Pritz P.: Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban. In: *Integrációs törekvések Közép-és Kelet-Európában a 19. és a 20. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997. 159-233.

¹⁹⁷ Hitlerről: Ormos M.: *Adolf Hitler*. Budapest, 1993.

hogy a háború és a politikai beavatkozásokkal megtört nemzetközi kereskedelmi forgalom ismét beindul. A NAK befolyást tudott gyakorolni az 1927-ben létrejött francia-német kereskedelmi szerződésre, s ezáltal eszközévé vált a diplomácia új módjának, az integráció funkcionális diplomáciának. Az 1929-es gazdasági válság a NAK-ot is megrendítette, de nem tette tönkre. 1933-ban jobban szervezett formában újjáéledt. A kartell irányítói az 1929-es gazdasági válságból azt a következtetést vonták le, hogy a doktriner liberális piaci módszerek csődöt mondtak. A NAK közös értékesítő ügynökséget szervezett, hogy piacot szerezzen a legfontosabb exportárúknak. Ezek az ügynökségek összehangolták az értékesítést, árakat állapítottak meg, és termelési előírásokat is foganatosítottak. A megtermelhető mennyiségek mértékét új módon, a kivitelre korlátozva és mozgékony skála alapján szabályozták. Ezzel elérték, hogy a termelők fegyelmezni tudják a belső piacot. A NAK tagja lett 1935-36-ban Lengyelország, Csehszlovákia és a többi közép-európai ország. Nagy-Britannia 1935-ben társult tag lett; az USA pedig 1938-ban rendes tag. A NAK 1939-ben a világ acélkivitelének a 90%-át — közvetlen vagy közvetett módon — ellenőrizte. Németországban a gazdaság állami és magánszektora között olyan egység alakult ki, amely nemzetközileg is példát tudott mutatni a gazdaságirányítás új útjain. A NAK-on belül a német módszerek váltak meghatározóvá.¹⁹⁸ A funkcionalisták sikerét bizonyítja, hogy a fasizmus nem számolta fel az 1926-ban létrejött Nemzetközi Acélkartell pozitív örökségét. Az ennek következtében született szervezetek, szerveződések és termelésirányító folyamatok lényegében a nemzetiszocialista korszakban is fennmaradtak. Mindez lehetővé tette a második világháború után az európai integrációs folyamat kibontakozását, mely 1950-ben a Schuman-terv meghirdetésével indult, és az 1951-ben létrejött Európai Szén- és Acélközösséggel (Montanunió) a gyakorlatban is kezdetét vette. A második világháború után a német kérdés problémája, a nácik leszerelése, a tőlük való félelem miatt az európai integráció elindulásának a funkcionista-föderalista gazdasági szövetségi politika volt az egyetlen járható útja.

Az Európa-gondolatnak egy másik, a polgári demokratikus gondolatkörtől eltérő, magyarázatát a bolsevikok képviselték.¹⁹⁹ A Lenin által javasolt társadalomszervezési alternatíva a francia forradalom jakobinus programjának beteljesítését tűzte ki célul. Lenin egy olyan társadalmat szeretett volna, amely megvalósítja az egyenlőség eszmét, s a kapitalista társadalom ellentettjeként a közös tulajdon alapján lehetetlenné teszi a kizsákmányolást és az azzal járó hatalmi harcot. Lenin szerette volna megoldani a nemzeti kérdést is a nemzeti önrendelkezési jog alapján. A nemzeti ellentétekkel szemben a szociális ellentétek megoldására tette a hangsúlyt. A munkásosztály világforradalmát hirdette az egyesült munkásosztály világgöztársaságának létrehozása céljából. Az első marxista-leninista állam, ahol a szuverén a munkásosztály és az azt megtestesítő kommunista párt volt, a régi konzervatív európai rendszer riválisává vált. A kommunista társadalom azonban egy a széles néptömegeknek jobb életet ígérő nagy utópia megvalósítása során az egypártrendszerű karizmatikus vezér által irányított totalitárius diktatúra zsákutcájába jutott.

¹⁹⁸ Pritz P.: *Pax Germanica*. 189.

¹⁹⁹ B. Vuyenne: *Histoire de l'idée Européenne*. Payot, Paris, 1964. 165-166.

A két világháború között a parlamenti demokráciák fokozatosan visszaszorultak. Míg 1919-ben az európai országok demokráciáknak nevezték magukat és kormányzatuk parlamenti volt, addig 20 évvel később ez már csak néhány nyugat-európai országra érvényes: Nagy-Britanniára, Franciaországra, Belgiumra, Hollandiára, Luxemburgra, Svájcra és a skandináv államokra. Mindenütt máshol diktatórikus volt az állami berendezkedés. Talán azzal lehet magyarázni ezt, hogy a gazdasági válságot Nyugat-Európában nagyrészt sikerült a demokratikus parlamentáris rendszer megőrzésével kezelni. Ugyanakkor Közép- és Kelet-Európában a két világháború közötti időszakban az újonnan keletkezett többpárti parlamenti demokráciák nem voltak képesek a válság kezelésére. Ezért európaiak milliói inkább választották azt az erőt és biztonságot, amelyet az egy párt és egy vezér által irányított rendszer kínált.

8.2. A demokratikus európai egység gondolat képviselőinek harca a totalitárius rendszerek ellen

A demokratikus Európa-gondolat ébresztése: José Ortega y Gasset

Az európai demokratikus államfejlődés két világháború közötti súlyos válsága közepette a demokratikus értelmiség az európai egységhez hangoztatásával folytatta a harcot a demokrácia vívmányainak védelméért. Ezért küzdött Briand tevékenységével párhuzamosan az ugyancsak a Páneurópa mozgalomhoz tartozó José Ortega y Gasset (1883-1955) spanyol politikai gondolkodó. 1930-ban publikálta a „La rebellion de las masas”²⁰⁰ című esszéjét. Könyve új lendületet adott az európai egységmozgalomnak. Ortega y Gasset miközben azon töprengett, hogy ki uralja a világot, kifejtette azon meggyőződését, hogy az európai civilizáció logikája szükségszerűen vezetett el a tömegek lázadásához. Mindennek azonban, rendkívül szuggesztív és örvendetes hajtóereje mellett, félelmet keltő oldala is van, mely az erkölcsi romlásban jelentkezik. Ortega y Gasset a néptömegek demoralizálódását és annak ellenszereit vizsgálva jutottaképpen arra a következtetésre, hogy a népszuverenitás elvének érvényesítése során keletkezett és határaik közé bezárkózott republikánus nemzetállamok rendszeréből a kiutat csak az európai egység gondolat újjáélesztése jelentheti. Az embereket ugyanis a nemzetállami keretek közé való bezártság mind a gondolkodásban, mind a cselekedetben nacionalistává teszi. A nacionalizmus pedig súlyos pszichológiai betegség: az egyént ugyanis a realitás világától távol álló képzetek világába sodorja. Ennek egyik legsúlyosabb megnyilvánulása, hogy az emberek azt hiszik, hogy az egyes nemzetállamok és az azokban élők egymásnak kiengesztelhetetlen ellenfelei, s az európai kultúra lehanyatlóban van. Mivel a nemzeti határok közé zárt tömegeket a nacionalista képzetek nacionalistává teszik, ezért képtelenek az ellenségeskedésből és a hanyatlásból a kiutat megtalálni. Sőt ellenkezőleg, morálisan egyre mélyebb depresszióba süllyednek, s az azzal társuló romboló tevékenység határtalanná válhat. Ortega y

²⁰⁰

J. Ortega y Gasset: *A tömegek lázadása*. Fordította Puskás L., Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938. 143-216.

Gasset szerint ez a nézőpont azért alakulhatott ki, mert a tömegek lázadásuk során megkérdőjelezték az európai kultúra által kialakított normarendszert, mely egyben magát az európai civilizációt is jelenti; ugyanakkor nem tudtak a helyébe állítani egy másikat, mert nem tudják, hogy mit kellene tenniük. A népszuverenitás és a nemzeti önrendelkezési elv korában új rendezőelvekre lenne szükség a régiéik helyett. Ez a folyamat azonban sajnos elakadt.

Ortega y Gasset tehát az európai társadalomszervezés rendezőelveinek kríziséről beszél. Egy olyan krízisről, amikor a nemzetállamok a nemzetiségi szerveződés nagy korszaka után bezárták és ennek következtében provinciálissá váltak. Mindez maguknak az európai nemzetállamoknak a szükségszerű dekadenciájában is jól tükröződik. Az európai kultúra vezető nemzetállamai — Anglia, Franciaország és Németország — egyaránt érzik azt a krízist, amely demokratikus nemzeti jogállammá való szerveződésük során bekövetkezett, mégpedig azért, mert nem működtek együtt. A kiutat Ortega y Gasset szerint csak az európai nemzet megvalósítása jelentheti a föderatív szövetségi politika útján. Az európai nemzet létrehozása pedig az európai államok gazdasági és politikai szövetségének létrehozását kell hogy jelentse új demokratikus jogállami rendezőelvek kidolgozásával és alkalmazásával.

Ortega y Gasset úgy látja, hogy az európaiak számára csak most érkezett el az az időpont, amikor Európa mint nemzeti eszme jelenhet meg. Szerinte az egész európai történelmi fejlődést a nemzeti szerveződés jellemzi, melynek legfontosabb hajtóereje az emberek társulásának igénye. A szövetkezés elve alapján alakultak ki a nemzetállamok, és ennek a folyamatnak tovább kell folytatódnia mind nagyobb és nagyobb népközösségek kialakítása irányába. A nemzeti szerveződés során a népek között fellépő ellenségeskedést Ortega y Gasset elkerülhetetlennek tartja, mivel az emberek félnek egymástól. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a harc közelebb is hozza őket egymáshoz, mert a harc háttérben szükségszerűen a béke munkál. A francia, az angol és a német lélek különböző lehet, de pszichológiailag és kulturálisan ezek a népek azonosak: a mentalitásuk európai. Míg egy évszázaddal ezelőtt az volt a nagy vállalkozás számukra, hogy nemzetállamokat hozzanak létre, most az kell legyen az előttük álló cél, hogy az államszervezés szintjén vállalják azt a kulturális és mentális közösséget, melyet sok évszázados közös történelmük bizonyít. Az európai egység gondolat által évszázadokon keresztül közvetített közös kulturális összekötő erő erősebb kell hogy legyen, mint a nemzeti elkülönülés. Ortega y Gasset hisz abban, hogy a nemzeti eszme az első világháború után már elavult. Az európaiaknak vállalkozniuk kell arra a nagy kalandra, hogy európai nemzetiségi egyesüljenek.

Ortega y Gasset úgy ítéli meg, hogy az emberek új életelv kialakítására vágyanak. Ennek megvalósításában azonban konzervatív erők és érdekcsoportok akadályozzák őket, amelyek makacsul és minden eszköz bevetésével őrzik a régi szisztémát. Mindezt jól mutatja a nacionalizmus fellángolása az utóbbi években. Ortega y Gasset azonban mindenfajta nacionalizmusban zsákutcát lát. Ő maga is tart attól, hogy ha az emberek hozzászoknak a nacionalizmushoz, akkor az európai kultúrát valóban pusztulás fenyegeti. A nacionalizmus és a sovinizmus elleni küzdelem egyetlen hatékony módja ha az európai kontinens népei elkezdnek azon munkálkodni, hogy egy nagy európai nemzetet alkossanak. Meg

kell valósítani azt, amit 400 éve jelent az Európa szó. Az európai egységes állam keretei történelmileg adottak, az európai egység eszméje nem fantázia. Az fantáziál, aki azt hiszi, hogy például Franciaország, Németország és Olaszország a másiktól függetlenül, önmagában is létező realitás egy modern kapitalista világgazdasági szisztéma kereteiben. Az európai kultúra a nacionalizmus leküzdésével újulhat meg. Mindezt az európai államok demokratikus szövetségének a létrehozásával kellene bizonyítani.

R. N. Coudenhove-Kalergi harca a totális állam ellen a szabad ember nevében

A két világháború között az európai demokrácia képviselői a felemelkedő és megerősödő totalitárius diktatúrák ellen vívták harcukat elveikért.²⁰¹ A demokratikus európai gondolat hívei különböző nemzeti vagy nemzetközi szervezeteket alapítottak a politikai és gazdasági együttműködés előmozdítására. 1930-ban létrejött a gazdasági válság enyhítését célzó Európai Vámunió, 1933-ban pedig egy Hitler elleni európai szövetség. Parlamenti politikusoknak sikerült megalakítaniuk az európai parlamenti uniót, mely az egyes országok parlamentjeinek demokratikus európai szövetségi politikát támogató csoportjait egyesítette. Az ellenállási mozgalom központjává fejlődő Nagy-Britanniában 1938-ban létrejött a Föderalista Unió mozgalom. A Páneurópa-mozgalomban összegyűlt vagy azzal szimpatizáló demokratikus európai értelmiség pedig a diktátorok által teremtett nehéz körülmények között továbbra is következetesen folytatta a harcot a demokratikus Európáért. Ennek során még világosabbá vált az európai egység gondolat jelentősége. A mozgalomhoz olyan neves értelmiségiek és politikusok tartoztak, mint például Winston Churchill, Stresemann, Adenauer, Leo Amery, Sforza, Seipel, Renner, Léon Blum, Ortega y Gasset, Paul Valéry, Thomas Mann és Richard Strauss. A Páneurópa-mozgalom értelmiségi és elit mozgalom maradt. Nem tudott tömegessé válni a két világháború között, mivel a népcsoportok egészen az egyén szintjéig nacionalistává lettek, s ezért közömbösek maradtak az európai integráció iránt. Kiszolgáltatottak voltak a zsarnokságnak a két világháború közötti nacionalista nemzetállamokban.

Az európai demokratikus értelmiség gondolatvilágát a Mussolini, Hitler és Sztálin diktatúrája elleni harc során jól példázza az európai föderációs irány vezető gondolkodója, Richard Coudenhove-Kalergi. Az elsők között próbálta meg feltárni kora totalitárius rendszereinek — a faszizmusnak, a nemzeti szocializmusnak és a bolsevizmusnak — a lényegét, hasonlóságait és eltéréseit, valamint az ellenük folytatható harc eszközeit. Határozottan szembefordult Lenin, Sztálin, Mussolini és Hitler rendszereivel az 1931-ben megjelent „Stalin & Co.”²⁰² című brosúrájában és a Paneurópa kiadónál 1937-ben publikált „Totaler Staat — Totaler Mensch”²⁰³ című könyvében. A kommunizmust, faszizmust és a nemzeti szocializmust úgy tekintette, mint letérést a szabadságeszmét képviselő államszervezés útjáról. Hasonlóságaik és különbözőségeik ellenére mind a három

²⁰¹ A totalitarizmusról: H. Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa, Budapest, 1992.

²⁰² R. N. Coudenhove-Kalergi: *Stalin & Co.* Paneuropa-Verlag, Leipzig-Wien, 1931.

²⁰³ R. N. Coudenhove-Kalergi: *Totális állam — Totális ember*. Fordította: Gáspár Z., Századunk Kiadás, Budapest, 1937.

irány megsemmisítette az egyén szabadságát és az állam teljhatalmát hirdette. Velük szemben az egyéni szabadságesszme mellett kitartó olyan államok, mint Anglia, az USA és Franciaország, demokráciák maradtak. Ezért Coudenhove-Kalergi úgy látta, hogy Európában a totális állam állt szemben a totális (szabad) emberrel. Igaz, hogy Coudenhove-Kalergi korábban, 1923 és 30 között kereste a kapcsolatot Mussolinival, mivel Mussolininak a társadalmat megújítani szándékozó korporációs gondolatában fantáziát látott. Később azonban felismerte a fasizmus igazi lényegét, és teljesen elhatárolta magát az állam mindenhatóságát és az államban kifejeződő nemzet gondolatát hirdető totalitárius fasiszta koncepciót képviselő Mussolinitól, aki a Páneurópa mozgalom nyílt ellensége lett. Mindamellert Coudenhove-Kalergi a „Ständesystem” (korporációk) rendszerén továbbra is sokat gondolkodott, mert úgy látta, hogy ha demokratikusan fogják föl és valósítják meg, helyettesíthető vele az extrém gazdasági liberalizmus vagy az irányított államgazdaság.

Coudenhove-Kalergi a sztálinizmust a „Stalin & Co.” című broszúrájában az európai kultúrát komolyan fenyegető háromdimenziós ázsiai típusú hatalomnak minősítette. Szerinte a sztálini rendszer nagy és zárt hatalmi rendszer, mely három pilléren nyugszik: az egyházon, az államon és a trösztön. Ezen hármas egységű hatalomnak a megtestesítője a kommunista párt vezetője, Sztálin. Sztálin tulajdonképpen a kommunista egyház feje, Oroszország cárja, és ő a szovjet tröszt igazgatója. Coudenhove-Kalergi szerint maga a kommunizmus is vallás, párt formában megjelenítve. Mindebből következik, hogy Oroszország egyházi állam, s annak mintájára van berendezve. Van pápája, teológusai, dogmatikája, szervezete, kultusza, szimbólumai. Bibliáját Marx és Lenin művei jelentik. Missziója, hogy a kommunizmust az egész világon elterjessze, s az emberiséget a politikai, gazdasági, szociális és ideológiai nyomortól megmentse. Világzsemlélete a materializmus, amely minden vallást ellenfelének tart. A bolsevik állam a kommunista egyház szerve, az állam alá van rendelve az egyháznak. A szovjet föderáció alkotmányos jogállami felépítése csak látszat. Valójában hierarchikus felépítésű államról van szó, melyben a hatalmi piramis csúcán elhelyezkedő pártoligarchia, s az élén álló diktátor uralkodik. A szabad véleménynyilvánítás és a szabad választás elve ebben a szisztémában nem érvényesül. A szovjetek autonómiájának rendszere a központosított államhatalom kiszolgálója. Diktatúra, abszolutizmus és erőszak érvényesül az élet minden területén. A szovjet gazdaság a szovjet államnak van alávetve. Az egész Szovjetunió egy olyan részvénytársaságnak tekinthető, melyben minden lakos részvényes, a vállalat vezetői a pártvezérek, az igazgató Sztálin. Ugyanakkor az állam az egyedüli munkaadó. A Szovjetuniót az államnak ez a nagy gazdasági hatalma kifelé is hatalmassá teszi. Coudenhove-Kalergi úgy ítéli meg, hogy ez az óriás szellemi, politikai és gazdasági koncentráció nagy fenyegetést jelent a nyugat-európai országokra nézve.²⁰⁴ Ezért a Szovjetuniót következetesen kizárta Páneurópából.

Coudenhove-Kalergi az 1937-ben magyarul is megjelent „Totális állam — Totális ember” című könyvében összehasonlítja a három totális

²⁰⁴

R. N. Coudenhove-Kalergi: *Stalin & Co.* 3-8.

államszisztémát.²⁰⁵ A kommunizmus a kapitalizmus elleni, a fasizmus pedig a marxizmus elleni harcból született. A nemzeti szocializmus Mussolini fasiszta koncepciójának²⁰⁶ sikere nyomán jött létre Németországban. Abban különbözik a fasisztól, hogy nem a nemzet kulturális eszmeiségéből indul ki, hanem a faj misztikus koncepciójából. Coudenhove-Kalergi szerint a bolsevizmus forradalmi úton szakított a régi Európa kulturális tradícióival, s egy új proletár életformát akart létrehozni a köztulajdon alapján. A fasizmus nem szakított ezekkel az értékekkel, hanem a legfőbb nemzeti értékek kifejezésére koncentrálna a nemzeti öntudatot és a nacionalizmust táplálta; nemzeti kollektívizmust akart megteremteni. A rend, a fegyelem és a tekintély jelszava éltette. Voltaképpen a polgárság konzervatív, nacionalista forradalma volt.

Mussolininek sikerült a polgári világot megosztania liberálisokra és fasisztákra. A nemzeti szocializmus a kettő között egy középút volt: kevésbé forradalmi, mint a bolsevizmus, s kevésbé konzervatív, mint a fasizmus. Célja egy új világrend felépítése volt a német faj vezetésével, amely a nemzetiszocialista tan szerint a kiválasztott nép. Coudenhove-Kalergi az államtotalitás foka szerint a bolsevizmust, mint láttuk, háromdimenziós totális államnak tartotta, melyben mind a politika, mind a világnézet, mind a gazdaság területén érvényesült az állam teljhatalma. A bolsevizmus tagadta az egyéni tulajdont, mely Coudenhove-Kalergi szerint az egyéni szabadság biztosítója a totalitárius államhatalom ellen. Ezzel szemben a hitleri nemzeti szocializmust kétdimenziós totális államnak tekintette, melyben a politika és a világnézet területén érvényesült az állam teljhatalma, míg a magántulajdonon alapuló gazdaságot mindez nem érintette. Végül a fasisztát egydimenziós totális rendszernek minősítette, melyben az állam totalitása a politikára korlátozódott, s a gazdaságra és a lelkiismereti szabadságra nem terjedt ki. A gazdaság szabadságot élvezett, a tulajdonhoz való jog érvényben maradt.²⁰⁷ Mindez azt jelentette, hogy szerinte egy meggyőződéses fasiszta nyugodt lelkiismerettel tud hívő keresztény és jó kapitalista lenni. Egy meggyőződéses nemzetiszocialista nyugodt lelkiismerettel tud derék kapitalista lenni, míg egy bolsevik sem hívő keresztény, sem rátermett kapitalista nem lehet. Ez utóbbi megállapításai természetesen vitathatók. A kérdéskör a bolsevizmus, a fasizmus és a nemzeti szocializmus körül folyó viták szférájába tartozik, melyre nem áll módomban bővebben kitérni. Coudenhove-Kalergi szemlélete mindenesetre két dolgot jelez. Az egyik, hogy a magántulajdon kérdése vízváltató volt a Szovjetunió és a többi európai állam közötti szövetségi politika szempontjából; a bolsevikoktól a kapitalista világ voltaképpen nagyon félt. Ellenségképek és sztereotípiák sokasága született. A másik, hogy a fasizmusban és legfőképpen a nemzeti szocializmusban rejlő barbársággal Coudenhove-Kalerginak csak később kellett szembenéznie, amikor Hitler hívei elől az életét mentve menekült. A történelem pedig úgy alakult, hogy a második világháború idején a nyugati demokráciák szövetségese a hitleri Németország elleni harcban a Sztálin vezette Szovjetunió lett.

²⁰⁵ R. N. Coudenhove-Kalergi: *Totális állam — totális ember*. 52-67.

²⁰⁶ B. Mussolini: The Doctrine of Fascism. In: H. Kohn: *Nationalism: its Meaning and History*. 170-175.

²⁰⁷ R. N. Coudenhove-Kalergi: *Totális állam — totális ember*. 78.

Coudenhove-Kalergi, amikor a három rendszert összehasonlítja, azt vitathatatlanul jól látja, hogy mind a szovjet, mind az olasz fasiszta, mind a német nemzetiszocialista totális állam egypártrendszerű volt, ellenzék és kontroll nélkül, s a vezér személyi kultuszára épült. Mindegyik rendszer ideológiája misszionárius volt, vallási fanatizmushoz hasonló. S a háttérükben ott munkált az imperializmus jelensége, mely nem egyéb, mint a népek hatalomra törése (Machtwille der Völker); a hódítás folytatása. Coudenhove-Kalergi végül azt a következtetést vonja le, hogy a 19. század végén az imperializmus új hulláma, a darwini teóriát felhasználó faji nacionalizmus elterjedése és a vagyoni egyenlőségeszmén alapuló kommunizmus az európai demokratikus jogállami fejlődést a hatalom és a totális államfejlődés irányába siklatta ki. Oroszország, Olaszország és Németország voltaképpen letért a demokratikus jogállami államszervezés útjáról, s ezáltal maga az európai demokrácia is súlyos válságba került. Coudenhove-Kalergi mind a három totális rendszerrel szembeállította az emberi jogok és a szabadságeszme alapján történő államszervezést. Ezért csatolta függelékként a „Totális állam — Totális ember” című könyvéhez „Az ember és polgár jogainak deklarációját” (1789) mint az európai emberi jogok érvényben lévő nyilatkozatát (Bill of Rights). A Páneurópa-mozgalom Páneurópa című folyóiratában pedig cikket írt az emberi jogokról Hitler ellen. A totális rendszerekkel szembeni harc egyetlen eszközeként Coudenhove-Kalergi a demokratikus föderáció és az emberi szabadságjogok elvét képviselő egységes Európa létrehozásáért való küzdelmet tartja.

A „Totális állam — Totális ember” megírása során tulajdonképpen az a cél vezette, hogy eloszlassa az állammal kapcsolatban kialakult téveszméket és világossá tegye a jogállam (Rechtstaat) és a hatalmi állam (Machtstaat), valamint a totális állam és a totális ember közötti különbségeket. Mindezzel a szabadság történetét jelentő demokratikus föderatív Európa-gondolat értelmére akarta ráébreszteni az embereket, mivel abban hitt, hogy ez az irány szolgálja az emberek valóságos érdekeit. A könyvben hangsúlyozza, hogy a demokratikus föderatív jogállam olyan emberi alkotás, melynek lényege a békés együttélés megszervezése oly módon, hogy a jog az egyén biztonságát, a jog által szabályozott hatalom pedig a közösség biztonságát és harmóniájának a megteremtését szolgálja. A hatalmi állam mindennek az ellentéte; fegyvereken és háborún alapul. A legfőbb hadvezér, a parancsnok, Führer az állam fölött állónak tekinti magát, az egyén pedig a hatalom objektumává és kiszolgálójává válik. A hatalmi állam az önkényuralom elvén alapul, nem a polgárjogon. Lételeme az imperializmus, a hatalom állandó kiterjesztése. Ilyen értelemben a hatalmi állam totális, azaz nem szabad állam. A totális (zsarnoki) állam ellentéte pedig a polgárjogra és a szabadságjogokra épülő szabad állam, mely a totális (teljes) emberek, a szabad emberek közössége. Coudenhove-Kalergi mindezt azért tartja fontosnak tisztázni, mivel szerinte az első világháború alatt a nyugat-európai jogállamok hatalmi államokká alakultak át a háború kényszere miatt. S így a nyugati szabadságeszme évszázados progresszív története a népek nagy háborúja alatt a szabad jogállam eszméjének a vereségével, s a tömegek útvesztésével végződött.

A faji nemzeti elven alapuló, teljesen irracionális és erkölcstelen hitleri nemzeti szocializmus térhódítása ellen küzdve Coudenhove-Kalergi igyekezett

ráébreszteni az embereket a természetben uralkodó valóságra, hangsúlyozván, hogy a létért való harc csak az egyik felét uralja a természeti életnek. A természetben uralkodó másik ősi törvény ugyanis az egymással szembeni kölcsönös türelem és segítőkészség. Ez az úgynevezett szociális értelemben vett „testvériség törvénye” (Gesetz der Brüderlichkeit). Az európai történelmi fejlődés során mindvégig jelen levő három nagy jelszó közül, a szabadság és egyenlőség mellett, ez a harmadik. Míg az európai történelemben a szabadságot és az egyenlőséget már sokszor megpróbálták megvalósítani, addig a testvériséget képviselő föderáció eszméjével mindeddig csak a javítást szorgalmazó idealista gondolkozók foglalkoztak. Coudenhove-Kalergi a hitleri faji nacionalista testvériség-gondolattal a testvériség demokratikus és pluralista koncepcióját állítja szembe, melynek célja a mind szélesebb demokratikus föderáció létrehozása az „egység a sokféleségben” elv megvalósítása során: „A testvériség politikai követelése a föderalizmus, az állam természetes és szerves felépítése az egyénekből”.²⁰⁸

Coudenhove-Kalergi voltaképpen a legtisztábban „a testvériség forradalma” gondolatát kifejtve fogalmazza meg az európai föderalizmusról alkotott koncepcióját. Az a véleménye, hogy a testvériség eszméje (avagy a békés egymás mellett élés gondolata) által irányított természetes világrendnek a föderalista szisztéma felel meg a legjobban. A föderalizmus jogállamformáját belülről önkormányzatoknak, kívülről államszövetségeknek (Staatenbünde) nevezik. A legalsó szinten az önkormányzatok (Gemeinde) vannak, melyek az egyének és családok szövetségei. A következő szint a kantonoké, mely az önkormányzatok szövetsége. Ezt követi az állam, mely a kantonok szövetsége, majd a kontinens, mely az államok szövetsége. Az út tehát az egyéntől a világhoz koncentrikus körökön keresztül vezet. Ezen szisztéma alapján a rendezőelv minden szinten az individuális szabadság, az emberi jogok és önkormányzat elve. Ilyen struktúrát már megvalósított a Brit Birodalom, az Amerikai Egyesült Államok és a svájci kantonok szövetsége. A föderalizmus elvének alkalmazásával már számtalan olyan problémát megoldottak, melyekkel nem boldogultak a centralizáció elvét érvényesítő államok. Következésképpen Coudenhove-Kalergi azt javasolja az európaiaknak, hogy Svájc példáját követve valósítsák meg a testvériség forradalmát, s hozzák létre a demokratikus európai föderációt. A totális (önkényuralmi) állam és a totális (szabad) ember világraszóló küzdelmét a testvériség forradalmával kell megoldani.²⁰⁹ A „testvériség forradalma” pedig Európában a demokratikus európai föderáció megteremtését jelenti.

Hitler faji nacionalizmusra alapozott nemzetiszocialista rendszere a Páneurópa-mozgalom engesztelhetetlen ellenfele volt. A páneurópa gondolat, mely a demokratikus föderáció és az emberi és polgári jogok elvén alapult, a hitleri elgondolásoknak teljesen az ellentéte volt. Így a Bécsben székelő Páneurópa-mozgalom harca az osztrák náci és Hitler ellen életveszélyes és nehéz feladatnak bizonyult. 1938 márciusában az Anschluss, Németország és Ausztria egyesülése után Hitler csapatai bevonultak Bécsbe. A Páneurópa-mozgalom székhelyét dokumentumok után kutatva feldúlták. Coudenhove-Kalergiéknak sikerült

²⁰⁸ R. N. Coudenhove-Kalergi: *Totális állam — Totális ember*. 144.

²⁰⁹ Uo. 144-145.

elmenekülniük, és a mozgalomra vonatkozó fontos dokumentumokat is megtudták menteni.

Coudenhove-Kalergi életrajzában leírja, hogy ő maga mélyen megdöbben azon a tényen, hogy a fasiszta vezetők odáig merészkedtek, hogy az békés társadalomszervezés eszméjét szolgáló európai egység gondolatot és a föderáció elvét kiforgatták és propagandaként használták. Mély erkölcsi felháborodással határolta el magát ettől a gazemberségtől. Ugyanakkor komolyan tartott attól, hogy a nemzeti szocialista propagandának mégiscsak sikerül kisajátítania a Páneurópa-eszmét. Attól félt, hogy ha Mussolini, Pétain és Franco egyesül Hitlerrel, s az embereknek — az Európa-eszme megvalósítása jegyében — a kontinens megújulását, a vámhatárok eltörlését, nagyszabású szociális reformokat ígérnek, az oroszokkal és az amerikaiakkal pedig békepolitikát kezdeményeznek, akkor Anglia arra fog kényszerülni, hogy békét kössön Hitlerrel, s elismerje a kontinens feletti hatalmát.²¹⁰ Így megvalósulna a német faj európai birodalma, a német faj által uralt különböző rangsorba állított európai etnikumok hierarchikus faji közössége, s megnyílna az út a hitleri világhuralom előtt.

Az emigrációban a Páneurópa-eszme teoretikus tanulmányozására a New York-i Egyetem adott lehetőséget Coudenhove-Kalerginak. A szemináriumon részt vevők a háború utáni demokratikus európai integráció útjainak kutatásával foglalkoztak.

Thomas Mann: Európa vigyázz!

Thomas Mann a totalitárius rendszerek szellemisége által fenyegetett Európa állapotát borzalmasnak találta. Ortega y Gasset gondolatait folytatja Európa vigyázz!²¹¹ című esszéjében. Arról gondolkozik, hogy miért tűnt el az európai kultúra, és megmenthető-e még?

Thomas Mann úgy gondolja, hogy az európai kultúra helyét a szélsőséges barbárság és a tömegek kezdetleges demokratikus, vásári jellegű, durvasága vette át. Mindezt nem pusztán a háború idézte elő, hanem a tömegek betörése az európai civilizációba: „Magatartásukra azokkal a feltételekkel szemben, amelyeknek életüket köszönik, jó példa, hogy a liberális demokráciát széttapossák, pontosabban szólva arra használják, hogy lerombolják. ... Megvetik az idealizmust és mindazt, aminek ehhez valami köze van, tehát a szabadságot és igazságot is. Nagyon helyénvaló, ha primitivizmusról beszélünk.”²¹² Thomas Mann nagy kontrasztot lát a 19. század polgári korszakának liberális demokratizmusa és szocializmusa, valamint a 20. század totalitárius fasiszta, nemzeti szocialista és kommunista eszmeisége között. A 19. századi liberális demokrácia és a szocialisták demokratikus államszervezési eszmék hirdetésével próbálták meg a tömegeket felemelni. A 20. század ezzel szemben uralkodni akar a tömegeken, akképpen hogy egyre tökéletesebbé fejlesztik a tömegek lelkületével való játszás otromba művészetét: a propagandát léptetik a nevelés helyébe, melyet

²¹⁰ R. N. Coudenhove-Kalergi: *Eine Idee erobert Europa*. Verlag Desch, Wien, München, Basel, 1958. 244.

²¹¹ Thomas Mann: *Európa vigyázz!* Gondolat, Budapest, 1957.

²¹² Thomas Mann: *Európa vigyázz!* 66.

a tömegek szívesen fogadnak. A tömegek szervezhetőek, s még hálások is mindenféle megszervezésért, tekintet nélkül arra, milyen szellemű az, még ha az erőszak szelleme hatja is át. Az erőszak elve ugyanis rendkívül leegyszerűsíti a dolgokat; nem csoda, hogy a tömegeknél megértésre talál. A modern tömegek nem csak primitívek, nem csak naiv, vidám barbárok, hanem szentimentálisak és katasztrofális módon filozofikusak: „A tömegszellem a maga zajos modernségében amellet a romantika zsargonját használja: „népről”, „földről” és „vérről”, csupa ősi és szent dologról beszél és szidja az aszfalt szellemet, — mellyel azonos. Az eredmény: a lélek és a tömegszédelés nyers érzelésben úszó hazug összegyúrása. Ez jellemzi és határozza meg a mai világot.”²¹³

Thomas Mann úgy látja, hogy az európai szellemiség önmaga ellen fordult, s az ész és felvilágosult racionalitást — mely mindig is éltette — elátkozza és pellengére állítja. A totalitárius diktatúrák a felvilágosodást, az ész uralmát, s annak társadalomszervező eredményeit — parlamentáris demokrácia, nemzetközi jog, emberi jogok — idealizmusnak bélyegzik, s elvetik. Az európai kultúrát a szellemi szellem-ellenesség — az irracionalitás — veszélye fenyegeti, mely minden emberi becsstelenségnek - az igazság, a szabadság, az igazságosság és a becsületesség sivár megvetésének - a szabadságelvé. Az erkölcs és értelem kihálása az emberek gondolkodásában — melyre az irracionalitás magántanárai nevelik a tömegeket — erkölcsi elvaduláshoz, minden borzalom iránti közönyhöz vezet. Az ún. „világnézetes” babona uralma és az irracionális népszerűvé válása a 20. század második és harmadik évtizedében — Thomas Mann szerint — minden bizonnyal a legsiralmasabb és a legnevetesebb színjáték, amely valaha is a történelemben lejátszódott: „A gondolkodásban megvadult kispolgár egészen önállóan találta ki az „észbestia” szót, ezt a hülye szót, amelyet a szellem-ellenes szellem felső szférájában némileg hitelesítettek, s amely a maga silány lendületében igen hatásos.”²¹⁴ Az eredmény minden józan politikai és társadalmi törekvés, a békeakarát, az európai érzület tagadása lett. A levegő tele van kontárian izgatott tömeggondolkodással. „Korunk termelte ki azt a különös torz jelenséget, hogy a szegény éhenkórászok tömeggyülekezete beteges elragadtatással ujjongott az emberi jogok eltörlésén, amelyet valaki hangszórón hirdetett az emelvényről.”²¹⁵ A kispolgár az európai eszméket — igazság, szabadság és igazságosság - végképp levitézlettnek tartja. Különösen gyűlöletes számára az igazság eszméje. Mindezt úgy oldja fel, hogy a „mítoszt” teszi az igazság helyére, s ezzel megszünteti az igazság és a csalás közötti különbséget. Az emberek nem lesznek képesek arra, hogy felismerjék a különbséget igazság és hazugság között: szemrebbenés nélkül fognak elkövetni vagy helyeselni gonosztetteket. A tömegember mentalitásának az eredménye háború, katasztrófa és a civilizáció bukása. A „tömegtípus” részéről félelmetes veszedelem fenyegeti Európát és az emberiséget.

Thomas Mann figyelmezteti az európaiakat: „Európa vigyázz!” „Ha az európai humanizmus képtelenné vált arra, hogy eszméit harcias formában újjászüljje; ha

²¹³ Uo. 68.

²¹⁴ Uo. 71.

²¹⁵ Uo. 72.

nem képes többé arra, hogy lelkét bajvívó frissességre ébressze, el fog pusztulni, s egy olyan Európa lép a nyomába, amely már csak történelmi hagyományként viseli nevét, és amely elől jobb lenne a közömbös időnkívüliségbe rejtőzni”.²¹⁶ Amire szerinte szükség lenne az a harcias humanizmus.

8.3. Az ellenállási mozgalom európai föderációs tervei (1940-45)

Mivel az európai államok nem tudtak békés szövetségre lépni egymással, egy idegbeteg politikai vezér, Hitler próbálkozott Európa erőszakkal való egyesítésével. A „testvériség forradalma” eszmét utópiává változtatta a második világháború kitörése, amely pusztulást hozott európaiak millióinak. 1939 és 1945 között Európában szélsőséges nacionalista új barbarizmus tombolt. A faji (etnikai) nemzeti elven alapuló szélsőséges nacionalizmus háborús rémtettei normális ember számára hihetetlenek lennének, ha nem támasztaná alá azokat bizonyítékok tömege.

A világháború és a fasizmus elleni harc a nemzetközi békemozgalom kereteiben bontakozott ki.²¹⁷ A demokratikus Európáért való harcot az antifasiszta ellenállási mozgalom képviselte. Hitlerrel szemben csak a fasizmus elleni erők összefogása vezethetett eredményre. Churchill 1940-ben megállapodásra lépett Charles de Gaulle tábornokkal, a francia ellenállás vezetőjével, megvetve az új, demokratikus Európa alapjait. 1941-ben pedig a Ventotene szigetén bebörtönzött olasz antifasiszták körében született meg egy titkos irat a szabad és egységes Európa programjával (Ventotene Manifesto), melyet Altiero Spinelli az európai föderalizmus elkötelezett híve fogalmazott.²¹⁸ A francia ellenállási mozgalom újságja a Combat 1942-ben azt írta, hogy az Európai Egyesült Államok megteremtéséért folytatott harc hamarosan sikerre fog vezetni. Más titkos újságok (Résistance) is hasonló szellemben írtak. Churchill 1942-ben, De Gaulle pedig 1943-ban hasonló perspektívákat vázoltak.²¹⁹

Az ellenállási mozgalom berkeiben számos európai föderációs terv született.²²⁰ Az olasz, a francia, az angol, a német és a lengyel ellenállási mozgalom európai egységtervezetei azt tanúsítják, hogy az európai föderációt azonos alapelvek alapján kívánták létrehozni. Mindannyian hittek Európa kulturális egységében, melyet a nacionalizmus tévútja tönkretett. Mindannyian elítélték a nacionalizmust, a rasszizmust és a fasizmust, s az azt tápláló nemzetállami szisztémát. A történelmileg kialakult nemzetállami határokat pedig olyan akadályoknak tekintették, melyeket le kell bontani ahhoz, hogy létrejöhessen az európai népek szabad közössége. A független államokra épülő hagyományos európai

²¹⁶ Uo. 75-76.

²¹⁷ Erről a kérdésről: Székely G.: *Béke és háború. A nemzetközi békeszervezetek története*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.

²¹⁸ Das Manifest von Ventotene. In: W. Lipgens: *Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940-1945*. Oldenbourg Verlag, München, 1968. 36-44.

²¹⁹ B. Veyenne: *Histoire de l'idée européenne*. 180.

²²⁰ W. Lipgens: *Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen, 1940-1945*. R. Oldenbourg Verlag, München, 1968.

berendezkedést egy föderális elvek alapján szervezett nemzetek feletti szervezettel akarták felváltani. Spinelli, Léon Blum, Moltke, Thomas Mann és Mackay Európa-föderációs tervezetei és felhívásai²²¹ a demokratikus föderatív jogállami szervezés alapelveit és az emberek ezektől vezérelt cselekvéseit fogalmazták meg. Véleményük abban különbözött, hogyan értelmezték a nemzeti szuverenitás és a föderatív szervek viszonyát meg az európai alkotmányt.

A Ventotene szigetén fogságban tartott antifasiszta politikai foglyok (A. Spinelli, E. Rossi, E. Colorni) például a Hamilton, Madison és Jay nevével fémjelzett amerikai „Federalist” követőinek vallották magukat. Meggyőződésük volt, hogy az európai államszervezés problémáját csakis az európaiak egyesülése oldhatja meg a második világháború után. A „Ventotene Manifestumban”²²² az európai tragédia okait abban látják, hogy a nemzeti önrendelkezési jog szabadságeszmén alapuló elve szuverén nemzetállami szisztémában nem működik. Annak ellenére, hogy a nemzeti függetlenség ideológiája a haladás jelentős hajtóereje, mégis totalitárius államok alakultak ki, s előidézték a második világháborút. A két világháború között a nemzetet nem úgy szemlélték, mint a történelmi fejlődés termékét; az mintegy „isteni lényé” vált, mely önálló létre, hegemoniára, terület-kiterjesztésre tört. Az oktatás, a tudomány, a termelés és a közigazgatás e hegemonisztikus és imperialista törekvéseket szolgálta. A centralizáció és az autarkia útján minden erőt összpontosítani képes totalitárius államok a többi államot is hasonló lépések megtételére kényszerítették a védekezés céljából. Gigantikus ipari és bankkomplexumok kialakulása közepette az érdekellentétek megoldása egyszerű eszközének tűnt a totalitárius rendszerek létrehozása; mindenki alávetése a gazdasági vezetés érdekeinek. Az embereket kegyetlenül becsapták, megfosztották jogaiktól, s mindezt azzal magyarázták, hogy a védelmüket szolgálja.

A „Ventotene Manifestum” szerzői hangsúlyozták: a totalitárius dogmatizmus világhódító szándékai ellen a háború után úgy kell védekezni, hogy a kritikai szellemiség és a felvilágosodás jegyében létrehozzák az európai egységet. Szerintük Németország legyőzése nem fog automatikusan az európai civilizációs ideáloknak megfelelő új európai rend kialakulásához vezetni. Valószínűleg azok az erők fognak győzni, melyek a nemzetállami szisztéma haszonélvezőiként a régi nemzetállami szisztémát akarják majd megerősíteni és a régi államapparátusokat akarják felépíteni, háttérbe szorítva az internacionalista erőket. A nemzetállami kereteken belül a nemzeti önrendelkezési elv alapján, újra kodifikálják majd az alkotmányos jogokat. Hogy ezek mennyire lesznek demokratikusak, az az állampolgároktól függ. Mindezzel szemben az a véleményük, hogy a második világháború utáni rendezés során érkezett az európai föderáció megteremtésének a pillanata, mivel a történelem keserű tanúsága szerint nem lenne célszerű újra megerősíteni a nacionalizmust a szuverén nemzetállami szisztémát helyreállítva. A megoldandó probléma tehát Európa nemzetállamokra való széttagoltságának a megszüntetése. E nélkül ugyanis nincs előrelépés. Az államok közötti régi egyezményes rendszer és a Népszövetség mechanikus rendszere továbbra sem fog

²²¹ W. Lipgens: *Europa-Föderationspläne*. 36-54; 111-12; 185-190; 319-325; 351-355; 423-436; 423-436; 470-471.

²²² Das Manifest von Ventotene, Juli 1941. In: W. Lipgens: *Europa-Föderationspläne*. 36-44.

működni, mivel nincs a nemzetközi jogot betartatni képes szervezet, s így a tagállamok abszolút szuverenitása továbbra is megmarad. A benemavatkozási politika pedig káros, mert nem igaz, hogy a tagállamok belső alkotmányának a milyensége nem érinti az államok közösségét. A nemzetiségi probléma, a határok kérdése, a kis államiság problémája — mind-mind csakis egy európai föderáció keretein belül oldható meg. Mivel a gyarmati kérdés rendezése is napirendre került, ez most nagy segítség lehet az európai államok közötti szövetség létrehozásához. A „Ventotene Manifestum” alkotóinak az a véleménye, hogy a jövő Európájában a választóvonal nem a demokrácia és a szociális jólét kérdése lesz. Ez a vonal a nemzetállamokat a régi módon újjáépíteni akarók és azok között fog húzódní, akik a nemzeti hatalom megszervezésével párhuzamosan a nemzetek fölötti egység megszervezését is szorgalmazzák. Egy leendő európai szocialista forradalom célja pedig az európai gazdasági közösség felépítése kell hogy legyen, mert egyedül ez képes gátat vetni a militarizmusnak és a bürokratizmusnak.

Az ellenállási mozgalomnak talán egyik leghíresebb békefelhívása az európai föderáció megteremtésére az, amelyet az amerikai emigrációban élő Thomas Mann fogalmazott meg.²²³ Az egyesült Európa gondolatát Thomas Mann szerint a történelmi fejlődés során hihetetlenül elferdítették és korrumpálták a nacionalizmus miatt. Amit Hitler csinál, az ennek a hazugságnak csak a betetőzése. Hitler az európai nemzetek szolgárába döntése és elpusztítása útján kívánja létrehozni az európai egységet. Thomas Mann élesen elhatárolta magát a hitleri Európától:

„A hozzám hasonló németek egészen mást akartak: mi azt akartuk, hogy Németország európai legyen. Hitler azt akarta, hogy Európa német legyen.”²²⁴

Thomas Mann felhívta az európaiakat, hogy a szabadságért küzdők összefogásával teremtsék meg a szabad emberek európai föderációját. Ez a szabad államok azonos demokratikus jogon nyugvó olyan társulása legyen, melyben az egyes népek a közös törvények és morál betartásával képesek lesznek arra, hogy a szellemi szabadságukat és kultúrájukat felvirágoztassák. Hangsúlyozta továbbá, hogy az európai föderáció a világ civilizált nemzeteinek békés gazdasági együttműködése keretében kell hogy megvalósuljon.

Az ellenállási mozgalom közös programja 1944-ben a dán, norvég, olasz, holland, lengyel, csehszlovák és jugoszláv ellenállási mozgalom képviselőinek és a német antifasiszták egy csoportjának Genfben tartott titkos gyűlésén született, s lényegében Altiero Spinelli fogalmazta meg.²²⁵ A genfi nyilatkozat az emberi jogok tiszteletben tartását, a békét és a biztonságot, a szociális igazságosságot, a gazdasági erőforrásoknak a kollektív jólét előmozdítására fordítását, a nemzeti élet függetlenségét, ugyanakkor az államok abszolút szuverenitásának a limitálását tűzte ki célul. Az ellenállási mozgalom képviselői tehát egy európai föderalista népközösség létrehozásában látták az egyetlen lehetőséget arra, hogy a

²²³ T. Mann: Aufruf zur europäischen Föderation. New York, 29. Januar 1943. In W. Lipgens: *Europa-Föderationspläne*. 470-471.

²²⁴ T. Mann: *Aufruf*. 470-471.

²²⁵ B. Veyenne: *Histoire de l'idée européenne*. 181. D. W. Urwin: *A közös Európa. Az európai integráció 1945-től napjainkig*. Szerk.: Palánkai T. Corvina, Budapest, 2000. 16.

német kérdést és a nemzetközi konfliktusokat rendezhessék, a demokráciát és a gazdasági együttműködést biztosíthassák. A föderáció irányító intézménye a népeknek felelős európai kormány. A nemzeti hadseregeket közös föderációs hadsereg váltja föl. A föderáció alapszabályait alkotmányba kell foglalni, melyet a legfelsőbb bíróság értelmez. Ugyancsak a legfelsőbb bíróság hivatott a tagállamok közötti, valamint a tagállamok és a föderáció közötti konfliktusok rendezésére. A dán és norvég képviselőkön kívül minden küldött egyetértett abban, hogy szükség van az európai föderációra és annak demokratikus összeurópai kormányzatára.

A második világháborút megélni kénytelen békeszerető emberek számára tehát egy pillanatig sem volt kétséges, hogy a nemzetállami nacionalizmusból fakadó katasztrófák megelőzése érdekében az egyetlen választható út az európai föderáció létrehozása és az ahhoz vezető szövetségi politika. 1945 után az egyes országokban európai-föderalista csoportok alakultak, melyek az európai államok demokratikus szövetségének megteremtésére törekedtek. Jelentős szerepet játszott az európai integrációs politikában az Európai Parlamenti Unió, melynek főtitkára R. N. Coudenhove-Kalergi volt.²²⁶ A második világháborút követő évek egészen az Európa Tanács megalakulásáig lényegében az útkeresés jegyében teltek. Mindenekelőtt a nemzeti önrendelkezési jog és a nemzetállam eszméje vált nagyon vitatottá. Tisztázni kellett a második világháború létrejöttének okait is. Egyúttal, önvizsgálat keretében, az európai kultúra teljesítményeivel való szembenézésre is sor került. Európa újjárendezéséhez az ENSZ Alapokmányában foglalt elvek mutatták az utat. A nemzetközi diplomácia rendezőelvéként megerősítették a népszuverenitás és a nemzeti önrendelkezési jog sokat vitatott elvét. Az európai nemzetállamok újjáépítésének alapelveiként a demokratikus jogállamiságot és az emberi jogok és alapvető szabadságok biztosításának elvét fogadták el.

A második világháború után tehát azért éledt újjá az európai egység gondolat, mert az embereknek elege lett abból a szörnyű pusztításból és szenvedésből, ami a nemzetállami nacionalizmusból fakadt azon egyszerű ok miatt, mert ebben az államszervezési szisztémában nem alakulhattak ki a békés egymás mellett élés feltételei. Gazdaság, kultúra és állam egybefonódása az egyes nemzetállamokban a kapitalizmus expanzív versenyszerű viszonyai között egymással vetélkedő zárt nacionalista egységekké alakította a nemzetállamokat. Megbékélésükhöz másfajta külső és belső jogállam szervezési elvek megvalósítása volt szükséges. Ilyen elveket és gyakorlatot a történelem során egyedül a demokratikus elveken nyugvó föderalista államszervezés hozott létre, melynek alapelve az emberek közötti békés kooperáció az egyéni és a közösségi érdekek kompromisszumos és megegyezésszerű összeegyeztetésével. A föderalista politikának az egyes helyzetektől függően számos változata lehetséges. Többek között ezért is alkalmas békés problémamegoldásra. Ezzel szemben a szuverén nemzetállamok rendszere a történelem tanúsága szerint állandó háborús veszélyt jelentett, mivel a hatalom humanizálására ez a rendszer képtelennek bizonyult.

²²⁶

W. Lipgens: *Die Anfänge der europäischen Einigungspolitik, 1945-1950*. 1-2. E. Klett Verlag, Stuttgart, 1977.

9. Az európai egység gondolat a megvalósítás útján

A második világháborút követően a gyarmatbirodalmak szétbomlottak, és az elnyomott népek nagy része függetlenné vált (1945 után az ázsiai gyarmatok, a hatvanas években pedig az afrikaiak). A volt gyarmatok a nemzeti önrendelkezés jogával élve politikailag lényegében függetlenek lettek, gazdaságilag azonban továbbra is a Nyugattól függtek. További problémát okozott az is, hogy az imperializmus idején a gyarmatok területén húzott önkényes határok a nacionalizmust táplálták és továbbra is nemzeti konfliktusokat okoztak. A gyarmattartó hatalmak gyors összeomlásának különböző okai voltak. Így többek között a gyarmatok népeinek nacionalizmusa és függetlenségi törekvései, melyek a második világháború alatt nagyon felerősödtek. A japánok győzelmei megrendítették egész Délkelet-Ázsiát. Japán veresége után az európai „anyaországok” csak nagy nehézségek árán tudták volna helyreállítani régi uralmukat. Mindezekon felül a Szovjetunió és Amerika elvetette a gyarmatosítás módszerét. Az Amerikai Egyesült Államok maga is egy angol uralom alól felszabadult gyarmat volt, a Szovjetunió pedig a gyarmatosításban a kapitalista kizsákmányolás eszközét látta. Ugyanakkor a felszabadult és függetlenné vált új országokban mind Amerika, mind a Szovjetunió potenciális szövetségeseket látott. Az európai országok közötti megosztottság voltaképpen a dekolonizáció folyamatát segítette elő.

Az európai gyarmatbirodalmak felbomlása a nemzeti önrendelkezési jog érvényesítése alapján nagy lépést jelentett a demokratikus nemzetközi szövetség eszméjének megvalósulása felé mind nemzetközileg, mind pedig az európai államok szintjén. Napirendre került az utóbbiak közötti tartós szövetségi viszony létrehozása is. Annál is inkább, mivel a második világháborút követően a demokratikus európai föderáció elvét az európai történelem során mindvégig sikeresen háttérbe szorító európai nemzetállamok romokban heverték.²²⁷ A világ sorsát két különböző társadalomszervezési elvet valló nagyhatalom, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió egymás ellen való küzdelme határozta meg a továbbiakban.

9.1. A nemzetközi közösség rendezőelvei a második világháború után

Az Egyesült Nemzetek Alapokmánya

1945 június 26-án San Franciscóban 50 állam részvételével nemzetközi konferenciát tartottak, s aláírták az Egyesült Nemzetek Alapokmányát.²²⁸ Az ENSZ alapelvei a népszövetségi szerződéshez képest lényeges változást hoztak a béke lehetőségeit illetően. A Népszövetség tárgyalásokra hívott fel, megbékélést

²²⁷ A. Cobban megrázóan elemzi az európai politikát az 1945-ben publikált *National Self-Determination* (Oxford University Press, Oxford, 1945) című könyvében.

²²⁸ Charter of the United Nations, Signed at the United Nations Conference on International Organisation, San Francisco, California, June 26, 1945. In: *Charter of the United Nations, Commentary and Documents*. Stevens & Sons Limited, London, 1949. 582-625; Magyarul: Az Egyesült Nemzetek Alapokmánya. In: *Nemzetközi jogi szerződések és dokumentumok*, összeállította: Dunay P., Kardos G., Kende T., Nagy B. Szerk.: Nagy B. Egyetemi Tankönyv. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1991. (A továbbiakban: NSZD), 436-466.

sürgetett és döntőbírósi szerepet vállalt, de a határozatok végrehajtására nem voltak kényszerítő eszközei. Az ENSZ koncepciója nem a világkonföderáció utópisztikusnak bizonyult elvén nyugszik, hanem a kollektív biztonságot garantáló nemzetek feletti szövetség elvén, mely a konfliktusokra való gyors és problémamegoldó reagálást tűzi ki célul. A második világháború után szövetkező nemzetek elvetették a nacionalizmust és a rasszizmust mint két világháború okozóit. A béke megvalósítását és fenntartását tűzték ki célul. Az ENSZ Alapokmányának megfogalmazói nagy hangsúlyt helyeztek az alapvető emberi jogokra, az emberi méltóság, férfiak és nők, valamint kis és nagy nemzetek egyenlő jogainak megerősítésére. Új vonása az ENSZ Alapokmányának a szociális kérdés szerepeltetése: cél a szociális haladás, a magasabb életszínvonal elérése. Mindezen célokat pedig toleranciával, a békés egymás mellett élés útján, valamint olyan alapelvek és intézményes eljárások biztosításával szándékoznak elérni, hogy ne kerüljön sor többé fegyveres erőszak alkalmazására a közös érdekek védelmében. Az ENSZ Alapokmánya a népek közötti baráti kapcsolatokat az egyenlő jogok és az önrendelkezés elve alapján kívánja biztosítani. Ebben a szellemben kell rendezni a függetlenné vált gyarmatok kérdését is. A nemzetközi együttműködést gazdasági, szociális, kulturális és humanitárius problémák megoldásával is elő akarja mozdítani. Fő célja az emberi jogok és alapvető szabadságok biztosítása mindenki számára szerte a világon fajra, nemre, nyelvre és vallásra való tekintet nélkül.

A nemzetközi jog egységesítése felé tett fontos lépés, hogy azoknak az államoknak, melyek nem tagjai az ENSZ-nek, szintén ezekkel az alapelvekkel összhangban kell működniük. A nemzetközi béke és biztonság érdeke mindezt szükségessé teszi. A tagállamoknak nem szabad erőszakot alkalmazniuk más ország területi integritása vagy politikai függetlensége ellen, és nem avatkozhatnak egymás belügyeibe. A vitákat békés úton kell megoldaniuk. A szervezetbe mindenki beléphet, amennyiben elfogadja az ENSZ alapszabályait. A szerződés megszegői ellen szankciókat foganatosítanak.

Az ENSZ tehát jogi nemzetközösség. Az irányító intézményei: a Közgyűlés, a Biztonsági Tanács, a Gazdasági és Szociális Tanács, a Gyámsági Tanács, a Nemzetközi Bíróság és a Titkárság. A Közgyűlés foglalkozik a szövetségi ügyek intézésével: leszerelés, nemzetközi jog, együttműködés gazdasági, kulturális, szociális, oktatási területen; az emberi jogok betartásának biztosítása fajra, nyelvre és vallásra való tekintet nélkül. Minden tagállamnak egy-egy szavazata van, s kétharmados többséggel döntenek. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 15 tagból áll, ezek közül az öt legnagyobb (Kína, a Szovjetunió, Franciaország, Nagy-Britannia, az USA) állandó tag. A fennmaradó tíz nem állandó tagot a Közgyűlés választja két évre. A Biztonsági Tanács tagjai egy-egy szavazattal rendelkeznek. A független bíróból álló Nemzetközi Bíróság az ENSZ fő bírói intézménye.

Az ENSZ alapokmány lehetővé teszi olyan regionális intézmények létrehozását, amelyek alapelveivel összhangban működnek. A szervezetek célja a helyi viták kezelése békés eszközökkel.

Az ENSZ nemcsak politikai szervezet, hanem a gazdasági és kulturális együttműködés szervezete is. Célja a gazdasági stabilitás, a magasabb életszínvonal biztosítása, a teljes foglalkoztatottság, a gazdasági és szociális előrehaladás; a nemzetközi gazdasági, szociális, egészségügyi problémák

megoldása; a nemzetközi kulturális és oktatási együttműködés. Mindezen feladatok a Gazdasági és a Szociális Tanács feladatkörébe tartoznak.

Az ENSZ támogatja a fejlődésben lemaradt területeket: segíti az önkormányzatok és a szabad intézmények kialakítását az emberi jogok és alapvető szabadságok érvényre juttatását az államszervezésben.

A szervezet élén a főtitkár áll. Voltaképpen ő a béke felügyelője. Ő figyelmezteti a Biztonsági Tanácsot, ha a békét veszély fenyegeti.

Az ENSZ alapokmánya nem alkotmány, mert nem hoz létre egy világkormányt a tagállamok fölé, hanem a tagállamok együttműködési szervezete. Az Európa Tanács alapokmánya ugyanebbe a kategóriába sorolható, hasonlóan az Európai Közösségek alapszerződéséhez, valamint a Maastrichti és az Amszterdami Szerződéshez.

Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata

Az ENSZ Alapokmánya tehát az emberi jogokra és alapvető szabadságokra épül. Mindennek ellenére az ENSZ Biztonsági Tanácsa szükségesek tartotta, hogy közvéleménye az emberi jogok nyilatkozatát 1948-ban. „Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata”²²⁹ az összes emberi közösségre vonatkozó kötelező érvényű alapszabályok gyűjteménye. Célja az emberi magatartás globális szabályozása az egész világon. Ezen általános szabályok elfogadása és betartása az embereket világszerte kommunikációképesé teszi, és a békés egymás mellett élést szolgálja. „Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata” 1948-ban a „Virginia Bill of Rights”, majd a francia „Az ember és polgár jogainak deklarációját” olyan új jogok deklarációjával bővíti, melyek az azóta eltelt időszak során felmerült társadalmi fejlődési problémákból adódtak. Így 1948-ban mindenekelőtt a nemzeti konfliktusok, a nacionalizmus és a rasszizmus által okozott pusztítások problémáját kellett rendezni a jogok deklarációjával. A nyilatkozat tehát kimondja, hogy a szabadság és az egyenlő és elidegeníthetetlen emberi jogok mindenkire vonatkoznak fajra, nyelvre, vallásra, nemzetiségre, politikai nézetekre, szociális eredetre, származásra való tekintet nélkül. Mindenkinek joga van egy nemzetiségre, s attól senkit sem lehet önkényesen megfosztani. Ugyanakkor azt sem lehet megtagadni, hogy aki akarja megváltoztathassa a nemzetiségét. A nyilatkozat az alapvető szabadságjogok mellett új elemként deklarálja az alapvető szociális jogokat is, melyek a következők: szociális biztonság, a munkához és a szociális támogatáshoz való jog, szakszervezeti jog, a megfelelő életmódhoz, neveltetéshez és oktatáshoz való jog. A deklaráció hangsúlyozza a demokratikus jogállamiság elvét, mely az emberi közösségek szervezésének alapja kell hogy legyen. Egyúttal deklarálja, hogy mindenkinek joga van olyan rendszerben élni, ahol „Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatába” foglalt jogok érvényesülnek.

²²⁹ *The Universal Declaration of Human Rights*. In: *The Basic Documents on Human Rights*. Ed.: Ian Brownlie. Clarendon Press, Oxford, 1971; Magyarul: *Emberi Jogok. Nemzetközi Okmányok Gyűjteménye*. Egyesült Nemzetek Információs Központja, New York, 1988. A magyar kiadást szerkesztette: Mavi Viktor. Emberi Jogok Magyar Központja, Budapest, 1992. 1-8.

Európa kettészakadása

A második világháború után a kettéosztott és a négy hatalom által ellenőrzött Németország szimbolizálta az európai kontinens megosztottságát és függő helyzetbe kerülését. Európát gazdasági, politikai és szellemi kiegyensúlyozatlanság jellemezte. Világos volt, hogy Európa nem tudja megtartani a kultúrkörébe tartozó területeinek egy részét. Várható volt, hogy a kontinens kettéoszlik egy demokratikus nyugati tömbre amerikai védnökség alatt, és egy kommunista keletire, a Szovjetunió befolyása alatt.²³⁰ Mindez pedig azt fogja eredményezni, hogy az „európai” jelző használata leszűkül a nyugati területekre, mivel a szovjet kommunizmust a totalitárius rendszere és a magántulajdonhoz való jog el nem ismerése miatt nem tekintették az európai kultúrához tartozónak. Így a demokratikus európai egység gondolat megvalósításában Európa hosszú története során egyre kevesebb az európai kultúrához tartozó nép tudott részt venni.

1945-ben nem született egyértelmű békeszerződés, mivel a nagyhatalmak nem tudtak megegyezni egymással. A háború utáni Európa végső elrendezése csak 1949 után alakult ki, az egyes hadseregek háború végi arcvonalai és a béketárgyalásokon megszületett egyezmények alapján. Az antifasiszta szellemiségű európaiak egyesült erővel harcoltak a fasizmus ellen, győzelmük után azonban mély megosztás támadt köztük. A kontinens fokozatosan két egymással szemben álló fegyveres táborra oszlott: a kommunista Keletre és a kapitalista Nyugatra, ismét csak az államszervező elvek összeegyeztethetlensége és hatalmi játszmák miatt. 1945-ben Jaltában a győztesek vezetői, Sztálin, Rooseveltt és Churchill megegyeztek a nemzetközi rendezés körvonaláiban. Az USA és Nagy-Britannia elfogadta, hogy Kelet-Európa a Szovjetunió befolyási övezete lesz. Nem sikerült azonban egyezségekre jutniuk három olyan fontos kérdésben, mint Németország jövője, Lengyelország határai és a kelet-európai országok kormányzati formája. 1945 nyarán Potsdamban sem tudtak megállapodni abban, hogy Németországot fel kell-e osztani, vagy sem, hogy hol húzódjon Lengyelország határa, s milyen mértékű legyen a szovjet befolyás Kelet-Európában. Ahogy nőtt a vezető nagyhatalmak között a gyanakvás és a félelem az eltérő társadalomszervezési elvek miatt, úgy veszett el a remény a tárgyalásos megegyezésre. A bizalmatlanság egyre jobban erősödött. A szovjetek által uralt kommunista Kelet-Európa és az amerikai befolyás alatt álló kapitalista Nyugat-Európa politikusai között az érintkezés egyre szűkült és mind ellenségesebbé vált. A kontinens kettéosztásának a kezdetét Churchill 1946-os fultoni beszéde tette világossá, amelyet Truman amerikai elnök jelenlétében tartott. Churchill kifejtette, hogy a balti-tengeri Szczecintől az adriai Triesztig „vasfüggöny” ereszkedett le Európára, s mögötte fekszenek Közép-és Kelet-Európa ősi államai.”²³¹

²³⁰ M. Roberts: *Európa története, 1900-1973*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1992; D. Arter: *The politics of the European Integration in the Twentieth Century*. Dartmouth, Aldershot, 1993. 75-111; A. B. Ulam: *Expansion and Coexistence. The History of Soviet Foreign Policy, 1917-67*. Secker & Warburg, London, 1968. 378-456; H. Brugmans: *L'idée européenne 1920-1970*. De Tempel, Bruges, 1970. 118-122; W. Lafeber: *America, Russia and the Cold War 1945-1980*. J. Wiley and Sons, New York, 1980.

²³¹ M. Roberts: *Európa története, 1900-1973*. 294.

Amikor 1947 júniusában George C. Marshall tábornok, amerikai külügyminiszter (1880-1959) az európai országoknak felajánlotta a nagyszabású segélyt, a Szovjetunió visszautasította azt. Molotov azzal érvelt, hogy a Marshall-terv megsértené az európai államok szuverenitását, mivel valamilyen mértékben a segélyt adóknak szolgáltatná ki azokat. A szovjet befolyási övezetbe került közép-európai országoknak a szovjet szisztéma követelményei szerinti átstrukturálása már nagyon előrehaladt. Így a szovjet blokkhoz tartozó közép-európai országok is kimaradtak a Marshall-segélyből, amely Nyugat-Európában prosperitást és a kapitalista jólétiállam-modell megteremtésével az életszínvonal emelkedését eredményezte. A 16 európai ország (Franciaország, Nagy-Britannia, Belgium, Luxemburg, Olaszország, Hollandia, Ausztria, Svájc, Görögország, Törökország, Portugália, Dánia, Norvégia, Svédország, Írország, Izland) részvételével létrejött Európai Együttműködési Bizottságból a közép- és kelet-európai országok kimaradtak. Nem sokkal ezután Nyugat-Németország részvételével megalakult az Európai Gazdasági Együttműködési Szövetség, amely a Marshall-segélyt a tagállamok között szétosztotta. A Marshall-segély segítette a nyugat-európai országok gazdasági helyreállítását, ugyanakkor nem vezetett a nyugat-európai politikai és katonai unióhoz. A nyugat-európai országok egyetlen célja a gazdasági együttműködés és gazdasági növekedés lett. Ezért a Marshall-terv értéke és az európai integráció előmozdításában játszott szerepe igen vitatott.²³²

Lényegében a Marshall-terv visszautasítását követően éleződött ki a viszony a kelet-európai és nyugat-európai országok között. A Szovjetunió a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának a megszervezésével a szatellit országokat saját gazdasági övezetébe vonta. A továbbiak során már nem volt semmiféle megegyezésre lehetőség a „vasfüggöny” két oldalán levők között. Mindennek következtében kezdett elterjedni a „hidegháború” kifejezés, amely a „sem háború sem béke” állapotát fejezte ki. Mindez a „kommunista vírustól” való félelemmel társult.

Az európai országok 1949-re két nagyhatalom, az USA és a Szovjetunió befolyási szférájába kerültek. A továbbiakban a „vasfüggöny” keleti és nyugati oldalán élők fokozatosan egymás ellenfeleivé váltak. A nyugatiak azt hitték, hogy az orosz kommunisták az egész kontinenst meg akarják hódítani egy gondosan felépített terv szerint. S mivel a nyugat-európai gazdaság nyomorúságos helyzetben volt, ez a félelem nem volt alaptalan. A Szovjetunió szintén féltette megszerzett hatalmi állásait. Így a félelem és a bizalmatlanság légkörében az emberek realitásérzéke súlyosan csorbult. Az egyes politikai eseményeket gyakran félremagyarázták, ami csak fokozta az ellenséges hangulatot. A berlini válság tovább súlyosbította Berlin és vele Németország, valamint Európa megosztottságát. 1949-ben megalakult a NATO (Észak-atlanti Szövetség), amelynek egyik legfőbb célja a Szovjetunió további európai terjeszkedésének a megakadályozása volt. A Szovjetunió politikusai a NATO-ban az angol és amerikai világhatalmi törekvés eszközeit látták; így a világ menthetetlenül két, egymással vetélkedő hatalmi tömbre oszlott: közöttük pedig ott volt a megosztott Európa.

²³² A. B. Ulam: *Expansion & Coexistence. The History of the Soviet Foreign Policy 1917-67*. Secker & Warburg, London, 1968. 435-436.

Az, hogy Európa a második világháború befejeztével ilyen gyorsan megosztottá vált, nem meglepő. Ez a megosztottság már 1917-ben megkezdődött, amikor a bolsevikok hozzáálltak a kommunista társadalom építéséhez, és koncepciójukat szembeszegezték a magántulajdonon alapuló kapitalizmussal. A két világháború között a Szovjetunió elszigetelt volt, a nyugatiak elhatárolódtak tőle. A hozzá való viszonyt a „közös ellenségről” alkotott sztereotípiák jellemezték. A Szovjetunió, az USA és Nagy-Britannia szövetségét 1941-45-ben a Hitler agressziója miatt szükségszerűen létrejött antifasiszta együttműködés indokolta. A hidegháború 1945 után a kapitalizmus és a kommunizmus társadalmi szisztémája közötti alapvető különbségek miatt keletkezett. A két világhatalom, a Szovjetunió valamint az Amerikai Egyesült Államok egymással való katonai és hatalmi vetélkedéséből és ellenségeskedéséből fakadó félelmek és tévképzetek csak elmélyítették a hidegháborús hangulatot.²³³ A politikai következmények (a kontinens megosztottsága, nagyhatalmi érdekszférák, fegyverkezési verseny, az atomháború veszélye) az európai egység gondolat híveit nehéz helyzet elé állították. A megosztottság és az azt kísérő hol gyengébb, hol erősebb hidegháborús hangulat csak 1989-ben ért véget.

9.2. Az európai közösség rendezőelveinek jogi megalapozása a második világháború után

Az Európa Tanács megalakulása

A második világháború után az európai államok politikusai az előtt a kihívás előtt álltak, hogy megvalósítsák az ellenállási mozgalomban született európai föderációs terveket. Az ellenállási mozgalom föderalista optimizmusa azonban egyre inkább szertefoszlott, amikor a korábbi pártvezérek visszatértek az emigrációból és a börtönökből, s a régi politikai mentalitás szellemében igyekeztek rekonstruálni a nemzetállamokat. Mindez előrevetítette: a gazdasági nehézségek leküzdése után, és az újjáépítés előrehaladtával az európai egység gondolat támogatói számára a fő kihívás változatlanul az lesz, hogyan lehet a nemzetállami típusú jogállamok „demokratikus jogállami-mintájú” nemzetközi közösségét, konföderációját/föderációját megszervezni, ami a békés viszonyok kialakítása szempontjából égető fontosságúvá vált. Hogyan lehet a nemzeti ambíciókat az európaiság felé terelni.

Churchill 1946-ban híres zürichi beszédében²³⁴ kifejtette az Európai Egyesült Államok létrehozásának szükségességét. Beszédében Briand és Coudenhove-Kalergi érdemeire hivatkozott. Szorgalmazta a német-francia kibékülést és az Európa Tanács létrehozását mint az első lépést. Az Európai Egyesült Államokat az ENSZ égisze alatt képzelte el. Hangsúlyozta, hogy a Brit Nemzetközösség, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió az Európai Egyesült Államok szövetségesei kell hogy legyenek. Abban azonban nem foglalt határozottan állást, hogy Nagy-Britannia részt vegyen-e az európai föderációban.

²³³ G. Kirk and N. H. Wessell (eds.): *The Soviet Threat: Myths and Realities*. London, 1978. A. B. Ulam: *Dangerous Relations. The Soviet Union in World Politics, 1970-1982*. Oxford University Press, Oxford, 1983.

²³⁴ Die Rede Churchill's am 19. September 1946 in Zürich. In: *Europa. Documente*. 84-86.

Churchill felhívása után 1947-ben megalakult az Európai Föderalisták Szövetsége, mely egyesítette a különböző országokban működő föderalista szövetségeket. A szövetség tisztán föderalista programot képviselt mind az európai alkotmány, mind a tagállamok rekonstrukciója szempontjából. A Föderalista Charta (Hertenstein, 1946)²³⁵ az európai történelem föderalista hagyományait folytatva leszögezi, hogy a világszövetségen belül szükség lenne egy európai föderalista közösségre. Az európai közösség az ENSZ Alapokmányának 52. cikkelye értelmében az ENSZ regionális szervezeteként illeszkedne be a világszervezet kereteibe. Az európai államoknak a demokratikus rendezőelvek alapján alulról felfelé épülő decentralizált népközösséggé kell fejlődnie: ez a tagállamok közötti ellentéteket önmaga intézi; a tagállamok a gazdasági, politikai és katonai szuverenitásuk egy részét az általuk létrehozott nemzetek feletti föderatív szervekre ruházzák át; nem hatalmi politikát folytató szövetség, senki ellen nem irányul, pusztán a védelem szempontjaira koncentrál. Az állampolgárok jogait és kötelezettségeit európai polgárjogi deklarációban kell rögzíteni. Az unió keretein belül szabad egyezményeken alapuló regionális szervezeteket kellene létrehozni. Az európai föderalisták mindezt abban a hitben fogalmazták meg, hogy egyedül az európai föderáció államszervezete képes az összes kis és nagy európai nép számára biztosítani a területi integritást és a sajátosságaik megőrzését. Így tehát az európai föderáció nyitott minden nép előtt, mely európainak tekinti magát, s amelynek a rendezőelvei megegyeznek a demokratikus európai föderáció elveivel. Az európai föderalisták hisznek benne: amennyiben az európai népek bizonyítani tudják, hogy a nemzetállamok demokratikus megreformálása útján lehetséges a gazdasági, politikai, szociális és kulturális együttműködés problémájának föderalista szellemű demokratikus megoldása, akkor ez lesz Európa igazán értékes hozzájárulása a népek békés világmegteremtéséhez.

Az Európai Föderalisták Szövetségével párhuzamosan létrejött a Szocialista Európai Egyesült Államok Nemzetközi Bizottsága. Londonban pedig Churchill megalapította az Egyesült Európa Mozgalmat. A gazdasági együttműködés 1947-ben a Benelux államok gazdasági uniójával vette kezdetét. A Marshall-terv kereteiben Európa újjáépítésére nyújtott segély pedig lendületet adott a gazdasági együttműködésnek Nyugat-Európában. 1948-ban a Brüsszeli Szerződés létrehozta az „ötök” (Benelux államok, Franciaország és Nagy-Britannia) regionális együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményét. Egy hónappal később létrejött az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezete. Ugyanakkor felmerült a sokféle, az európai együttműködés előmozdítását szorgalmazó szervezet összehangolásának a szükségessége is. Ezzel a céllal ült össze 1948-ban a hágai első Európa-kongresszus, mely az Európa Mozgalom (European Movement) létrejöttéhez vezetett Winston Churchill, Léon Blum, Paul-Henri Spaak és De Gasperi vezetésével. Az Európa Mozgalom nemzeti tanácsokból állt, nemzetközi tanács vezetése alatt. A mozgalom az „egység a sokféleségben” (unity in diversity) alapelveket vallotta, s éppen ez volt az ereje: a benne részt vevő politikai és intellektuális erők sokaságára és az európai népek kulturális, szokásbeli és

²³⁵ Federalist Charter on European Union (The Hertenstein Programme), Hertenstein, 22. September 1946. In: A. G. Harryvan and J. van der Harst (eds.): *Documents on European Union*. St. Martin Press, New York, 1997. 42-43.

intézményes gazdagságára alapozott.²³⁶ Már a hágai kongresszuson világossá vált azonban, hogy az Európa Mozgalom két jól elkülöníthető irányzatra oszlik: az unionistákra (antiföderalisták) és a föderalistákra, s hogy az európai integráció történetét e két tábor küzdelme fogja meghatározni a továbbiakban.²³⁷

Funkcionalisták és föderalisták vitája

A vitát voltaképpen a második világháború után a föderalista és az attól elkülönülő funkcionalista teóriában előálló kezdeti zavarok indították el. A funkcionalista teória elismert képviselője, az Angliában élő és alkotó, romániai származású David Mitrany nagyjából a hágai kongresszussal egyidőben az unionistákhoz (antiföderalistákhoz) csatlakozott.²³⁸ Így ideológiailag is körvonalazhatóvá vált az európai integráció táborán belüli szakadás teoretikus lényege. Nagy, mindeddig feldolgozatlan, rendkívül érdekes vita bontakozott ki egyik oldalon a funkcionalisták és az unionisták, másik oldalon a föderalisták között a föderalizmusról és a szövetségi alkotmány szükségességéről, s a vita napjainkban is tart. A föderalisták egy mindenki számára irányadó alapszabály (alkotmány) létrehozásával akarták konkrétá tenni az Európai Egyesült Államok létrejöttét. A funkcionalisták a legkülönbözőbb területeken való gyakorlati együttműködésre vonatkozó terveket akartak megfogalmazni és az ahhoz szükséges Európa-közi együttműködési gépezetet körvonalazni.²³⁹

A funkcionalista teóriát képviselő Mitrany szerint a föderalizmusnak a szuverenitáson alapuló és a területi szervezésre orientáló régi és elavult teóriájával szemben az élet minden területére kiterjedő funkcionalista jogállamszervező gyakorlatra kell koncentrálni, mivel az egyes problémák jogi megoldása nemzetközi érvényességű — természetesen a jogi pluralizmus elvének tiszteletben tartása mellett. A funkcionalisták nem közösséget, hanem jogot akartak létrehozni, olyan közös jogrendszert, mely nem pusztán az emberektől távoli diplomáciai és jogi egyezmények szférájában létezik, hanem áthatja az emberek mindennapi életét. Funkcionalizmust és jogi pluralizmust akartak a nemzetközi kapcsolatokban. Mitrany a nemzet (kultúra) és az állam (politika) szétválasztásától tette függővé a nemzetállam szétbontásához szükséges gondolkodási és cselekvési szabadság kialakulását. A nemzetállamok lebontását és a demokratikus nemzetközi közösség létrejöttét pedig jogi szervezés útján egy, az igényeknek megfelelő ütemű nemzetközi gazdasági és regionális kulturális szerveződés keretében folyó reformfolyamatként képzelte el.²⁴⁰

Az 1943-ban Londonban megjelent „A Working Peace System”²⁴¹ címmel írt tanulmányában az európai föderatív alkotmányos megoldást szorgalmazókkal

²³⁶ *European Movement and the Council of Europe*. Published on behalf of the European Movement by Hutchinson & Co. Ltd. London, New York, 1949. 139.

²³⁷ *European Movement and the Council of Europe*. 138-157.

²³⁸ C. Navari: David Mitrany and International Functionalism. In: D. Long and P. Wilson: *Thinkers of the Twenty Years' Crisis*. Clarendon Press, Oxford, 1995. 231-232.

²³⁹ C. Navari: *David Mitrany and International Functionalism*. 231-232.

²⁴⁰ D. Mitrany: The Progress of International Government (1932) In: D. Mitrany: *The Functional Theory of Politics*. London School of Economics & Political Science, London, 1975. 103-104.

²⁴¹ D. Mitrany: A Working Peace System (1943) In: D. Mitrany: *The Functional Theory of Politics*. 122-132.

szemben azt hangsúlyozza, hogy egy világtársadalom inkább a műhelyekben és a piacon zajló közös cselekvések során fejlődik ki, mint diplomáciai helyiségekben aláírt egyezményekből. Az alkotmányos föderalista államszövetségeket azért nem támogatja, mert ez a megoldás a nemzeti szuverenitást nemzetek fölötti föderatív szervezetek rendeli alá. A föderáció alkotmányban rögzített működési szabályai pedig szerinte túl merev rendszert hoznak létre, melyet csak nehezen lehet megváltoztatni. A társadalom igényeit és az emberek praktikus együttműködését egy alkotmányos nemzetközi szövetség nem tudja elég rugalmasan szolgálni. Ezért a funkcionalista utat javasolja a világegység évszázados régi álmának a megvalósítására, mely gyökereiben az angol jogkibővítő, problémamegoldó gyakorlatnak és a Habsburg Monarchia demokratikus gondolkodói által javasolt elvnek — nemzet, állam és gazdaság szétválasztása — az ötvözete volt. Mitrany szerint a funkcionális előnye az állandó, gyors és praktikus problémamegoldó jogi szervezés az élet minden területén. Mindez elősegíti az irracionális történelmi képződmények, így többek között a nemzetállam ellehetetlenítését. A modern kor gyors technikai és társadalmi változásai közepette az alkotmányos állam és föderáció bénító hatású az ember szabad cselekvésére. A funkcionális szerint például a szövetség funkciója és célja kell hogy meghatározza a szükséges irányítószerveket. Az európai integráció során pedig az államiság területi koncepciójáról át kell térni az élet szervezésének a funkcionális logikájára.²⁴²

A föderalisták úgy gondolták, hogy amit a funkcionalisták akarnak, az nem mond ellent a föderalizmus történelmi fejlődésének, hanem a föderalizmus szövetségi politikájából logikusan következik. Coudenhove-Kalergi nézetei például annyiban különböznek Mitrany-étól, hogy nem az angol, hanem az amerikai és a svájci mintával ötvözi a Habsburg Monarchia föderatív gondolkodóinak, mindenekelőtt Rennernek a nézeteit. Így a lényeges kérdés, melyben valóban ellentmondás volt közöttük, a szövetségi alkotmány kérdése. A funkcionalisták különválását és Mitrany csatlakozását az anti-föderalistákhoz sokan megtévesztőnek tartották. A „funkcionalista föderalizmust” javasolták, azaz a föderalista módszerek és intézmények mellett a funkcionalista elvek alkalmazását.²⁴³ Szükségesnek tartották azonban egy nemzetek feletti európai jog kialakítását és az annak működéséhez szükséges nemzetek feletti intézmények és végrehajtó hatalom létrehozását, a szövetség alapszabályainak alkotmányos rögzítését.

Az unionisták és/vagy funkcionalisták kitartóan antiföderalisták voltak. Ragaszkodtak a nemzetállamok szuverenitásának a sérthetlenségéhez, s a lassú és fokozatosan kialakuló politikai együttműködés hívei voltak, mely a tagállamok kormányai közötti egyezményeken alapult. Mindezt azzal indokolták, hogy

²⁴² A feladat a nemzetközi szervezet megteremtése során Mitrany szerint voltaképpen a nemzeti és a nemzetközi célok összhangjának a megteremtése az egység a sokféleségben elv demokratikus megvalósítása. Az eddig kifejlesztett három út (1) a nemzetek közötti laza szövetség, (2) a föderáció és a (3) funkcionális. Az első teljes függetlenség alapján pusztán materiális dolgok intézésére szolgál. A föderalista szövetség nemzetek feletti kohéziót teremt, de a létrejött kontinentális vagy regionális uniók egymással rivalizáló hatalmi csoportokként működnek. A funkcionális út lényege, hogy az autoritás és egy adott terület (asszociáció vagy nemzetek föderatív szövetsége) közötti tradicionális kapcsolattal funkcionális jogi szervezés útján szakítson. Lényegében a nemzeti szuverenitás megőrzésének és a túl szoros vagy túl laza szövetségnek a problémáját akarta megoldani. D. Mitrany: *A Working Peace System* (1943) In: D. Mitrany: *The Functional Theory of Politics*. 125.

²⁴³ C. Navari: David Mitrany and International Functionalism. In: D. Long and P. Wilson: *Thinkers of the Twenty Years' Crisis*. Clarendon Press, Oxford, 1995. 214-247.

föderáció csak azonos kultúrájú, azonos fejlettségi szintű és lényegében azonos politikai szisztémájú népek között lehetséges. Vonakodtak attól, hogy az egyes nemzetállamok feladják gazdasági, katonai és külpolitikai szuverenitásukat. Elképzelhetetlennek tartották például, hogy a közös gyűlés képviselőit ne a kormányok jelöljék ki, hanem népszavazás útján, az állampolgárok aktív bevonásával válasszák meg. Az volt az álláspontjuk, hogy a föderáció létrehozásának az útjában álló nehézségek legyőzhetetlenek, s így a föderalista politika irreális és nem praktikus. Mindenekelőtt az angol és a skandináv politikusok tartoztak ehhez a táborhoz. A föderalisták velük szemben olyan európai föderációt akartak, mely hatékony alkotmányba foglalt és fejleszthető európai joggal, nemzetek feletti intézményekkel és vezetéssel rendelkezik, s ezt lehetőleg minél gyorsabban igyekeztek létrehozni. Mindennek érdekében a tagállamok belső demokratikus strukturális reformját szorgalmazták az önkormányzati szintről kiindulva a nemzetközi jogi és ember jogi alapelveknek megfelelően. Ezen felül a nemzetek feletti intézmények létrehozásának funkcionalista módszerét képviselték, mely a tagállamok szuverenitását a közös intézményeknek rendelte alá a közösséget érintő ügyekben. Tehát az abszolút nemzeti szuverenitásnak véget akartak vetni, s a szuverenitás egy részét a föderális kormányzatra akarták bízni. Mindenekelőtt olasz, francia, holland és belga politikusok körében jellemző a föderalista lendület a második világháború után.²⁴⁴

Az Európa Mozgalom identitáskeresése. Viták az Európa Tanácsról

Az Európa Mozgalom szabad, pluralista és demokratikus szövetséggé fejlődött, melynek egyértelműen elfogadott alapelve a nacionalizmus és a rasszizmus elleni küzdelem volt. Ehhez az alapelvhez kapcsolódóan a mozgalom kereteiben folyt az európai identitáskeresés, mely a múlttal való őszinte szembenézést szorgalmazta. Tudatosan el kellett dönteni, hogy az új Európát szervező politikusok mivel és kikkel vállalnak szellemi azonosságot, s mi az, amitől elhatárolják magukat. Erre azért volt szükség, hogy az új Európa rendezőelveit meg tudják határozni. Az Európa Mozgalmat létrehozó politikusok az európai unió eszméjét olyan réginek tartották, mint amilyen régóta maga az európai kultúra létezik.²⁴⁵ Mindezt számukra azok az államférfiak, egyházi emberek és filozófusok bizonyították, akiknek tervezetekben kifejtett álmai az egységes Európáról fennmaradtak. Kortársaik az expanzív monarchikus nemzetállamok és a nacionalizmus virágzása idején mindvégig utópistáknak tekintették őket, ugyanakkor ezek a nagyrészt morális indíttatású és az esetek többségében a békemozgalomhoz tartozó utópiák most sok évszázad elteltével valósággá kezdtek válni. Az Európa Mozgalom az európai közösség elődeinek tekintette Sully „Nagy tervét”, Penn eszméit egy európai parlamentről, Saint-Pierre abbé gondolatait egy európai alkotmányról, Rousseau tervét egy európai föderációról, Kant tervét a szabad államok népjog által szabályozott föderációjáról. Churchill például a hágai kongresszus megnyitóján 1948 májusában az európaiakat Sully „Nagy Terve” szolgáloinak

²⁴⁴ B. Vuyenne: *Petite histoire de l'idée européenne*. 188-189; *European Movement and the Council of Europe*. 141-145.

²⁴⁵ *European Movement and the Council of Europe*. Published on behalf of the European Movement by Hutchinson & CO. (Publishers) LTD. London-New York- Melbourne-Sydney-Cape Town, 23-30.

nevezte, a következőket mondván: „after this long passage of years, we are all the servants of the Grand Design”.²⁴⁶ Churchill-lel ellentétben Coudenhove-Kalergi inkább amellett volt, hogy Saint-Pierre abbé nézeteit folytassák, s hozzák létre a demokratikus alkotmánnyal rendelkező európai föderációt.

A 20. század nagy európai alakjai közül az Európa Mozgalom azonosult Coudenhove-Kalergi gróf írásaival és tevékenységével, aki a Páneurópa-mozgalmat megalapította 1922-ben. Coudenhove-Kalergit egy olyan európai unió szorgalmazójának tekintették — eléggé felületesen, meg nem értve és egyoldalúan beállítva gondolatait -, amely az államok laza szövetsége lett volna, a szuverenitásuk megtartásával. Mindezt a Páneurópa-mozgalom bécsi kongresszusára hivatkozva állították, mely a következőképpen határozta meg a mozgalom célkitűzését: „The creation of a European Confederation in which sovereignty and equality would be preserved”.²⁴⁷ Identitást vállaltak továbbá Briandnak az európai unió létrehozása érdekében kifejtett munkásságával. Briand tervét az Európa Mozgalom közvetlen elődjének tekintették.

Az Európa Mozgalom kereteiben a viták végül is egy európai gyűlés (Európa Tanács) létrehozása körül csúcsosodtak ki. Ez jól tükrözi az európai egység gondolatot támogató unionista (antiföderalista) és föderalista politikusok közötti alapvető különbséget, melynek teoretikus alapjairól fentebb már szó volt. Az unionisták a kormányközi megoldás hívei voltak. A régi nemzetállami szisztéma újjáéledése közepette nem akartak többet egy az európai államok ügyeit összehangoló külügyminiszterekből álló miniszteri tanácsnál. A brit külügyminiszter, Ernest Bevin például egyáltalán nem szimpatizált egy európai gyűlés létrehozásával. Szerinte az csak akkor lesz aktuális, ha a kormányok már megoldották egymás között a védelem, a gazdasági együttműködés és a politikai fejlődés irányvonalának a kérdését. Az európai nemzetállamok jelenlegi állapotában az európai gyűlés létrehozása olyan lenne, mint a „tetővel kezdeni a ház építését”.²⁴⁸ Az angol alkotmányos fejlődés tradícióinak alapján álló konzervatív politikus ezzel azt akarta mondani, hogy a status quoból kiindulva kormányközi tárgyalásokon kell folytatni a gyakorlati jogegyeztető és problémamegoldó politikát a mindenkori igényeknek megfelelően. Ezeket az igényeket pedig a külügyminiszterek, mint funkciójukból következően a nemzetállami érdekek képviselői, tudják és határozzák meg.

A föderalisták az antiföderalistákkal szemben a konkrét együttműködés szükségességét hangoztatták. A nemzetállami érdekek Miniszteri Bizottságban történő miniszteri koordinációja mellett az érintett országok állampolgárainak az érdekeit is kifejezésre juttató európai szintű tanácskozó gyűlés létrehozását szorgalmazták. Az Európai Tanácskozó Gyűlés a tagállamok közös érdekeit képviselné, és jogában állna kritizálni a kormányok politikáját, háttérbe szorítva ezzel az európai egységet akadályozó és ellenző erőket. A föderalisták tehát a békében együttműködni akaró, aktívan cselekvő európai állampolgár érdekeinek a szintjéig szerettek volna lemenni az európai unió szervezésénél. Ha az európai

²⁴⁶ *European Movement*. 24.

²⁴⁷ *European Movement*. 28.

²⁴⁸ To create an Assembly at this stage was in his opinion like „putting on the roof before building the house”. Memorandum of the European Movement to Brussels Treaty Powers, August, 1948. *European Movement*. 53.

embereket aktívan bevonják a politikába egy európai parlament útján, ez elősegíti az európai identitástudat kialakulását, amely nélkülözhetetlen az önként vállalt és akart politikai és gazdasági közösség kialakításához. Az Európa Mozgalom föderalistái tehát egy az európai népet képviselő törvényhozó hatalommal rendelkező Európai Parlament létrehozása mellett voltak, melyet a demokratikus európai népközösség alapfeltételének tekintettek.²⁴⁹ A föderalisták gondolatköre az amerikai alkotmány és az azt teoretikusan megalapozó „Föderalista” illetve a svájci alkotmány hatását tükrözi. Az angol jogkibővítő és problémamegoldó államszervezési gyakorlat azonban a közmegegyezésen alapuló alkotmányos kormányzati megoldást a gyakorlati élettel nehezen összeegyeztethetőnek tartotta. Ez azt jelentette, hogy a nemzetállamokat addig kell modernizálni és globalizálni, míg a ’tető’ magától létre nem jön. Az európai nemzetállamok politikáját tehát ezek a viták jellemezték a háború utáni politikai és gazdasági helyreállítási munkálatok közepette. A nemzetállamok rekonstruálása során a nemzetállami érdekeket előnyben részesítő nacionalizmus újjáéledése pedig fokozatosan mélyítette el a küzdelmet és kényszerítette kompromisszumos megoldásokra a föderalistákat és a nemzetek feletti megoldást keresőket.

Az Európa Tanács Alapokmánya

Az Európa Mozgalom és a hágai kongresszus eredményeként 1949-ben megalakult az Európa Tanács (Council of Europe). Sok évszázados eszme vált valósággá. Az Európa Tanács megalakulása egy új demokratikus kibontakozás kezdetét (föderalista nézőpontból első lépését) jelentette Európában a második világháborút követően. Az Európa Tanácsnak és Alapszabályának²⁵⁰ megalkotása — Belgium, Dánia, Franciaország, Írország, Olaszország, Luxemburg, Hollandia, Norvégia, Svédország, Nagy-Britannia, és Észak-Írország részvételével — azt bizonyította, hogy az európai egység megteremtéséhez szükség van egy nemzetek feletti politikai szervezetre. Az európai politikusok a háború utáni föderalista lendület ellenére sem fogalmaztak meg azonban föderalista alkotmányt, amely föderális kormányzat létrejöttéhez vezetett volna, mint ahogy az az Amerikai Egyesült Államok vagy Svájc (1848) esetében történt. Ehelyett egy Európa Tanácsot hoztak létre, amely a közösen elfogadott alapszabály szerint működött. A szövetség célja a béke megőrzése volt. A tagállamok elfogadták a jog uralmát, az emberi jogok és alapvető szabadságok biztosítását. Minden állam számára, mely ezeket az elveket vallotta, lehetővé tették a szervezethez való csatlakozást. A tagállamok tagjai lehetnek az ENSZ-nek. Az a tagállam, mely megsértette az alapszabályban foglaltakat kizárható volt. Az Európa Tanács ugyanakkor nem foglalkozott nemzetvédelmi kérdésekkel, kereken elhatárolta magát tőlük.

Az Európa Tanács Alapszabálya arról tanúskodik, hogy a tagállamok szerint létezik egy közös európai kulturális örökség, mely összeköti az európai országokat, és az európai identitás alapját képezi. Az Európa Tanács tagjai

²⁴⁹ Extract from Memorandum submitted by the European Movement to the Five-Power Study Commission, 23rd November, 1948. In: *European Movement*. 54-55.

²⁵⁰ Statute of the Council of Europe, London, 5th May, 1949. In: *European Movement and the Council of Europe*. 169-184. Extracts from the Statute of the Council of Europe. Signed at London on 5th May, 1949. In: *European Commission of Human Rights, Documents and Decisions*, 1955-1956-1957. M. Nijhoff, The Hague, 1959. 2-40. Magyarul: Az Európa Tanács Alapszabálya, London, 1949 máj. 5. In: *Az Európa Tanács Válogatott Egyezményei*. Szerk.: Mavi V.: Conseil de l'Europe-Osiris, Budapest-Strasbourg, 1999. 13-25. Lásd még NSZD. 498-510.

elfogadták azokat a szellemi és morális értékeket, amelyeken népeik közös örökségeként a tiszta demokrácia nyugszik. Ezek az individuális szabadságjogok, politikai szabadságjogok és a jog uralma. Az Európa Tanács célja a tagállamok közötti szövetség elmélyítése abból a célból, hogy a közös eszméket és alapelveket megőrizték és megvalósítsák, és hogy a gazdasági és szociális haladást elősegítsék. Ezt a célt az Európa Tanács intézményei viták, megegyezések, valamint közös gazdasági, kulturális, szociális, tudományos, jogi és adminisztratív együttműködés és az emberi jogok és alapvető szabadságok biztosítása útján kívánják elérni.

Az Európa Tanács irányító szervei a Miniszterek Bizottsága, a Tanácskozó Közgyűlés és az ezeket szolgáló Titkárság. A Miniszterek Bizottsága a kormányok közötti együttműködéssel foglalkozott. A tagállamokat egy-egy képviselő — külügyminiszter — képviselhette a Bizottságban. Minden államnak egy szavazata és vétőjoga volt. A Közgyűlés funkciója a közös problémák megtárgyalása. Az európai emberek a Közgyűlésen keresztül fejezhették ki törekvéseiket és véleményüket. A Közgyűlés tagjait a tagállamok kormányai jelölték ki olyan módon, ahogy akarták. Franciaország, Olaszország és Nagy-Britannia 18 képviselőt küldhet, a kisebb országok négyet-hatot, Luxemburg hármat. A Miniszterek Bizottsága a döntéshozó szerv, de döntései elvben kollektívek, közösen hozza azokat a Közgyűléssel, a Bizottsággal és a kormányokkal. A Miniszterek Bizottsága a tagországok kormányai felé közvetítette a döntéseket, ugyanakkor nem nevezhető igazi végrehajtó testületnek. A valóságban nem okozott különösebb meglepetéseket, mivel minden államnak egy szavazata és vétőjoga volt. A Közgyűlésnek a Miniszterek Bizottságával való kapcsolatában a gyakorlatban csupán az a lehetőség adatott meg, hogy ajánlásokat tegyen, anélkül azonban, hogy bármilyen módon befolyásolni tudta volna a Bizottság döntéseit. A Miniszterek Bizottsága gyakran tudomást sem vett a Közgyűlés ajánlásairól. Ugyanúgy, ahogy a Miniszterek Bizottsága nem működött igazi végrehajtó szervként, a Közgyűlés sem volt igazi törvényhozó szerv. Az Európa Tanács kettős struktúrája jól tükrözte a nemzetállami kormányközi erők és a nemzetállamok feletti megoldást kereső föderalista erők között született konföderációs kompromisszumot.²⁵¹

A Titkárság tagjai független személyek voltak. Minden tagállamnak el kellett ismernie, hogy a főtitkár és a Titkárság tagjai a tagállamok fölött állnak, nemzetköziek. A főtitkár a Miniszterek Bizottsága előtt felelt a Titkárság munkájáért. Az Európa Tanács tisztségviselői diplomáciai védeltséget élveztek. A költségek a tagállamokat terheltek.

Az Európa Tanács az első olyan európai szintű intézmény volt, mely Európában megtörte a nemzetállami nacionalizmus uralmát. Alapszabálya korántsem oly hatékony a föderális kohézió teremtésében, mint az amerikai vagy a svájci alkotmány. Sőt, még konföderatív alkotmánynak is csak fenntartásokkal nevezhető, mert nem állítható, hogy a közös szervezetnek, a konföderális hatalomnak elegendő erőt biztosított volna. Nem állítható, hogy mint a tagállamok közös kormányzata elég hatékony lett volna a tagállamok szuverenitásával

²⁵¹ D. W. Urwin: *A közös Európa. Az európai integráció 1945-től napjainkig*. Szerk. Palánkai T. Corvina, Budapest, 2000. 42.

szemben. Az Európa Tanács végül is nem hozott létre egy európai alkotmányt és egy olyan hatékony európai konföderatív kormányt, melynek a tagállamok szuverenitása a közös ügyekben alá lett volna rendelve. Inkább a Népszövetségi Szerződéshez és az ENSZ Alapokmányához hasonlítható, amelyek nem is nevezik magukat alkotmánynak és nem hoznak létre nemzetközi kormányzatot a tagállamaik felett, hanem egyszerűen csak egy közös szervezetet. A közös szervezeten belül a kohéziót a demokratikus rendezőelvek közösségéért és az alapvető emberi jogokért való küzdelemnek kellett megteremtenie.

Az Európa Tanács rendezőelvként elfogadta az ENSZ Alapokmányát és Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatát, amelyet az Egyesült Nemzetek Szövetsége 1948. december 10.-én deklarált. Az európai emberi jogok és alapvető szabadságok támogatására született egyezményrel pedig mintegy kiegészítették az Európa Tanács Alapokmányát. „Az emberi jogok európai deklarációját” 1950-ben írták alá Rómában, és 1953-ban emelkedett törvényerőre.²⁵² Ez a deklaráció rögzíti az emberi jogokat és szabadságokat, és biztosítja azok kollektív garanciáját, nemzetközi ellenőrzés alatt. A benne foglalt alapvető emberi jogok: a törvény általi védelemhez való jog; a szabadsághoz és a személyi biztonsághoz való jog; a gondolat-, a vélemény- és a vallásszabadság garantálása; a véleménynyilvánítási szabadság, a gyülekezési és társulási szabadság; a család alapításhoz való jog; a jogok és a szabadságok nemre, fajra, bőrszínre, nyelvre, vallásra, politikai vagy egyéb meggyőződésre, nemzeti vagy szociális eredetre, nemzeti kisebbséghez való tartozásra, tulajdonra, születésre vagy egyéb státuszra való diszkrimináció nélküli biztosítása. E jogok védelmére a következőket tartalmazza a deklaráció: az egyezményben foglalt jogokkal nem lehet visszaélni és azokat hamis célokra sem lehet felhasználni. Egyetlen állam, csoport vagy személy sem kezdeményezhet olyan akciókat, amelyek megsértik vagy limitálják a deklarációban foglalt alapvető emberi jogokat és szabadságokat. A nyilatkozatban foglaltak biztosítására a szerződő felek létrehozták az Emberi Jogok Európai Bizottságát, mely 1954-ben tartotta első ülését, és az Emberi Jogok Európai Bíróságát. Az előbbi bizottság tagjait a Miniszterek Bizottsága választja abszolút többséggel a tanácskozó testület bizottságának listáján szereplő jelöltek közül. A szerződő felek képviselőinek minden csoportja három jelöltet állíthat. A bizottsági tagokat hat évre választják. Az egyezmény pontosan rendezi a bizottság és a bíróság működési szabályait.

Az Európa Tanács tehát a tagállamok belső jogviszonyainak a nemzetközi joggal és az egyetemes emberi jogokkal való harmonizációja szellemében kívánja az európai államok közötti együttműködést és az európai államoknak a világ többi országával való együttműködését előmozdítani. Ez úton próbálja ellehetetleníteni a nemzetállamokra leszűkülő nacionalista szemléletet és az abból eredő konfliktusokat. Az elgondolás azon alapult, hogy a tagállamok demokratikus kibontakozása a második világháborút követően már egyértelmű. Ezért a nemzetállamok szintjéről kiinduló fokozatos problémamegoldó, jogegyeztető demokratikus bel-, kül-, gazdaság-, szociális és az emberi jogok tiszteletben tartásán alapuló politika folyamatosan el fog vezetni az európai államok

²⁵² Az Európa Tanács Emberi Jogi Dokumentumai. Szerk.: Mavi V. Conseil de l'Europe – Osiris, Strasbourg – Budapest, 1999.

demokratikus szövetségéhez. Az Európa Tanács szerepe óriási volt az európai integráció elindításában. Nem bizonyult azonban eléggé hatékonynak az integráció további lépéseinek elmozdítására.

Az Európa Tanács Alapokmányának föderalista kritikája

Az európai föderalisták az Európa Tanács létrehozását a demokratikus Európa-gondolat egyik legnagyobb sikerének tartották, de csak az első lépésnek. Úgy gondolták, hogy a megkezdett integrációt egy európai alkotmánnyal, kormánnyal, föderatív törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalommal rendelkező európai közösség létrehozásával kellene folytatni. A föderalista belga professzor, Henri Brugmans, aki aktívan részt vett az Európa Tanács létrehozása körüli vitákban úgy gondolta, hogy az Európa Tanácsot a nemzeti érdekeket képviselő külügyminisztereknek sikerült megbénítaniuk, s így a szervezet az európai államok demokratikus szervezése szempontjából zsákutcába jutott. Hamarosan világossá vált ugyanis, hogy az igazi hatalom a nemzeti kormányok kezébe került. Brugmans szerint az európai politikusok a második világháború után ismét elszalasztottak egy alkalmat az európai nemzeti problémák megoldására.²⁵³

Folytatódott tehát a vita a hagyományos kormányközi együttműködés támogatói (Nagy-Britannia és a skandináv országok) és a föderalisták között. A föderalisták a szövetségi állam (Bundesstaat) irányába akarták továbbfejleszteni a közös európai szervezetet. Az antiföderalisták pedig, mivel csak egy lazább államszövetséget akartak, mindezt elleneztek. Az Európa Tanács megalakulása után az európai államok szorosabb szövetségére törekvő szervezetek — többek között az Egyesült Európa Mozgalom, a Szocialista Mozgalom az Európai Egyesült Államokért, az Európai Föderalisták Szövetsége, az Európai Együttműködés Gazdasági Szövetsége, az Európai Parlamenti Unió — és a Páneurópa-mozgalom képviselői memorandumokban fejtették ki az európai integrációra vonatkozó nézeteiket.²⁵⁴

Az 1949-ben megalakult Európa Tanácsot Coudenhove-Kalergi a Páneurópa-mozgalom nagy győzelmének tekintette, mivel ez volt az európai államszövetség első hivatalos szerve. Ugyanakkor csak az európai integráció útján tett első lépést látta benne. Következő lépésként az amerikai és a svájci példa követését szorgalmazta, mely egy olyan európai föderáció létrehozását jelentette volna, amely egyúttal az európai népet és az európai nemzetet is megteremti. Szükségesnek tartotta továbbá, hogy az európai föderáció alkotmányban rögzítse a szövetség működésének az alapszabályait. A föderalizmust tehát úgy értelmezte, hogy az európai népek nagy regionális szövetsége végső soron egy európai nemzetté alakul. Így Európából a rendezőelvek azonosságán alapuló soknemzeti demokratikus föderatív nemzet lesz, mely békés és föderatív kooperációra képes a világ többi hasonlóan szervezett regionális föderációjával.

Denis de Rougemont-nak, az európai egység gondolat megvalósításáért folytatott harc föderalista elveket valló vezető személyiségének az európai integrációval kapcsolatban az volt a véleménye, hogy az európai föderációt a svájci szövetség példájára kell létrehozni. Ugyanakkor hangsúlyozta: ahhoz, hogy

²⁵³ H. Brugmans: *L'idée Européenne 1920-1970*. De Tempel, Bruges, 1970. 144-145.

²⁵⁴ *Europa, Dokumente*. 252-301.

a svájci kantonokat föderációba szervezzék, mintegy hatszáz éves politikai harcra volt szükség. Az európai államok föderációjának története is hosszú küzdelem, amelynek során mindig újabb és újabb utakat találtak ki. Bizonyítja ezt a Német-római Birodalom tradíciója, a középkori városszövetségek, az amerikai alkotmány megalkotása, a svájci föderáció létrehozása az amerikai példa alapján. Feltételezhetően a svájci példa nyomán majd az európai föderáció is létre fog jönni a jogállami demokratikus szövetségi politika mind újabb és újabb útjait felfedezve a változó életkörülmények között.²⁵⁵ Denis de Rougemont mindenesetre az Európa Tanács létrehozását jelentős állomásnak tartotta az európai nemzetállamok közötti szövetségi politika útján, s úgy gondolta, hogy a föderációért a harcot tovább kell folytatni a békés jövő érdekében. A föderalizmus olyan demokratikus elv ugyanis, mely véd az autokratikus és totalitárius szellemiség ellen, s képes minden olyan individualizmust legyőzni, mely diktatórikus kollektívizmushoz vezethet. A föderalizmus elve képes továbbá ellehetetleníteni a nemzetállami nacionalizmus erőit is.

Az európai védelmi unió kérdése

Az Európa Tanács Alapokmánya elhatárolta magát a védelmi ügyektől. Ennek az volt az oka, hogy az európai országok a második világháború után nem voltak képesek a védekezésre. A Németországgal és a Szovjetunióval való együttműködés kérdése súlyos és megoldatlan probléma volt, továbbá a háborús károkat is helyre kellett állítaniuk. Ilyen körülmények között csak az Észak-atlanti Szövetség volt alternatíva. Ez külön védelmi szövetség létrehozásának szükségességét jelentette az USA-val való együttműködés keretében. 1949-ben 12 állam részvételével megalakult az Észak-atlanti Szerződés Szervezete (NATO), amely Nyugat-Európa számára védelmet nyújtott a Szovjetunióval szemben. Amerika ily módon mintegy átvette Nyugat-Európa katonai vezetését.

Az európai politikusoknak állást kellett foglalniuk egy európai védelmi szövetség, valamint a NATO-n belüli európai hadsereg létrehozásának a kérdésében, melyet René Pleven francia miniszterelnök javasolt tervében.²⁵⁶ A nyugati politikusok számára a fő problémát Németország újrafelfegyverzésének a kérdése okozta. Németországgal szemben általános volt a bizalmatlanság, féltek a német militarizmus újjáéledésétől. Franciaország megoldásként egy vegyes hadsereg felállítása mellett volt, egységes főparancsnoksággal. A közös hadsereg felvetése bombaként hatott, mivel ez egy közös külpolitikát is igényelt volna. Ahhoz pedig szükség lett volna egy közös kormányzatra, mely a szövetségi parlamentnek felelős. Egy ilyen kormányzat létrehozását tűzte ki célul a Szén- és Acélközösség létrehozását javasló Schuman-terv, mely egyúttal a szén- és acélipar békés célokra korlátozását is magában foglalta. A Schuman terv és a közös európai hadsereg létrehozását célzó Pleven terv végül is az európai föderáció megteremtését jelenthette volna. Nagy sikerként könyvelhető el az európai

²⁵⁵ D. de Rougemont: *Die Schweiz. Modell Europas. (Der schweizerische Bund als Vorbild für eine europäische Föderation)*. Verlag F. Molden, Wien-München, 1965. 82.

²⁵⁶ Regierungserklärung des Ministerpräsidenten René Pleven vom 24. Oktober 1950. In: *Europa. Dokumente*. 341-345.

védelmi szövetségről szóló egyezmény megalkotása 1952-ben,²⁵⁷ melyet azonban nem ratifikáltak. Az Európa Tanácsban ugyanis nagy viták folytak az európai föderációról föderalisták és antiföderalisták között. A nemzeti szuverenitást védő politikusok igyekeztek megakadályozni a föderáció létrehozását. Európa védelmének kérdése végül is az Atlanti Szövetség kereteiben maradt a hidegháború idején. Az 1954-ben kialakult Nyugat-Európai Unió elsődleges szerepe a kölcsönös segítségnyújtás garantálása volt egy Európa ellen irányuló támadás esetén, valamint a béke és a biztonság fenntartása Európában. Hosszú ideig a NATO „gyenge karjának” tekintették. A Nyugat-európai Uniót 1986-ban újraaktivizálták és ma a NATO európai pillérévé fejlődött. Az Európai Unió a NATO-t tekinti biztonsági garanciájának, ezért voltaképpen egy szélesebb euro-atlanti integrációban kell gondolkodni, melynek része az európai államok közötti integráció.

9.3. Az európai integrációs folyamat kibontakozása

A Monnet-Schuman taktika

A föderalisták (a kormányok fölötti) és az unionisták (a kormányközi megoldás hívei) vitájából kiderült, hogy az 1950-es évek végére mindössze csak néhány állam állt készen arra, hogy a szuverenitása egy részéről lemondjon az európai unió megvalósításához szükséges nemzetállamok feletti (supranational) intézmények javára. Ilyen körülmények között fejtette ki Robert Schuman (1886-1924) francia külügyminiszter az elveit 1950-es nyilatkozatában.²⁵⁸ A Schuman terv sokban hasonlított Briand memorandumához, hiszen Schuman lényegében egyetértett Briand nézeteivel. A különbség közöttük abból adódott, hogy Schuman a gazdasági együttműködés elsőbbségére tette a hangsúlyt a politikaival szemben, okulván az Európa Tanács létrehozása körüli vitákból. Schuman mindenekelőtt békét akart. Az európai államok szövetségének a megteremtését pedig a béke alapfeltételének tekintette. Hangsúlyozta, hogy az európai szövetség nem irányulhat mások ellen, hiszen a népek kölcsönösen függenek egymástól. Európa nemzetállami szisztémájából és hagyományaiból kiindulva azonban úgy vélte, hogy egy európai föderális szövetség csak fokozatosan érhető el, pedig a nemzeti jellegzetességek a legjobban egy demokratikus föderatív szövetségen belül tudnak virágozni. Hangsúlyozta, hogy meg kell találni az európai népek közötti igazi szolidaritáshoz vezető módszereket. Az első lépés az évszázados francia-német ellentét orvoslása. E célból javasolta az Európai Szén- és Acélközösség létrehozását, amely a gazdasági fejlődés közös alapjait megteremtve az európai föderációhoz és a békés egymás mellett éléshez vezető első lépés. Egy közös irányítású Európai Szén- és Acélközösség ellehetetlenítené a háborús erőket. Ellentétben azokkal a nemzetközi kartelekkel, amelyeknek célja a nemzeti piacok felosztása és

²⁵⁷ Vertrag über die Gründung der Europäischen Verteidigungsgemeinschaft vom 27. Mai 1952. In: *Europa. Dokumente*. 349-383.

²⁵⁸ The Schuman Declaration. Paris, 9 May 1950. In: A.G. Harryvan and J. van Harst: *Documents on European Union*. St. Martin's Press, Inc. New York, 1997. 61-63; Schuman nézeteiről lásd még: R. Schuman: *Pour l'Europe*. Nagel, Paris, 1963,

kizsákmányolása, az Európai Szén- és Acélközösség a piacok fúzióját és a termelés kiterjesztését szolgálná. A közösség élén álló Főhatóság (High Authority) célja a termelés modernizálása, a minőség javítása, a német, a francia és a többi tagállam piacának egyenlő ellátása, az életszínvonal emelése és a munkakörülmények javítása lenne. A közösség alapelveit és az együttműködés módjait egy, a tagállamok parlamentjei által ratifikált szerződésben kell lefektetni.

Schuman tervének háttérében Jean Monnet (1888-1979) állt, akit az Európai Közösség „szürke eminenciásának” tekintenek. Monnet a francia gazdasági modernizáció felelőse, a keynes-i gazdaságpolitika lelkes híve volt, s egy föderális Európai Egyesült Államok létrehozásán munkálkodott. Ez utóbbit azonban csak fokozatosan tartotta megvalósíthatónak. Monnet nagy gondolata a korábbi, utópiának bizonyuló tervekkel szemben az volt, hogy az együttműködést a gyakorlatban is el kellene kezdeni. A többi majd érdekek szerint menni fog a maga útján, hiszen az európai népközösség nem lehet más, mint szabad emberek szabad társulása érdekeiktől vezérelve. A politikus dolga az, hogy érdekeltté tegye az embereket a társulásra úgy, hogy az európai népközösséget minél vonzóbbá fejlesztik. Monnet, az aktív európai föderalista politika híveként a háborús károk helyreállítását, a gazdasági együttműködés elindítását és Németország integrálását szorgalmazta az európai népközösségbe. Úgy vélte, hogy egy Európai Szén- és Acélközösség (Montánunió) létrehozása a gazdasági integráció első lépéseként elindítja majd a gyakorlati és adminisztratív együttműködést az európai nemzetállamok között, s így az újrafegyverkezési politikához szükséges hadiipar ellehetetlenül. Mindez elő fogja segíteni Németország integrálását, s egyúttal Franciaország gazdasági talpraállítását is.²⁵⁹ Schuman a Monnet által tervezett Szén- és Acélközösség ideális kivitelezőjének bizonyult. 1951-ben a Párizsi Egyezmény szabad utat adott a Szén- és Acélközösség létrehozásának²⁶⁰.

Mindez Briand szellemében történt, aki hangsúlyozta, hogy az európai egység megszervezése az absztrakt teóriák helyett kreatív gyakorlati szervezőmunkát igényel. Az Európai Szén- és Acélközösség a gazdasági együttműködés föderalista intézményes megszervezése felé jelentette az első lépést, s ebben az értelemben jogilag új ötleten alapult: a föderáció területi politikai szervezési elveit a gazdasági életre alkalmazta. Ily módon a gazdaság szervezését elválasztotta a nemzetállamok kormányaitól, és nemzetek feletti közös szervezet irányítása alá helyezte; politika és gazdaság szétvált. A nemzetállami keretokről leválasztott gazdaság szervezésénél pedig föderatív típusú jogállami struktúrát alkalmazott, mely egyensúlyba tartotta a nemzeti és a nemzetek feletti gazdasági érdekeket. Az erre vonatkozó szabályokat alapszerződésben fektette le. Az együttműködést ezen a nemzetközi jogi alapon tovább lehetett fejleszteni, ezáltal megvetették egy egyre szélesülő és mélyülő európai jogi közösség potenciális alapjait. Ezért tekintik az Európai Szén- és Acélközösség alapszerződését az Európai Unió alapszerződésének.

Az európai egység gondolat gyakorlati megvalósítása az államok közötti gazdasági együttműködés az Európai Szén- és Acélközösség alapszerződésével

²⁵⁹ J. Monnet: *Mémoires*. Fayard, Paris, 1976. 346.

²⁶⁰ Vertrag über die Gründung der Europäischen Gemeinschaft für Kohle und Stahl vom 18 April 1951. In: *Europa. Dokumente*. 305-339.

indul. A Párizsi Egyezmény a „hatok” konföderális „alkotmánya”, s mint ilyen az európai államok gazdasági szövetségének kiindulópontja. A Szén- és Acélközösség szerződése megszabta a közösség intézményes struktúráját (ez a Schuman-tervben is szerepelt), mely a Főhatóság, a Tanács, a Közgyűlés, és a Bíróság intézményéből állt. A Főhatóság nemzetek feletti nemzetközi szakértői és irányítószerv, melynek határozathozatali és végrehajtó jogköre volt. Mellette tanácsadó bizottság működött. A Közgyűlés a közösségben egyesült országok népeinek a képviselőiből állt, ellenőrző hatáskörrel. A Főhatóság nem a kormányoknak, hanem a Parlamentnek volt felelős. A Tanács a kormányok tevékenységét hangolta össze. A Bíróság az alapszerződésben foglalt közösségi jog értelmezője a gyakorlati végrehajtásban. A Szén- és Acélközösség az első olyan európai demokratikus gazdasági szervezetnek tekinthető, melyben a föderatív jelleg túlsúlyban volt a kormányközi befolyással szemben. A továbbiakban az európai gazdasági közösség fejlődésének a történetét a nemzetek feletti szervnek tekinthető Bizottság és a Parlament küzdelme jellemezte a Tanáccsal szemben, amely előnyben részesítette a kormányközi megoldásokat és befolyást, s így fékezte a demokratikus kibontakozást.

Az Európai Gazdasági Közösség

A franciák által elkezdett integráció előrelendítését a Benelux államok folytatták. 1955-ben a Montánunió belül dolgozták ki az ún. Beyen-tervet, folytatva azt a gondolatot, hogy ha a politikai unió belátható időn belül nem is lehetséges, mégis mód nyílna a gazdasági összefogásra, mely végül a politikai integrációt is elő fogja mozdítani. A Montánunió Minisztertanácsa 1955-ben elfogadta a Beyen-tervet és egy szakértői bizottságot bízott meg a belga Paul-Henri Spaak vezetésével a részletes javaslatok kidolgozására. A Spaak-féle kormányközi szakértői bizottság 1956-ban terjesztette jelentését a kormányok elé és ebben javasolta az Európai Gazdasági Közösség, valamint az Euratom megalakítását. A Római Szerződést aláíró államok 1957-ben elfogadták a javaslatot: az így létrejött két szervezet a Szén- és Acélközösség mellé felsorakozva ugyanazt a hat államot fogta össze. Mindez jelentős lépés volt az európai integráció felé, mivel az Európai Gazdasági Közösség és az Euratom keretében létrejött a „hatok” „Kis-Európája” (Nyugat-Németország, Franciaország, Olaszország, Benelux államok). A Római Szerződés (1957. március 25.)²⁶¹ főszereplőjének Paul-Henri Spaak belga baloldali szocialista politikus tekinthető. Azt vallotta, hogy el kell érni a nemzetgazdaságok progresszív fúzióját, ki kell alakítani a közös piacot, szorgalmazni kell a közös intézmények fejlesztését és a szociális politika harmonizálását. A nemzetállami érdekeket védő politikusokkal való nehéz küzdelme nyomon követhető emlékirataiban.²⁶²

A Római Szerződés megkötésével lehetővé vált a gazdasági és politikai együttműködés elmélyítése a liberalizmus, a jogharmonizáció és az integráció elvei alapján. A gazdaságban szorgalmazták a közös piacot, a vámok eltörlését, a

²⁶¹ K. R. Simmonds (ed.): *Sweet & Maxwell's European Community Treaties*. Sweet & Maxwell Ltd, London, 1975.

²⁶² P.- H. Spaak: *The Continuing Battle. Memoires of a European 1936-1966*. Weidenfeld and Nicolson Ltd., London, 1971. 238-255.

személyek szabad mozgását, a tőke szabad áramlását és a közös mezőgazdasági politikát. Bizonyos gazdasági területeken az államok autonómiáját alárendelték a közösségnek. A politikában az európai emberek szorosabb szövetségét hangsúlyozták. Mindenféle nemzeti, faji diszkriminációt elítéltek. Az Európai Gazdasági Közösségben a tagállamok nemzeti életének szabad kibontakoztatása alapelv volt, a tagállamok kormányai maguk döntöttek a gyakorlati együttműködés kérdéseiben. A fő cél először is a vámunió létrehozása volt szabad és egyenlő versennyel a hat tagállam között, és egy közös külső tarifarendszerrel a kívülállókkal szemben. A közös piacot 12 éves időszak folyamán akarták kiépíteni három fázisban.

Az Európai Gazdasági Közösség fő intézményei: a Közgyűlés (Európai Parlament), a Miniszteri Tanács, a Bizottság és a Bíróság. A Bizottság volt a gépezet föderatív szakértői testülete és a végrehajtó szerve. Az Európai Gazdasági Közösség Tanácsának feladata volt a tagállamok gazdaságpolitikájának koordinálása konföderatív keretben. Az EGK Tanácsának szerepe a döntéshozatalban megerősödött a nemzetek feletti Bizottsághoz képest. Az Európai Parlament vitafórum volt, az európai állampolgárok csekély befolyásával. A kormányközi erők tovább folytatták küzdelmüket a nemzetek feletti föderatív erőkkel szemben. A küzdelem tétje a nemzetállami szintek hatalmi politikai konzerválása (nemzet és állam egysége) vagy fellazítása és ellehetetlenítése (nemzet és állam szétválasztása) volt az élet minden területén. A föderalisták igyekeztek érvényesíteni a közös érdekeket egészen az egyének és az önkormányzatok szintjéig, a demokratikus európai közösség tagállamainak egész területén. A háborús károk és a gazdasági élet helyreállítása után azonban mindjobban megerősödtek a nemzetállami nacionalista erők a föderalisták rovására. Mindezt pontosan jelezte a Tanács, a Bizottság és a Parlament jogköreinek és befolyásának alakulása.

1957-re tehát létrejött három különálló szervezet, a Szén- és Acélközösség (Montánunió), az Európai Gazdasági Közösség (EGK) és az Európai Atomenergia Közösség (Euratom), amelyeket együtt Európai Közösségeknek neveztek mindaddig, amíg el nem kezdődött egyesülésük folyamata. Az Európai Közösségek alapító politikusai nagyrészt visszautasították, hogy a politikai uniót a gazdasági integráció eszközének használják. A nemzeti szuverenitás sérthetlenségét hangsúlyozták, mely első lépésben csak gazdasági együttműködést eredményezhetett nemzetállami szisztémában; vagyis a gazdaság egyes területeinek és a nemzetállamnak a szétválasztását és nemzetek fölötti megszervezését. Sem a Párizsi, sem a Római Egyezmény nem eredményezett föderalista politikai struktúrát. Ugyanakkor az Európai Közösségek mégis egyfajta nemzetek feletti szervezetekké váltak, melyekben azonban sem a föderális, sem a kormányközi tendenciák nem jutottak uralomra. Mindez azon alapult, hogy bár az egyes államok autonómiája csak a gazdasági együttműködés szükségletei szerint volt alárendelve a közösségnek, ennek mégis voltak politikai következményei is. Ezek közül a legjelentősebb, hogy az európai államok közötti gazdasági együttműködés jogállami szervezése és összehangolása eredményeként mégiscsak megindult egy közös európai jog kialakítása. Ugyanakkor, ezzel párhuzamosan, a gazdasági problémák leküzdése során a kollaboratív erőkre helyezett erős hangsúly lényegileg a 20. századi gondolkozást és az 1950-es évek

embereinek érdekeit tükrözte. Az európaiak együttműködésére a háború utáni helyreállítási munkák, az USA-val való verseny, a hidegháború, a kommunizmus veszélye és a német kérdés megoldatlansága miatt volt szükség. Ugyanakkor a nemzeti szuverenitáshoz való ragaszkodás politikai és gazdasági csoportérdekeket és általános pszichológiai félelmeket fejezett ki.

Az európai gazdasági együttműködés jogállami föderatív nemzetközösségi formában való megszervezésére tett lépések végső soron új elemekkel gazdagították az európai egység gondolat történetét. Monnet és Spaak a középkori és kora-újkor elődeiktől teljesen eltérő új stílusú föderatív Európa alapjait vetették meg azzal, hogy a gyakorlatban fejlesztették ki az intézményes eljárások funkcionista módszerét. Az általuk elindított nyugat-európai gazdasági és föderalista intézményes szervezés jelentős eredménye, hogy a gyakorlat szükségleteinek megfelelően mindezt folytatni lehetett. A továbbiakban az 1950-es évek alapító dokumentumait fejlesztették tovább. Az európai unió létrehozását célzó aktív gazdasági, politikai, szociális, kulturális és jogi szervezőmunka ezeken az alapokon folytatódott — a mindenkor gazdasági, szociális, kulturális és politikai kihívásoknak és az érdekek harcának megfelelően. Mindez a gazdaság mellett mind több a nemzetállamokhoz kapcsolódó területnek a nemzetállamoktól való szükségszerű szétválasztásához és európai jogi rendezéséhez vezetett.

Az európai államok gazdasági integrációja során automatikusan merült fel például a szociális és jóléti kérdések összehangolásának a szükségessége. Megalkották az Európai Szociális Chartát (European Social Charter, 1961),²⁶³ amely azt a felismerést tükrözte, hogy a tagállamoknak az európai jóléti állam eszméje és az ahhoz kapcsolódó szociális politika jegyében együtt kell működniük. Az Európai Szociális Charta az emberi jogokért és emberi méltóságért való küzdelem jegyében hangsúlyozza, hogy az embert a politikai jogok mellett szociális jogok is megilletik. Az Európai Közösség tehát nemcsak politikai, hanem gazdasági és jóléti szövetség is. Az Európai Szociális Charta szerint az embereket a következő alapvető szociális jogok illetik meg: az igazságos munkakörülményekhez való jog; a biztonságos és egészséges munkafeltételekhez, a korrekt fizetéshez való jog; a gyerekek és fiatalok joga a támogatásra; az alkalmazásban álló nők joga a támogatásra; a szakmai tanácshoz és gyakorlathoz való jog; az egészségvédelemhez való jog; a szociális biztonsághoz való jog; a szociális és orvosi támogatáshoz való jog; a szociális és jóléti szolgáltatásokból való részesedés joga; a fizikailag és szellemileg csökkent munkaképességű emberek szakmai gyakorlathoz és rehabilitációhoz való joga; a család joga a szociális, jogi és gazdasági védelemhez; az anyák és a gyerekek joga a szociális és gazdasági támogatáshoz; a bevándorlók és családjaik joga a támogatásra. Mindez fontos a tagállamok eltérő szociális politikájának a koordinálásához.

²⁶³ Európai Szociális Charta, 1961. In: *Az Európa Tanács válogatott egyezményei*. Szerk.: Mavi V. Conseil de l'Europe- Osiris, Budapest-Strasbourg, 1999. 65-85; *Az Európa Tanács emberi jogi dokumentumai*. Szerk. Mavi V. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1996. 94-142; L. Samuel: *Fundamental Social Rights. Case Law of the European Social Charter*, Council of Europe, Strasbourg, 1997.

10. Tervek Európa újraegyesítésére

10.1. Halecki az európai történelem problémáiról

A Páneurópa mozgalomhoz tartozó katolikus lengyel történész, Oscar Halecki az európai történelem időbeli és térbeli határait, alapvető problémáit és értékeit kutatja híres esszéjében.²⁶⁴

Az időbeli határok: Halecki szerint a történelem során Európát mindvégig a kereszténységgel azonosították: 1000 körül majdnem minden európai nép kereszténnyé vált, s a görög-római kultúra és a kereszténység kombinációjából fejlődött ki a specifikusan európai társadalmi gondolkodás, mely a gondolkodás szabadsága révén folyamatosan fejlődött. A középkori keresztény univerzalizmus és a „Respublica Christiana” gondolatkör összeomlott a 14. században. Ezt követően a régi álmok a harmonikus államszisztémájú egységes Európáról évszázadokig nem tudott megvalósulni. Ugyanakkor Európa-tervek sokasága jelezte, hogy az egységes Európa létrehozásáról való gondolkodás folyamatos. Mivel Európában mindig is sok és különböző nyelveket beszélő nép élt, ezért a feladat az „egység a sokféleségben” elv megvalósítása volt az államszervezésben és a nemzetközi jogi viszonyokban. Mindez azonban nehéz feladatnak bizonyult: A felvilágosodás korában létrejött a világi európai kultúra. Voltaire remélte, hogy a „Respublica Christiana” eszme helyébe a „Nagy Európa” eszme fog lépni, melyet a hatalmi egyensúly elve irányít. A Pax Europaea megteremtése azonban ebben az időszakban nem sikerült. Európa szétagoltsága erősebbnek bizonyult, mint az egysége. Európában 1789-től egy forradalmi periódus kezdődött, mely a csúcspontját a 20. század totalitárius forradalmaiban érte el. A náciizmus Európa közepén keletkezett és majdnem meghódította az egész kontinenst. Győzelme esetén tönkretette volna az egész európai kultúrát. A kommunizmus Európa határterületén született. A két totalitárius diktatúra kialakulása Európa lehanyaglását jelentette: Európa kora tehát a 10. század közepétől a 20. század közepéig tartott. Halecki szerint a következő korszak az atlanti kultúra kora lesz, mely Amerikát és Európa nagy részét — elsősorban az Atlanti-partvidéket — fogja át.²⁶⁵

Az európai történelem térbeli határai. Nyugat és Kelet-Európa megkülönböztetése: A Nyugat-Kelet megosztás az európai történelem sokat vitatott kérdése. A probléma lényege, hogy Kelet inkább ázsiai, a Nyugat inkább európai. A kérdés az: hol van a belső megosztási vonal Nyugat- és Kelet-Európa között; pontosabban hol van Európa atlanti és ázsiai határa? Az egyik válasz szerint Nyugat és Kelet-Európa határát a görögkeleti egyház által kontrollált területek jelentik. Másoknak az a véleménye, hogy a katolicizmus és a protestantizmus jelenti a határt. Halecki nem ért egyet a Nyugat és a Kelet vallás szerinti megkülönböztetésével. Úgy gondolja, hogy Kelet-Európa az európai kultúra szerves része, hiszen egyértelmű azonosság van a nyugat és kelet-európai

²⁶⁴ O. Halecki: *The Limits and Divisions of European History*. Sheed & Ward, London and New York, 1950. 185-205.

²⁶⁵ Halecki: *The Limits and Divisions*. 47-53, 61.

államok alkotmányaiban. Nyugat-Európa alatt voltaképpen a Római Birodalom által a kontinensen meghódított területeket érti: Itália, Spanyolország, Franciaország, Anglia és Németország; Nagy Károly birodalma egyértelműen a Nyugat. Kelet-Európa — Halecki szerint — a Kelet-római Birodalom körül szerveződött. A Szent Római Birodalom esete nem egyértelmű: Csehország például átmenetet képez Nyugat és Kelet-Európa között; Lengyelország és Magyarország — a két keleti katolikus királyság — esete pedig teljesen különböző és speciális, — mindkettő a nyugati kultúra keleti határa. E két királyság védte Kelet-Európát a nyugati (német) hódítástól és az ázsiai hódítóktól. Halecki tehát Kelet-Európának nevezi a Szent Római Birodalom és az eurázsiai Oroszország közötti területet, mely sohasem alkotott politikai egységet és kulturális téren is csak a nyugatinál lazább egység érvényesült. Hangsúlyozza, hogy az európai történelemtől elválaszthatatlan a közép- és kelet-európai történelem. Ha nem azonosítja valaki sztereotipikusan az ortodoxiával, vagy Oroszországgal, akkor látható, hogy Kelet-Európa egyáltalán nem uniform, és sokkal színesebb és változatosabb, mint Európa nyugati része. Mind a görög, mind a római formáját képviseli az európai régi keresztény örökségnek: az európai tudat e két kifejeződésének az állandó egyeztetése folyik itt.²⁶⁶

Az európai történelem problémái: Halecki abból indul ki, hogy az európai történelem mozgatója a szabadságeszme. Az összes európai társadalomszervező konfliktus és probléma erre vezethető vissza. A történelem azt mutatta, hogy ha bárhol a földrajzi Európa területén úgy oldottak meg egy politikai problémát, hogy elnyomták a szabadságot, akkor az illető terület ideiglenesen a „történelmi Európán” kívül került. Ez történt olyan esetekben, amikor nem európai hódítók európai területeket szálltak meg, például az oszmán hódítás, a mongol invázió Oroszország ellen. Oroszország európaisága önmagában is megkérdőjelezhető, hiszen a szabadságeszme itt az európaiától eltérően fejlődött. Inkább a despotizmus és a nihilista anarchia voltak az alternatívák: a talaj jól elő volt készítve a totalitarizmus rendszere számára, mely teljesen megsemmisíti a szabadságot. Az hogy az Európa szívében fekvő országok is totalitáriussá tudtak válni egy ideig, az európai társadalom súlyos válságát jelzi. Európában csak a gyarmatok függetlenné válása után váltak az országok képessé a megújulásra. A demokratikus kibontakozás hosszan tartó folyamatnak bizonyult. Felmerül a kérdés, hogy valóban elhivatottak-e az európaiak arra, hogy a szabadságeszmen alapuló kultúrájukat propagálják és hogy elpusztítsák a nem európai népek kultúráját és európai eredetű kormányzást vezessenek be? A nyugatosítás — legyen az europaizálás vagy amerikanizálás — az anyagi és a technikai kultúra területén nem szükségszerűen jelenti a szabadság előmozdítását. Az európai történelem fényében ez egy bonyolult és vitatható kérdés, hiszen magának az európai kultúrának is meg kell tudnia újulnia a szabadságeszme jegyében a második világháború befejeződése után.

Haleckinek összességében az a véleménye: „A világ, a kulturális különbségek ellenére is, csak akkor lesz a békét, a szabadságot, az igazságosságot és a biztonságot garantálni képes hatékony világszervezet kereteiben valóban egységes és föderált, ha a demokratikus kormányzás és a nemzeti önrendelkezés eszméje —

az európai fejlődésnek a szabadságeszme jegyében megfogalmazott e két egyformán fontos vívmánya — minden civilizált társadalomban megvalósul.”²⁶⁷ Ha ez a nemes álom nem lesz valóság az első és a második világháború után, ha a második világháború utáni fejlődés nem kedvez mindennek, akkor az azt jelenti, hogy a szabadságeszmének megfelelő fejlődés nem valósult meg az európai közösségben. A különleges keresztény államszervező kísérlet zsákutcába torkollott. Voltaképpen ez az oka az európai társadalomfejlődés krízisének. Az európai integráció demokratikus föderatív szellemiségének a kibontakozása azonban kiutat jelenthet a válságból.

10.2. R. N. Coudenhove-Kalergi Európa újraegyesítéséről

A hágai kongresszuson Churchill azt javasolta, hogy minden olyan nép tagja lehet az Európai Egyesült Államoknak, ahol a nép uralja a kormányt, s nem a kormány a népet.²⁶⁸ A kongresszus kulturális szekciója azon az állásponton volt, hogy az unió tagja lehet minden olyan állam, amelynek kormányát szabadon választják és amely betartja az emberi jogokat.²⁶⁹ Amennyiben ezek az országok képesek lesznek az alapvető szabadságjogok biztosítására, akkor szívesen látják őket az Európa Tanács tanácskozó asztalánál. Így a „vasfüggöny mögötti” országokban az Európa-eszme a totalitárius rendszerek zsarnokságával szembeni ellenállás központi témájává vált. Az ezekből az országokból száműzött politikai vezetők létrehozták az Európa Mozgalom Nemzeti Tanácsait. Az Európa Mozgalom rajtuk keresztül támogatta a demokratikus ellenzéki erőket, akik abban hittek, hogy a közép- és kelet-európai népek számára az Európa-gondolat a békét és szabadságot jelenti.²⁷⁰ A hágai kongresszus politikai szekciója azon az állásponton volt, hogy a nyugat-európaiak elutasítják azt az állandó határt, amely elválasztja őket a kontinensen lakó többi európai polgártársuktól: Európa egységének a megteremtéséért kell dolgozniuk.²⁷¹

R. N. Coudenhove-Kalergi a hágai kongresszuson elmondta, hogy ha Briand terve megvalósul, akkor nem lett volna hitlerizmus és második világháború. Az európaiak az előtt a kihívás előtt állnak, hogy feladják a teljes nemzeti szuverenitás reakciós idolját és hogy létrehozzák vagy a kontinentális népszövetséget (Continental League of Nations) vagy az Európai Egyesült Államokat: az európai nemzetet. Ő maga amellet volt, hogy hozzák létre az Európai Egyesült Államokat és fogalmazzák meg az alkotmányát.²⁷²

Coudenhove-Kalergi 1951-ben egy röpiratot adott ki,²⁷³ amelyben hangsúlyozta: Európában olyan szövetségi államot kell létrehozni, amely az

²⁶⁷ Halecki: *The Limits and Divisions*. 191.

²⁶⁸ *Europe Unites. The Hague Congress and after*. Hollis and Carter, London, 1949. 16.

²⁶⁹ *Europe Unites. The Hague Congress and after*. 74.

²⁷⁰ *European Movement*. 156.

²⁷¹ *Europe Unites. The Hague Congress*. 24.

²⁷² Uo. 18-19.

²⁷³ Das Paneuropa-Projekt für die Schaffung eines Europäischen Bundesstaates, Paris, 1. November 1951. In: *Europa. Dokumente*. 297.

Amerikai Egyesült Államok és a svájci szövetségi állam mintáját követi. Ugyanakkor rámutat arra, hogy e két nép példamutató alkotmányát nem alkotmányozó nemzetgyűlés által javasolt tervezet alapján szavazták meg, hanem körülhatárolt parlamenti bizottsági szakértők — Amerikában 33, Svájcban 23 szakértő — javaslatai alapján ratifikálták azokat a részt vevő országok. Európában is létre kellene hozni egy ilyen szakértőkből álló alkotmányozó testületet a föderáció tagállamainak küldöttjeiből. Ezek a delegátusok, akik a nagy európai pártok képviselői, a demokratikus megbízatásukat szakértelemmel teljesítenék. Mint népeik, pártjaik és parlamentjeik képviselői, ismerik a problémákat, és meggyőződéses föderalisták. A saját parlamentjeiket így képesek lennének a föderalista koncepció szellemében befolyásolni.

Coudenhove-Kalergi az európai föderális állam magvalósítását a következőképpen látta: Az Európa Tanács miniszteri bizottságának javaslatára megbíznának egy szakértői bizottságot az európai államszövetség alkotmánytervezetének a kidolgozásával. Ez az alkotmánybizottság a tagállamok által az Európa Tanács tanácskozó testületébe delegált küldöttekből állna. Miután az alkotmánytervezet elkészült, a tagállamok nemzeti parlamentjeinek kormányai elé kerül megvitatásra: kiegészítésekre és módosításokra. Mindennek alapján az alkotmányozó bizottság elkészítené az alkotmány végleges változatát, melyet vagy a nemzeti parlamentek, vagy népszavazás útján ratifikálnának. Az alkotmány a ratifikáló államok között automatikusan életbe lépne, anélkül hogy a nem ratifikálókat a részvételre köteleznék. Az Európa Tanácsban részt vevő minden tagállamnak joga lenne a szövetségi állam alkotmányához csatlakozni utólagos ratifikálással.

A Páneurópa-mozgalom javaslata szerint az Európai Egyesült Államok alkotmánya²⁷⁴ a következőképpen festene:

A preambulum kimondaná: a szövetségre lépő tagállamok az Európai Egyesült Államok népének, európainak nevezik magukat, s céljuk a szociális igazságosság, az általános jólét, az emberi szabadság és a béke biztosítása.

Az alapvető cikkelyek szerint a tagállamokat egyenlő jogok és kötelezettségek illetik meg. A szövetség szuverén államok szövetsége, amelyek el vannak szánva arra, hogy egymás között közös alkotmányos intézményeket létesítsenek és tartanak fenn. A tagállamok a szuverén jogaikat szabadon gyakorolhatják mindaddig, amíg az nem tartozik a közös alkotmány hatáskörébe. A szövetségi alkotmányhoz való csatlakozás önkéntes, feltétele az Európa Tanács által deklarált emberi jogok chartájának a tiszteletben tartása. Az új tagok felvételéről a Szövetségi Tanács dönt. A szövetség állampolgárai kettős állampolgárok: a tagállamoknak s egyben az Európai Egyesült Államoknak az állampolgárai.

A szövetség felhatalmazást kap, hogy a gazdasági együttműködést elősegítő intézkedéseket tegye.

A szövetség a tagállamok demokratikus alkotmányait tiszteletben tartja, ám vitás esetben a szövetségi alkotmány a mérvadó.

²⁷⁴ Entwurf einer europäischen Bundesverfassung, 1951 durch das "Verfassungskomitee für die Vereinigten Staaten von Europa". In: R. N. Coudenhove-Kalergi: *Die Europäische Nation*. 161-164; Vorentwurf einer europäischen Bundesverfassung. Unterbreitet durch das Verfassungskomitee für die Vereinigten Staaten von Europa. Strassburg, den 6. Mai 1951. In: *Europa. Dokumente*. 298-300.

Az Európai Egyesült Államok irányító szervei: a Szövetségi Parlament, a Szövetségi Tanács, a Szövetségi Törvényszék. A Szövetségi Parlament két házból áll: a Képviselőházból és a Szenátusból. A Parlament a Szövetség törvényhozó szerve.

A Képviselőház évente egyszer ülésezik. A szövetséghez tartozó különböző népek a Képviselőházban a lakosságszám arányában képviseltetik magukat. Körülbelül egymillió emberre jutna egy képviselő. A képviselőket négy évre választják közvetlen és általános választójog alapján a tagállamok választási törvényei szerint. Tehát a Képviselőház egyfajta "Népek Háza" lenne.

A Szenátus ezzel szemben az "Államok Háza". A nemzeti parlamentek által választott képviselők közül áll, maximum 12 képviselőből államonként. Az egymillió lakosúnál kisebb országok hat képviselővel képviseltetik magukat. A küldötteket a nemzeti parlamenti választások alkalmával választják meg.

A két ház külön működik, illetékességi hatáskörük a jellegükből adódik. A Képviselőház a különböző népek minden területet átfogó problémáival és azok megoldásával foglalkozik. Az Államok Háza a tagállamok problémáival, s azok megoldásával. A döntéshozatalhoz egyetértő szavazás kell.

A Parlament két háza együtt kell hogy döntsön a Szövetségi Tanács megválasztásáról; a legfelsőbb Törvényszék bírójának a megválasztásáról; új tagok felvételéről; az alkotmány megváltoztatásáról.

A Szövetségi Tanács a szövetségi állam végrehajtó szerve, mely a Parlamentnek felelős. A Szövetségi Tanács feladatkörei szakágazatok szerint oszlanak meg a Tanács tagjai között (lásd Európai Bizottság), akik felelősek döntéseikért. Sürgős esetekben a Tanács is intézkedhet.

A Szövetségi Tanács szavazati többséggel egy évre elnököt és alelnököt választ tagjai közül. A Szövetségi Tanács elnöke egyben az Európai Egyesült Államok elnöke is lenne.

A Szövetségi Bíróság 15 tagból áll. A Szövetségi Gyűlés választja őket kétharmados többséggel a Szövetségi Tanács által javasolt 45 képviselőből, életre szólóan.

A Szövetségi Bíróság jogkörébe tartozna az alkotmány magyarázata és értelmezése; a tagállamok közötti viták rendezése; és egyéb, a Parlament által problémásnak ítélt kérdésekben való állásfoglalás; törvényértelmezés.

Az alkotmány megváltoztatható, ha a Szövetségi Gyűlés háromnegyedes szavazati többséggel a változtatás mellett határoz.

Coudenhove-Kalergi ezt az európai alkotmánytervezetet az Európa Tanács Alapszabálya alternatívájaként javasolta. Nem tartotta elégségesnek egy európai népközösség számára az Európa Tanács alapszabályzatát, mely szerinte csupán egy nemzetközi szövetség alapszabályzata, s nem egy föderatív nemzet alkotmánya. Coudenhove-Kalergi szerint az európai integráció következő lépése az, hogy megteremtik a tagállamok területi, gazdasági, szociális és kulturális együttműködésének szupranacionális szerveit. Ahhoz, hogy a választópolgárok mindebben hatékonyan tudjanak részt venni, európai alkotmányra van szükség, amely az egyén és az önkormányzatok szintjéig lehatoló európai jogállapotot tükrözi, az emberek számára érthetően van megfogalmazva, folyamatosan továbbfejleszthető, további nemzetek feletti kapcsolatok kialakítására alkalmas, és a problémamegoldó jogharmonizáció elvén alapul.

Az európai alkotmány szükségességéről mind a mai napig komoly viták folynak az európai közösség politikusai között. Egy európai alkotmány feltétele ugyanis a közös európai jog, amelynek a szövetség tagállamainak joga kölcsönösen alá van rendelve. A szövetségi hatalom által képviselt európai jog kialakulása azonban Nyugat-Európában hosszú folyamatnak bizonyult, mely a gazdasági együttműködés szintjéről tudott csak kifejlődni és csak fokozatosan — a nemzetállamok fölötti közös intézmények kialakulásával párhuzamosan — tudott a politikai együttműködésben is érvényesülő erővé válni.

R. N. Coudenhove-Kalergi 1964-ben jelenteti meg a „Die Wiedervereinigung Europas”²⁷⁵ című esszéjét, amelyben hangsúlyozza Európa újraegyesítésének a szükségességét. A könyv tartalmazza Coudenhove-Kalergi 1962 decemberében a Páneurópa-mozgalom 40. évfordulója alkalmából közzétett üzenetét az európaiakhoz: Európa egy vulkánon táncol. Az atomháború minden pillanatban kitörhet és e földrészt lángoló sivataggá változtathatja. Ezt a robbanásig feszült helyzetet az emberek hidegháborúnak nevezik. Vannak akik a hidegháborút a sors kifürkészhetetlen akaratának tekintik. Szerinte ez tévedés, hiszen a hidegháború egy politikailag rosszul választott út logikus következménye. A hidegháború érezhető az egész világon, feszültséget okoz Afrikában, Ázsiában és Latin-Amerikában. Az európai kontinenst a „vasfüggöny” két ellenséges táborra osztja. A NATO és a Varsói Szerződés tagállamai szemben állnak egymással katonailag. Vajon lehetséges-e a kibékülés e két hatalmas ellenfél között? — teszi fel a kérdést. A vasfüggöny ugyanis nem jelenti Európa határát, hanem egyszerűen csak két részre vágja a kontinenst. Lengyelország vagy Magyarország egyáltalán nem kevésbé európai mint Franciaország vagy Olaszország.²⁷⁶ Coudenhove-Kalergi úgy látja, hogy az atomháború veszélye miatt Európa számára csak egyetlen út létezik: békés tárgyalások útján véget vetnek a hidegháborúnak. Európa újraegyesítését lehetségesnek és szükségesnek tartja. Szerinte Európa újraegyesítése számára az első pillanat akkor jött el, amikor Sztálin meghalt. Az európaiaknak békekonferenciák során tárgyalásokra kellene készütniük a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok politikusait: a két nagy ellenfél közötti vitás kérdéseket kompromisszumos és egyezményes úton kell megoldani; el kell érni, hogy a NATO és a Varsói Szerződés között békeegyezmény jöjjön létre. A békekonferencia székhelye — a Nyugat és a Kelet összekötője — Bécs lenne. Ha a szovjet kommunista hegemonia összeomlik, akkor Európa határai a Csendes-óceántól a Csendes-óceánig, San Franciscótól Vlagyivosztokig terjednek majd, mivel Coudenhove-Kalergi szerint mind az Amerikai Egyesült Államok, mind Kanada európai nemzetek.²⁷⁷ Ahhoz azonban, hogy Európa el tudja játszani a világ két ellenséges nagyhatalma közötti közvetítő szerepet, először a saját belső problémáit kell megoldania. Ezek közül az egyik legégetőbb a német kérdés és Berlin problémája. Az európai politikusoknak ebben a kérdésben a hágai nemzetközi döntőbíróshoz kell fordulniuk az ENSZ felkérésére. Így elérhető lenne, hogy a „mérgező nagy fal” leomoljon és Berlin a kelet-nyugati barátság

²⁷⁵ R. N. Coudenhove-Kalergi: *Die Wiedervereinigung Europas*. Verlag Herold, Wien, München, 1964.

²⁷⁶ R. N. Coudenhove-Kalergi: *Die Wiedervereinigung Europas*. 7-8.

²⁷⁷ Uo. 66.

találkozáspontjává váljon. Mindezekon felül az európaiaknak rendezniük kell a szatellit államok problémáját is. Tragikus sorsuk a Kelet és Nyugat közötti kapcsolatokra súlyos árnyat vet. Coudenhove-Kalergi hangsúlyozza, hogy a szabad Európa nem felejtkezhet meg a „vasfüggöny” mögé szorult európaiakról. A legrosszabb azonban, amit tehetnek Nyugaton az, hogy ha folytatják a hidegháborút. Csak a hidegháború befejezése tudná ezeket az országokat „hátrébb” a Nyugat-Európa és a Szovjetunió közötti „híddá” átalakítani. Ha a hidegháború megszűnne, a „vasfüggöny” is leomolna: a kelet-európai országok helyzete megjavulna, szabadság és jólét köszöntene rájuk is.

Coudenhove-Kalergi emlékirataiban szép szavakkal emlékezik meg a magyar 1956-os eseményekről: Az európai föderáció kialakítását célul kitűző forradalmi folyamat 1956-ban elkezdődött. A vasfüggöny túlsó oldalára szorult magyar fiatalok 1956-ban Európáért haltak meg a budapesti barikádokon az orosz tankok elleni harcban. Nem voltak annyira naivak, hogy azt higgyék, hogy a kis Magyarország — a Szovjetunió és az Európai Közösség közé szorultan — egyedül is békés életet képes teremteni. Azért harcoltak, mert azt akarták, hogy Magyarország Európához tartozzon.²⁷⁸

Coudenhove-Kalergi tehát hisz abban, hogy Európa újraegyesítése megoldaná az európai kultúra válságát. Ez Európát választás elé állítja: vagy az amerikai és a szovjet befolyási szférára osztott marad, vagy elhatározza magát az újraegyesülésre. Coudenhove-Kalergi hisz abban, hogy az európai civilizáció sorsa a hidegháború befejezésétől és az európai egység megvalósításától függ. Hiszen ettől függ, hogy Európa atomfelhők áradatában pusztul-e el, vagy az újraegyesült Európa mind Keleten, mind Nyugaton levő „gyermekeivel” — Oroszországgal és az Amerikai Egyesült Államokkal — együttműködve egy békés és virágzó jövő útját teremti meg.²⁷⁹ A könyv mintegy szimbólumként a Páneurópa-mozgalom 1924. májusi manifesztumával záródik: a program aktuális, meg kell valósítani végre az egyesült Európát.

10.3. Bibó István az európai társadalomfejlődés értelméről

Bibó István²⁸⁰ az európai demokratikus jogállamiságot képviselő föderalista gondolkodó volt. Egész életében foglalkoztatta az európai társadalomfejlődés értelmének megfogalmazása. Számára ugyanis az volt a kihívás, hogy a nyugat-európai társadalomból 1945 után kiszakadt kelet-közép-európai közösségekben fenntartsa az intellektuális képességet a nyugati társadalomfejlődési folyamatokba való visszailleszkedésre; hogy gondolatilag megfogalmazza, melyek a kiszakadás okai, s hogyan lehetséges Európa újraegyesítése. A közép-európai térség problémáit — miként Eötvös — a “kor szintjén” próbálta megoldani. Az volt a véleménye, hogy az európai társadalomfejlődés értelmén mindenkinek

²⁷⁸ R. N. Coudenhove-Kalergi: *Eine Idee erobert Europa. Meine Lebenserinnerungen*. Verlag Kurt Desch, Wien, München, Basel, 1958. 351.

²⁷⁹ R. N. Coudenhove-Kalergi: *Die Wiedervereinigung Europas*. Herold, Wien, München, 1964. 21.

²⁸⁰ Bibóról: Bibó István (1911-1979) *Életút dokumentumokban*. 1956-os Intézet - Osiris-Századvég, Budapest, 1995; *Bibó István életművének aktualitása*. Konferencia a Friedrich Ebert Stiftung támogatásával. Szerk: Dénes I. Z., Szeged, 1992. november 5-7.; *Bibó Emlékkönyv*, Budapest, 1983; Bibó I.: *Democracy, Revolution, Self-Determination*. Selected Writings. Ed. Nagy K. New York: East European Monographs, 317. 1991.

gondolkozni kell, s perspektívákat csakis az európai közösségszervezés hosszú távú vizsgálata során lehet megfogalmazni. Ehhez elengedhetetlen, hogy az európai társadalomfejlődés történetét közösségszervezési szempontból vizsgáljuk, rekonstruáljuk és megértsük azt a progresszív eszmei hajtóerőt, mely e kétarcú kultúra értelmes hajtómotorja. Bibó „Az európai társadalomfejlődés értelme”²⁸¹ című esszéjében fejti ki, hogy kétarcúsága ellenére miért tartja mégis az európai kultúrát olyan értelmes kultúrának, amelynek sikerült progresszív társadalomszervező és problémamegoldó programot kifejlesztenie. Mindezt természetesen abban az optimista hitben állítja, hogy az európai kultúra biztosítani tudja, hogy a hatalom humanizálásáért folytatott harcnak — mely Bibó szerint e kultúra társadalomszervező hajtómotorja — mindig lesznek képviselői. Hitét arra alapozza, hogy az emberek egymástól való félelmének feloldása és ennek legfőbb eszközeként a társadalomtechnikák humanizálása és racionalizálása mindenkinek érdeke, s az erről folyó gondolkodás és moralizálás folyamatos Európában. Ehhez szorosán hozzátartozik, hogy „a nyugat-európai mércét” Bibó a kanti szellemben érti. Az európai egység gondolat megvalósulásához szerinte is nélkülözhetetlen, hogy azonos demokratikus jogállami alapelvek szerint szervezett közösségek jöjjenek létre szerte Európában. Az Európai Egyesült Államok pedig csak mint ezek föderációja lesz megvalósítható. Ez az európai egység gondolat történetéhez szorosán kapcsolódó elv, jelentős motiváló erő, amely mutatja e kultúra értelmes voltát, annak ellenére is, hogy Európa története Nagy Károly Birodalmának szétesését követően az állandó területszerző háborúk, a gyarmatosítás, a vallásháborúk, a nacionalizmus és a kommunizmus pusztításainak története volt. Bibó szerint az európai kultúra addig marad értelmes társadalomszervező erő, amíg az európai egység gondolat demokratikus megvalósítása kihívást jelent Európában.

Bibó mindenekelőtt e kultúra társadalomszervező programját kutatja abból a szempontból, hogy melyek azok a tendenciák, amelyek a szabadság és a félelemmentes nyugodt értelem uralmának az állandósítása irányába mutattak, s melyek azok, amelyek ezzel ellentétesek voltak. Az európai kultúra alapjainak kialakításában Bibó méltatja a görög-római jogállami és a keresztény morális államszervező gondolkör hatását; a társadalomszervező papság szerepét; a világi és szellemi hatalom szétválasztását és a világi hatalom morális szabályokhoz kötését; a hűbériség jogi szerződéses és képviseleti rendszerét, a városi fejlődés és a polgárság szerepét.²⁸² Különösen nagy jelentőséget tulajdonít a feudális életformától különböző, kereskedelemmel, iparral és pénzügyekkel foglalkozó polgári világ és értelmiség kialakulását lehetővé tevő városi fejlődésnek. Ez volt az, amely lényegében a királlyal szövetségben el tudta jelentékteleníteni a nemességet. A francia forradalmat az európai történelem egyszerre legsikeresebb és legsikeretlenebb forradalmának tartja. A legsikeresebbnek azért, „mert a társadalomnak olyan mértékű racionális szervezését tette lehetővé, amekkora mértékű átszervezést az azelőtti forradalmak nem csináltak; a legsikeretlenebbnek azért, mert egy olyan mértékű félelmet keltett fel, amiből a nyugati világ azóta

²⁸¹ Bibó I.: Az európai társadalomfejlődés értelme. Történetfilozófiai és politikaelméleti vázlat. In: *Bibó István összegyűjtött munkái*. 2. Bern, 1982. 560-635. (A továbbiakban: *Bibó, Ö. M.*)

²⁸² Bibó I.: *Az európai társadalomfejlődés*. 570-571, 578.

sem tudott fölépülni”.²⁸³ Bibó alapvetően a jogegyeztető, problémamegoldó, reális érdekek alapján született egyezményeken alapuló, reformok útján fokozatosan modernizált, föderatív alkotmányos jogállamiság híve. Ezért az európai társadalomszervezés legkiemelkedőbb eredményének a szabadságjogok európai rendszerét tartja, melyet az angol politikai gyakorlat és a francia forradalom ideológiai programja együttesen dolgozott ki, s amelynek a gyökerei a görög-római politikai gyakorlatban és a keresztény inspirációjú társadalomszervezésben vannak. Szerinte ez képviseli az európai társadalom értelmes társadalomszervező programjának a dinamikáját, s ez egy társadalom demokratikus voltának mércéje:

“Ennek a döntő elemei a hatalmak elválasztása, az általános választás útján létrejövő népképviselői parlament, a parlamentnek felelős vagy valamilyen módon a nép által kiküldött és visszahívható vagy határidős végrehajtó hatalom, a végrehajtó hatalomtól független bírászkodás, amelynek a hatásköre valamilyen formában kiterjed magára a hatalomnak az aktusaira is; a mindeme intézmények ellenőrzését lehetővé tevő szabad sajtó, gondolat, gyülekezési és egyéb szabadságok, kiterjedt helyi önkormányzat, amelyek mind egymással összefüggő, egymást láncszerűen kölcsönösen tartó rendszert alkotnak, amiből egyetlenegy elemet sem lehet úgy kiemelni, hogy azzal az egész láncolat és az egész rendszer kárt ne szenvedjen.”²⁸⁴ ... Természetesen szó sincs arról, hogy a szabadságjogoknak és a demokráciának ez a rendszere azt jelentené, hogy a demokrácia rendszerén keresztül a nép közvetlenül cselekszik. A hatalmat továbbra is egy bizonyos kisebbség gyakorolja, ez a kisebbség azonban nem elmozdíthatatlan, és ez a nagy teljesítmény. A szabadságjogokon alapuló demokrácia ... igenis alkalmas annak megakadályozására, hogy a hatalmon lévők a nép világos akaratával szögesen szemben álló dolgokat valósíthassanak meg.”²⁸⁵

Bibó hangsúlyozza: olyan társadalmakban, ahol a történelem során a szabadságjogok kialakulása és társadalomszervező programmá alakulása a jogkibővítő társadalomszervezés során folyamatos volt nincs szükség szocialista forradalomra. A nyugati demokráciákban, ahol a feudalizmus felszámolása során a polgári demokratikus átalakulás megtörtént, s az állampolgárok megszabadultak a született rang nyomasztó súlyától, a történelem tanúsága szerint nem is merült fel a szocialista forradalom szükségessége. Ezekben a társadalmakban megvan a lehetőség a második átalakulásra, a született vagyon nyomasztó súlyának esetleg elhúzódó, de békés megreformálására.²⁸⁶

Bibó tehát a nyugati szabadságjogokra való hivatkozással próbálja felrázni a szovjet rendszer befolyási övezetébe tartozó szocialista országokat: tegyék meg azt a kockázatos lépést, hogy „fejést ugranak” a nyugati típusú szabadságjogokba, mert ezzel a szocializmus vívmányait semmiféle veszedelem nem fenyegetné.

²⁸³ Uo. 583.

²⁸⁴ Uo. 595.

²⁸⁵ Uo. 596.

²⁸⁶ Uo. 588.

Szerinte ugyanis a modern társadalom nem igényel arisztokráciát, uralkodó osztályt, sem a társadalom vezetését hivatalból igénylő csoportokat; “a modern társadalom a teljesítmények egy bizonyos szabadon mozgó elitjét igényli csak”.²⁸⁷ Bibó szerint a nyugati szabadságjogokra való áttéréssel — természetesen a tulajdonhoz való jogot is beleértve — a szocialista országok vissza tudnak integrálódni az európai kultúrába, s meg tudják teremteni az uralom nélküli szabad társadalmat (free society).

Bibó hangsúlyozza, hogy egyedül az egyenlő polgári és emberi jogokon alapuló demokratikus jogállam véd meg a fasizmushoz, nemzeti szocializmushoz vagy a sztálinizmushoz hasonló tévutaktól. S csak a szabadságjogok nyugati rendszerének megvalósítása Közép-Európában teszi lehetővé a marxizmus-leninizmus és a kommunizmus leküzdését. Ez ugyanis az az út, mely a társadalomszervezés reális igényeihez kapcsolódik, s a jogkibővítés és jogegyeztetés gyakorlatán keresztül biztosítja a társadalmon belüli békés problémamegoldást. A szocializmus programja az európai gondolkörben csak a jövő perspektívájaként, mint a szabadságjogokért való harc folytatása képzelhető el. A “szabadság, egyenlőség és testvériség” programja demokratikus jogállamok demokratikus államközösségének létrehozását jelenti; az uralom jelenségének a megszüntetését, a hódítás és expanzió kiküszöbölését, a hatalom humanizálását a közösségszervezés területén. Bibó figyelmeztet arra a történelmi tapasztalatra, hogy a szabadságprogramok morális ígéreteivel való visszaélés súlyos tömeghisztériákhoz vezethet; ezt mutatja a 20. század története. A kihívás tehát abban rejlik, hogy olyan formákat kell találni, melyek a szabadságprogramot uralmi rátelepedés nélkül meg tudják valósítani. Mindehhez az európai embereknek vissza kell nyerniük azt a képességüket, hogy a dolgokat valódi okaikra tudják visszavezetni.

Bibó a közép-európai közösségszervezés zsákutcáiról

Életművének jelentős részét annak a problémának a kutatása tölti ki, hogy melyek azok a pontok, amelyeken a közép-európai társadalomszervezés eltért a nyugat-európaiktól. Melyek a nyugat-európai demokratikus fejlődési iránytól való eltérés következményei, s hogyan lehet ezeket orvosolni? Az alábbiakban Bibónak a nemzet, az állam és a föderáció témakörben kifejtett legfontosabb gondolatai következnek.

Bibó a közép-európai társadalomfejlődés egyik leganakronisztikusabb jelenségének a nemzeti és nemzetiségi konfliktusokat, s ezen belül is a nyelvi harcokat tartja. Mindezt a közép-európai nemzeti fejlődés nyugat-európaiktól eltérő jellegzetességeivel és a nyugati nemzetfogalom félreértelmezésével magyarázza. Ezzel kapcsolatban kiemeli, hogy azok a középkori történelmi államok, melyekhez hasonlóak adják mind a mai napig Nyugat-Európában a történelmi nemzetek kereteit, Közép-Európában szétestek, eltűntek. A Habsburg dinasztia államszervező politikája valamint az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés és a trianoni békeszerződés határozatainak végrehajtása során pedig a népeket szétválasztó határok vagy vitathatóvá váltak, vagy eltűntek. Sok helyen pedig a ki- és betelepítések hatására a lakosság vegyes lett. Mivel a polgárosodás elmaradott

volt, s a társadalom demokratizálását célzó reformmozgalmak a térségben nagyrészt zsákutcába jutottak, a nacionalizmus megerősödött. Ilyen körülmények között a nyugat-európai demokratikus polgári nemzetállam mintája, mint egy adott közösség társadalmi modernizálásának a kerete, a közép-európai viszonyok közepette a legnagyobb értelmezési zavarokat idézte elő. Nem tudták ugyanis definiálni a „nemzet” fogalmát. Ami a nyugati példából szembeötlő volt számukra az az egyes nemzetállamok közötti nyelvi különbség volt. Így a szabadságeszme jegyében a különböző nyelveket beszélő népek közösségei a szabad nyelvhasználat jogát, kulturális jogokat és területi autonómiát szerettek volna elérni az államon belül domináló többségnél. Mivel ez nem sikerült, a kulturális nacionalizmus fokozatosan politikaivá vált. Így állt elő a nyelvi harc jelensége, s az a hit, hogy az azonos nyelvhez tartozók, mint önálló nemzet, a nyugat-európai minta szerint saját nemzetállamot kell hogy létrehozzanak. Megerősítette ezt a népszuverenitás elvének és a nemzeti önrendelkezési jognak diplomáciai rendezőelvvé tétele, mely a föderáció elvének elködösítésével járt az államszervezési gyakorlatban. Míg Nyugat-Európában a nemzeti önrendelkezési jog alkalmazása a történelmileg kialakult nemzeti határokkal praktikusán egybeesett, addig Közép- és Kelet-Európában a középkori történelmi államalakulatok széthullása miatt az emberek a szövetségi politikájukban a nyelvi nemzeti elv alapján orientálódtak, mert ez volt számukra a legkézenfekvőbb. Így — Bibó szerint —, ha valaki határokat akar húzni Kelet-Európában, akkor csak a nyelvi nemzeti elhatárolás lehetséges.²⁸⁸ Mindezt azonban azzal a megkötéssel gondolja, hogy a nyelvi (etnikai) nemzetkonceptió szerint létrehozott autonóm közösség csakis a nyugati demokratikus jogállam és a nemzetközi jog alapelvei szerinti jogharmonizáció útján szerveződhet. Egyáltalán nem tartja igazolhatónak azt a feltételezést, hogy minden nyelvi csoportnak és kisebbségnek önálló nemzetállamot kell létrehoznia. A történelmi példák szerint egyáltalán nem szükségszerű, hogy a kulturális nemzeti vagy nemzetiségi lét önálló állami területtel járjon. Egy föderatív államban több nép élhet együtt békében. Amit viszont a közösség szervezőinek feltétlenül tenniük kell, az a demokratikus jogállamiság egyetemes rendezőelveinek és az emberi jogoknak az érvényre juttatása a közösségszervezésben és a közösségek közötti viszonyban. A nyelvi harcok és a nyelvi nacionalizmus tévútjai csak így szüntethetők meg. Tehát a nacionalizmus bármelyik fajtája, s az ahhoz kapcsolódó nemzetállami és hatalmi érdekeltség, a nemzeti határokhöz való ragaszkodás szemlélete, valamint maga a nemzetiségi kérdés is csak a demokratikus államszervezésért és az emberi jogokért folytatott harccal küzdhető le.

Bibó ebben az értelemben támogatta a wilsoni nemzeti önrendelkezési jog elvét, hangsúlyozva, hogy az csak demokratikus viszonyok között valósítható meg. Ha olyan területen alkalmazzák, ahol a nemzet koncepció nem a demokratikus jogállamiságon alapul, és a monarchikus diplomácia hatalmi vetélkedést szolgáló rendezőelvei még használatban vannak, ez a javítóeszmékkel való visszaélésre ad lehetőséget, és súlyos emberi tragédiákhoz vezethet. Különösen tragikusak a következmények a faji (etnikai) nemzeti elvet valló

²⁸⁸

Bibó I.: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: *Bibó, Ö. M.* 1. 202-252.

államok esetében, ahol egy hamis logika következtében népiértékekre kerül sor.²⁸⁹ Bibó egyértelműen világossá teszi, hogy a nemzeti önrendelkezési jog elve megkívánja a nacionalizmus minden fajtájának a teljes meghaladását. A különböző népcsoportokat ugyanis az államok külső és belső demokratizálásáért folytatott közös harc csak közelebb hozza egymáshoz.

Bibó gondolatai egy föderalista Európáról

Bibó István Kantnak az örök békéről megfogalmazott gondolatait folytatva kutatja a demokratikus nemzetközi államszervezés titkait, s ezen belül is a közép-európai nemzetiségi (kisebbségi) probléma megoldásának útjait. A modernkor demokratikus diplomáciai rendezőelvének a népszuverenitás és az önrendelkezés elvét tekinti, melyek az európai társadalomfejlődés termékei.²⁹⁰ Az új rendezőelvek az amerikai és a francia forradalom idején születtek, és a feudális monarchikus diplomácia rendezőelveit voltak hivatva felváltani 1918-19-ben. Az önrendelkezés elve Bibó véleménye szerint az emberi élet teljességére vonatkozik. Ennek része a nemzeti önrendelkezési jog, mely új államok létrejöttekor, vagy alkotmánymódosítás esetén referendum formájában alkalmazandó. A népszuverenitás és a nemzeti önrendelkezés egymást feltételező elve csak demokratikus föderatív jogállami államszisztémában működik maradéktalanul.

Bibó az önrendelkezés elvét mindenekelőtt az egyén életének mindennapjaira vonatkoztatja. Itt az életviszonyok elfogadásáról, s egyben kritikus szemléletéről van szó. Elképzelése szerint a demokratikus önrendelkezés során mindenki a kor jogállapotának a szintjén dönt például arról, hogy hol akar élni, milyen nyelven akar beszélni és tanulni, hogyan valósíthatók meg az általános jogállami normák a saját közösségében, és hogyan viszonyul a többi néphez és államhoz a nemzetközi jog alapján. Tehát Bibó szerint az önrendelkezés individuális, személyhez kötött polgári és emberi jog, s nem egy nyelvi, vallási vagy kulturális csoporthoz kötődik. Mindebből következik, hogy Bibó koncepciójában a nemzeti önrendelkezés elve, mely része az önrendelkezési elv átfogó koncepciójának, szintén személyi állampolgári jog. A jogokkal való élni tudás azonban műveltséget igényel, melyet az oktatásnak biztosítania kell.

Bibó belső és külső önrendelkezést különböztet meg. A belső önrendelkezés a demokratikus jogállam szervezésére vonatkozik, a külső az államok közötti viszonyra az európai társadalomfejlődés által kialakított demokratikus rendezőelvek szerint, melyek a nemzetközi joggal összhangban kell legyenek. Bibó ebből a szempontból problémásnak találja az európai nemzetállami szisztéma szuverenitást őrző gyakorlatát, mert ebben a keretben a nemzet mint kulturális, gazdasági és politikai egyesület, az azonos nyelvet beszélő embereknek önálló állami létet akar. A nemzeti önrendelkezési jog, mint a nemzetállamok létrehozásának inspirálója, az autokratikus típusú egyesítő elvet képviseli a belpolitikában, a külpolitikában pedig a szétagyosodás tendenciáját hordozza. Az európai kultúra nagy vívmányát, a szabad társulás föderatív elvét csak az önrendelkezési jog következetes és demokratikus alkalmazása valósíthatja meg. Ennek a nemzetállami szisztéma ellentmond. Mivel az emberek nemzeti

²⁸⁹ Bibó I.: A német hisztéria okai és története. In: *Bibó, Ö. M.* 1. 107-184.

²⁹⁰ Bibó I.: A nemzetközi államközösség benuáltása és annak orvosságai. In: *Bibó, Ö. M.* 4. 967-1207.

önrendelkezésének irányát továbbra is a saját nyelvi csoportjukhoz való tartozás határozza meg, ezért a nemzeti önrendelkezési jogra való hivatkozással továbbra is szuverén nemzetállamokat akarnak létrehozni, mert úgy gondolják, hogy a szuverenitás feltétele az önálló állammal való rendelkezés, mely föderációban nem lehetséges. Ezért Bibó véleménye szerint Európában a nemzetközi együttműködés terén rövidebb távon csak a nemzetállamok demokratikus konföderációjának létrehozása tűzhető napirendre. Az európai egység gondolat megvalósítása felé csak a demokrácia következetes megvalósítása során lehet előrelépni. Minden nemzetállamot decentralizált demokratikus jogállammá kell átalakítani, s egy európai jog által szabályozott európai gazdasági és politikai együttműködés kialakításán kell munkálkodni. A nemzetállamok közötti különbség így egyre inkább csak a kultúrában és nyelvben fog kifejeződni. A nyelvi-kulturális és a gazdasági szervezés pedig fokozatosan leválasztódik a nemzetállamokról. A nemzetállamok mindennek következtében fokozatosan elvesztik politikai jelentőségüket, s ellehetlenednek. Az ilyen módon átalakult nemzetállami szisztéma automatikusan vezet regionális együttműködéshez és a föderatív elv győzelméhez a nemzetállami elv zsákutcája és monopolhelyzeteket őrző szerepe helyett. Ezt jelenti Bibó számára az önrendelkezési elv és a népszuverenitás elve, mint a kelet-európai államok belső és külső rendezőelve, mint a leendő Európai Egyesült Államok rendezőelve és mint egy a világ népei közötti békés világszövetség rendezőelve. Bibó számára mindez még utópia volt, de alternatív tartalommal.

11. Az európai integrációs elméletek történeti irányai a második világháború után

Az európai integrációs elméleteknek a történelem során két fő iránya alakult ki: a föderalista és az antiföderalista (unionista). Az antiföderalisták szintén az európai egység híveinek vallották magukat, de elleneztek a történelmileg kialakult föderalista nemzetek feletti intézményeket. A második világháború után kialakult történelmi helyzet új feladat elé állította az egységes Európa létrehozásán fáradozókat. Két szuperhatalom — az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió — között kellett megteremteni Európa új politikai és gazdasági helyét a világban. Szembe kellett nézni a kontinens politikai megosztásával és a hidegháborúval. Az európai integráció 1989-ig területileg leszűkült a nyugati blokkhoz tartozó demokratikus nemzetállamokra. A kontinens két táborra szakadva ellenfélként állt egymással szemben a hidegháború alatt. Ilyen körülmények között az egységes Európa megteremtéséért folytatott harc második világháborút követő föderalista lendületét nehéz volt megtartani. 1950-től napjainkig lényegében három szakasz különíthető el az európai integráció történetében: Az első szakaszban 1950-től 1965-ig a nemzetekfelettség szellemében folytatott szövetségi politika jellemzi a nyugati blokkhoz tartozó európai államokat. Az 1966-tól 1986-ig tartó időszakban a kormányköziség elve jut túlsúlyra, s megerősödik az europesszimizmus. 1989-től, a kommunista keleti blokk felbomlása után napjainkig demokratikus megújulás tapasztalható: a nemzetek feletti irányt képviselők európai jogi alkotómunkája új lendületet kap. A második világháború után az európai integrációs politika két fő történeti iránya a föderalizmus és az unionizmus (antiföderalizmus) újabb irányokra szakadt: funkcionalizmus, föderalista-funkcionalizmus, kormányközi elv, neo-funkcionalizmus és neo-föderalizmus.²⁹¹ A nemzetállamok közötti föderáció megteremtéséért folytatott politikai harc lényegében a kormányközi- és a nemzetek feletti erők küzdelmét tükrözi.

11.1. Nemzetek feletti kezdetek

Az európai egység gondolat történetét felölelő sok évszázados forrásanyag voltaképpen jó nemzeti és nemzetek feletti intézmények létrehozásáról, azok összhangjának a megteremtéséről és a nemzetállami hatalmi és expanzív politika elleni harcról szól. Mindebben a föderalista elméletek fontos szerepet játszottak, s történetük folyamatos gondolati egységet alkot. Az európai egység megteremtéséért és a nemzetek feletti demokratikus intézményekért küzdő föderalisták első győzelmüket a második világháború után aratták, amikor az ellenállási mozgalomban született föderalista Európa-tervek széleskörű támogatást kaptak. A sok milliós emberáldozatot követelő háború után az európai emberek többsége amellelt volt, hogy meg kell valósítani az európai föderációt. Churchill is erről beszélt az 1946-os híres beszédében, melyet a zürichi egyetemen tartott.²⁹²

²⁹¹ Navracsics T.: *Európai belpolitika*. Korona Kiadó, Budapest, 1998.

²⁹² Churchill's Speech at the Zurich University, Zurich, 19 September 1946. In: *Documents on European Union*. Eds. A.G. Harryvan and J. van der Harst. Macmillan Press LTD, London, 1997. 38-41.

Az új Európa szervezésének kérdéseivel foglalkozó hágai kongresszus politikai, gazdasági, szociális és kulturális határozatai²⁹³ pedig jól tükrözik az európai szövetségi politika föderatív jellegét, és a világföderáció eszméjéhez való kötődését. A kongresszus határozatai hangsúlyozzák: az európai nemzetek alapvető érdeke a gazdasági és a politikai unió megteremtése a biztonság és a társadalmi haladás érdekében; az egyesült Európa létrehozása alapvető láncszeme a világégység megteremtésért folytatott küzdelemnek.²⁹⁴ Az európai nemzetek le kell hogy mondjanak szuverén jogaik egy részéről a gazdasági és a politikai integráció előmozdítása érdekében. Létre kell hozni az európai gyűlést, melynek feladata: az európai közvélemény képviselője; az európai gazdasági és politikai szövetség vagy föderáció (Union or Federation) alapelveinek a lefektetése. A szövetség nyitva áll minden olyan európai nemzet előtt, amely demokratikus kormányzattal rendelkezik, s amely tiszteletben tartja az emberi jogok elvét. A hágai kongresszus határozatai szerint a nemzetállami és nemzetgazdasági keretek már nem alkalmasak az európai gazdaság helyreállítására és fejlődésének biztosítására. A jövőben az európaiak csakis egy közös terv alapján együtt dolgozva érhetik el, hogy a kontinens gazdaságilag megerősödjön. Szükség van tehát az Európai Gazdasági Szövetség létrehozására, mely lehetővé teszi a kereskedelem szabadsága előtt álló akadályok eltávolítását, a vámok felszámolását, a pénz egységesítését, a lakosság termékekkel való ellátottságának és életszínvonalának emelkedésének a biztosítását. A szövetségen belül biztosítani kell a tőke szabad áramlását, a pénznemek egységesítését, a költségvetési- és hitelpolitika koordinálását, a vámuniót és a szociális törvénykezés koordinálását.²⁹⁵ A hágai kongresszus határozata a kultúra területén a nemzeti kultúrák szabad kibontakozása mellett érvel. Hangsúlyozza az emberi jogok tiszteletben tartásának a fontosságát. Szükségesnek tartja a nemzetek feletti legfelsőbb bíróság létrehozását, amelyhez az állampolgárok — vagy az állampolgárok csoportja — a vitás ügyeik rendezése érdekében fordulhatnak.²⁹⁶ Hangsúlyozza, hogy az Európai Föderáció alapelveit az ENSZ alapelveivel kell összhangba hozni. A hágai kongresszus európaiakhoz szóló üzenete a legnagyobb veszélyt Európa számára abban látja, hogy Európa megosztott és mindenütt határok akadályozzák a mozgást és a kommunikációt. Ha az európai népek szabad akaratukból nem egyesülnek, akkor számolniuk kell a veszéllyel, hogy az európai egységet egy erős idegen hatalom hozza majd létre erőszakkal. Ha viszont szabad akaratukból egyesülnek és a tengeren-túli népekkel is szövetségre lépnek, akkor a világ legerősebb és legdemokratikusabb gazdasági és politikai hatalmát tudják kiépíteni. Az európaiaknak a sokféleség egységét kell létrehozniuk a modern életfeltételek közepette. Ez az út vezet az államjog, a nemzetközi jog és az emberi jogok harmóniája által teremtett „szervezett szabadság” felé. Ez volt mindig is az európai kultúra célja. Az európai integráció második világháború utáni céljait megfogalmazó hágai kongresszus európaiakhoz szóló üzenetében egy olyan

²⁹³ *Europe Unites. The Hague Congress.* 37-39, 68-71, 87-94.

²⁹⁴ Uo. 38-39.

²⁹⁵ Uo. 70-71.

²⁹⁶ Uo. 88-89.

Európa megteremtésére hívja fel az európaiakat, ahol a személyek, az eszmék és az áruk szabadon mozoghatnak; ahol “Az emberi jogok egyetemes nyilatkozta” garantálja a gondolkodás, a gyülekezés, és a véleménynyilvánítás szabadságát és a politikai ellenzékiesség kifejezését; ahol az utóbbi jogok tiszteletben tartását egy törvényszék biztosítja; ahol az Európai Parlamentben egyesülnek a nemzetek képviselői; és ahol az emberek azonosulnak a fenti célokkal az élet minden területén.²⁹⁷

A hágai kongresszuson – mint arról már szó volt - az európai integráció támogatói két elmélet, a föderalizmus és a funkcionálisizmus köré csoportosultak. Az európai föderalisták gondolatait az egyesült Európáról a legjobban talán a Hertensteini Program fejezi ki 1946-ban.²⁹⁸ Egy olyan Európai Föderációt képzeltek el, mely a legalsó demokratikus önkormányzati szintektől felfelé építkezik a demokratikus jogállamszervezés, a nemzetközi jog és az emberi jogok alapelvei és azok harmóniája alapján. Az Európai Unióban részt vevő tagállamok a szuverén — gazdasági, politikai és katonai — jogaik egy részét a Föderációra ruházzák át. Ugyanakkor a tagállamok népei területi integritásukat és autonómiájukat megtarthatják. A szövetség elő kell hogy mozdítsa a tagállamok közötti gazdasági, szociális, technikai és kulturális együttműködést. A föderalisták az Európai Uniót az ENSZ alapokmányának 52. cikkelye értelmében regionális uniónak tekintették. Hangsúlyozták, hogy az európai föderáció nem irányul senki ellen sem; nem folytat hatalmi politikát. Célja a népek békés világgözüségének a kialakításához való hozzájárulás. Az európai föderáción belül regionális egyezményeken alapuló szövetségek kialakítását szorgalmazzák.

A föderalisták versenytársai a funkcionálisisták voltak. Róluk is volt már szó fentebb. Ehelyütt csak annyit, hogy amikor megkérdezték Mitranyt, a funkcionálisizmus kitalálóját, hogyan és miért is született meg a funkcionálisista teória, azt válaszolta: nem fedezett fel semmilyen új elméletet, hanem csak az élettapasztalataiból indult ki. Ezek szerint a politikai-alkotmányos megközelítés lemerevíti a gondolkodást adott nézetek összességére, amelyek alapján gondolkozni kell. Ilyen például a nemzeti vagy osztályharcos megközelítés. A funkcionális megközelítés — mindezzel ellenkezőleg — lehetővé teszi a valóságos mozgatórugók megtalálását. Így a problémamegoldás az igaz helyzet alapján történik, a valóságból kiindulva, s nem elképzelt célok alapján. Következésképpen a világföderáció klasszikus álma a valóságon alapuló gyakorlati problémamegoldás során fog megvalósulni. Szerinte a területi alkotmányos elven alapuló föderalizmus erre egyáltalán nem alkalmas, hiszen a problémákról szabadon kell tudni beszélni. A politikai vagy egyéb célok elködösítik a valóságot, s leblokkolják a reális megoldás megtalálását. Amit a valóságos életből és a történelemből tanult — állítása szerint — az, hogy a háború ellenszere a realitáson alapuló gyakorlati problémamegoldás.²⁹⁹ Mitranyt hangsúlyozza, hogy a funkcionálisista megközelítés azáltal, hogy az autoritást egy

²⁹⁷ Uo. 94-95.

²⁹⁸ The Hertenstein Programme: European Union (22 September 1946). In: W. Lipgens and W. Loth: *Documents on the History of European Integration*. 4. (1945-1950). European University Institut, Firenze, 1991. 13-14.

²⁹⁹ D. Mitran: *The Functional Theory of Politics*. London School of Economics & Political Science, M. Robertson & Company Ltd., London, 1975. 45-46.

specifikus aktivitáshoz köti szakít az autoritás és a terület közötti tradicionális föderalista kapcsolattal. Így meg tudja oldani a túl laza vagy túl szoros nemzetközi szervezet problémáját, hiszen a közös élet egy kiválasztott területén alakít ki átfogó és egyben szolid autoritásokat.³⁰⁰ Mindebből következik, hogy nagy a különbség egy hagyományos liga formájú (mint például a Népszövetség) szövetség és egy funkcionista felépítésű nemzetközi szervezet között. Az általuk teremtett nemzetközi jog is szükségszerűen különbözik egymástól. Az ENSZ alapokmánya Mitrany szerint már közel jár az általa jelzett probléma elismeréséhez. A Biztonsági Tanács a közös kormány szerepét játssza, míg a Gazdasági és Szociális Tanács már csak a pusztta létevel is azt a problémát fejezi ki, hogyan lehet a nemzetek közötti békés együttműködést aktívan megszervezni. A funkcionista teória tehát — szerinte — arra a kérdésre adja meg a választ, hogyan lehet az anyagiak területén a szükségszerű együttműködést létrehozni a nemzeti szuverenitásukhoz ragaszkodó államok között. A szuverenitást ugyanis nem lehet pusztán egy formula által átruházni nemzetek feletti szervekre, hanem csakis egy funkció révén. Így valójában nem is a szuverenitás alárendeléséről, hanem a szuverenitás megosztásáról (sharing of sovereignty) kell beszélni. Ha ugyanis tíz vagy húsz nemzeti autoritás együtt végez valamilyen feladatot, akkor a munkavégzés során megosztott szuverenitásról van szó. A világközösség felé pedig a funkciók terén kialakuló megosztott szuverenitásokon keresztül vezet az út.

Az alkotmánnyal kapcsolatban Mitrany azt a problémát veti fel, hogy feltartóztatja a haladást. A föderalista alkotmányok a tagállamokat összekötő merev struktúrát teremtenek. Számos dolgot rögzítenek, amelyet közösen kell csinálni, ugyanakkor azt is megmondják hogy mi marad autonóm kezelésben. A kifogása voltaképpen az, hogy mindezt nem lehet pontosan tudni az élet változó ritmusa mellett. Az ilyesmit a gyakorlat dönti el a szükségletek alapján. A föderalista struktúra szerinte politikailag túl messzire megy, a gazdasági és szociális együttműködés területén pedig sokkal kevesebbet tesz, mint egy egységes békés fejlődés mellett tenni kellene. Ráadásul a föderalista alkotmányokat túl nehéz megváltoztatni.³⁰¹ Ugyanez igaz a nemzetközi alkotmányra is. A hatalom nemzeti ellenőrzéséről a nemzetközi ellenőrzésre való áttérés nagyon nehéz dolog. E téren is azt javasolja tehát, hogy működő demokráciát kell létrehozni nem pedig szavazó demokráciát.³⁰² Mitrany tehát határozottan megkülönbözteti a funkcionista és az alkotmányos megközelítést. Nézetei szerint a funkcionista szemlélettel nem fér össze az alkotmány. A föderalisták mégis az alkotmányban rögzített alapelvek rendíthetetlen hívei. Szerinte a föderalisták és a funkcionista közötti alapvető különbség abban áll, hogy a funkcionista ellenzik az alkotmányos föderatív kormányzatot és intézményeket, mert ezek akadályozzák az érdekek szerinti mindenkor szabad és rugalmas szervezkedést.

³⁰⁰ D. Mitrany: *The Working Peace System*. 125.

³⁰¹ Uo. 129.

³⁰² Uo. 132.

Jean Monnet — az európai integrációt a gyakorlati élet szervezése terén elindító föderalista-funkcionalista politikust — nem győzték meg Mitrany logikus és hatásos érvei. Annál is inkább, mivel a funkcionalista gazdasági integráció gondolatára és gyakorlati megvalósulásaira már számos példa volt. A Páneurópa-mozgalomban és az ellenállási mozgalomban született - fentebb említett - európai integrációs tervekben sok a föderalisták által megfogalmazott funkcionalista ötlet volt.³⁰³ Jean Monnet jól látta, hogy a funkcionalisták azzal, hogy a „szabadságesszme igaz képviselőinek” állították be magukat zavart keltettek a föderalizmus értelmezésében, s sikerrel odázták el a nemzetekfelettség elvén alapuló Európa Tanács létrehozását. Mindezt jól tükrözte az Európa Tanács alapokmánya, mely lényegében a nemzetállami unionista szemlélet konföderációs típusú szövetségi politikájának a győzelmét jelentette. Az európai politikai integráció a konföderalizmus szintjén maradt. Tovább lépésre az Európa Tanács keretei között nem volt esély. Jean Monnet, aki mindig is azon a véleményen volt, hogy az európai egység megteremtéséért folytatott harc voltaképpen jó intézményekért folytatott harc,³⁰⁴ világosan látta, hogy a funkcionalista integráció csak akkor tud eredményt elérni, ha ahhoz olyan jó nemzetek feletti intézmények kapcsolódnak, amelyek az európai jog kialakulását biztosítják. Ha az európai jogalkotás elindul, akkor ez folyamatosan továbbfejleszthető és demokratizálható lesz. A nemzetállamok képviselői és vezető politikusai az európai jogalkotáson és joggyakorlaton keresztül pedig úgy munkálkodnak majd az európai integráció elmélyülésén, hogy közben a nemzeti szuverenitást nem kell megsérteniük. Voltaképpen ez a logika rejlik az Európai Szén- és Acélközösség gazdasági ágazati integrációs föderalista-funkcionalista elméletében. Monnet a szén és acéltermelés — egy gazdasági ágazat — területén való együttműködést föderalista intézmények útján javasolta megszervezni: azt javasolja, hogy helyezték a francia-német szén és acélipart egy olyan nemzetközi hatóság irányítása alá, mely szervezet nyitva áll a többi csatlakozni akaró ország előtt. Azáltal pedig, hogy egy a hadiipari termelés számára alapvetően fontos termelési ágat egy olyan új Főhatósági intézmény irányítása alá helyeznek, amelynek irányításával kapcsolatos elveket az abban résztvevő országok alapszerződésben fogalmazzák meg, létrejön a béke fenntartásához nélkülözhetetlen európai föderáció első konkrét eleme, mely tovább bővíthető.³⁰⁵ Az európai jogalkotás, a jogharmonizáció és a demokratikus nemzetek feletti intézmények az integráció motorjává válnak. Jean Monnet egyúttal hangsúlyozza, hogy senki sem tudja előre megmondani, hogy az európai jogalkotásból és jogharmonizációból kifejlődő demokratikus intézményeken alapuló Európai Közösség milyen lesz pontosan. Hiszen Európa formálása egy folyamat, mely a mindennapok gyakorlati alkotó munkáján alapul. Az európaiak elindultak az Európai Egyesült Államok megteremtéséhez vezető úton a második világháború után, mivel a múlt szuverén nemzetállamai kereteiben a mai problémák már nem megoldhatók. A népeknek meg kell tanulniuk békésen együtt élni a közös demokratikus intézmények által

³⁰³ Bóka É.: Az európai egység gondolat fejlődéstörténete. Napvilág, Budapest. 2001. 132-240.

³⁰⁴ J. Monnet: *Mémoires*. Fayard, 1976. 449.

³⁰⁵ J. Monnet: *Mémoires*. 350, 353.

kialakított szabályok szerint. Amennyiben az európai integráció új elmélete sikerhez vezet, akkor az jelentős lépés lesz a jövő világának új szervezeti formája felé.³⁰⁶

Jean Monnet 1962-ben az európai integráció elért eredményeit elemezve úgy látta, hogy az Európai Közösségek egy olyan integrációs modellt jelentenek, amely egészen új. Nem föderalista, mert nincs központi kormány: a nemzetek együtt hozzák a döntéseket az Európát érintő kérdésekről a Miniszteri Tanácsban. Ugyanakkor egy független európai intézmény javasolja a követendő közös politikát. Az Európai Parlament és az Európai Bíróság szintén a közösségi elemet erősíti. Az egész szervezet működése közösen vallott és vállalt alapelveken az európai jogon és intézményeken alapul. Ez segít az ellenségeskedés elfelejtésében; megszűnik a nemzetállami hatalmi dominancia igénye. Monnetnek az a véleménye, hogy az Európában kialakított új szövetségi politika láncreakcióként fog hatni: az egyik változás előidézi a másikat.³⁰⁷ Így az európai egység folyamatosan fog kialakulni. Az integráció folyamata népeket és nemzeteket hoz össze a változó körülményekhez való alkalmazkodás során. Az új intézményrendszer folyamatosan fűzi szorosabbra a nemzetek és emberek közötti kapcsolatokat. Mindezt arra alapozza, hogy ha a nemzetek és az emberek ugyanazokat a szabályokat és intézményeket elfogadják, akkor meg fog változni az egymással szembeni magatartásuk. S ez maga a civilizáció folyamata.³⁰⁸

A Schuman-Monnet elképzeléshez szorosan kapcsolódott az Európai Védelmi Szövetség tervezete és az Európai Politikai Unió tervezete, mint az integráció következő lépései. Az Európai Védelmi Szövetség tervezete,³⁰⁹ a védelmi politika föderalista megszervezését vázolta. A tervezet egy közös európai hadsereg létrehozását javasolja védelmi célokból az egyesült Európa politikai intézményeinek az irányítása alatt. Az európai hadsereg együttműködik az amerikai és a kanadai hadsereggel a béke védelmében; nem egyszerűen a nemzeti hadseregekből kiállított koalíciós hadsereg, hanem a különböző országokból származó katonák közös európai vezetés alatt álló európai hadserege; a résztvevő kormányok egy közös hadügyminisztert választanak, aki az európai gyűlésnek felelős; a nemzetállamok az európai hadseregben részt nem vevő saját nemzeti hadtesteik felett visszanyerik a hatalmukat; a hadsereg költségeit közösségi költségvetésből kell finanszírozni; az európai hadsereg az egyesült atlanti vezetés rendelkezésére áll és a NATO szerződésben foglalt kötelezettségeknek megfelelően cselekszik, mind az általános stratégiát, mind a szervezeti és a felszerelési kérdéseket illetően. Az Európai Védelmi Unió intézményei: a két

³⁰⁶ Uo. 616-617.

³⁰⁷ J. Monnet: A Ferment of Change. In: *Journal of Common Market Studies*, 1. 1962. 1. 203-211. Idézi: B. F. Nelsen & A. C-G. Stubb: *The European Union. Readings on the Theory and Practice of European Integration*. L. Rienner Publishers, Inc. Boulder, Macmillan Press LTD, London, 1994. 20-21.

³⁰⁸ J. Monnet: *A Ferment of Change*. 24.

³⁰⁹ The Pléven Plan. Statement by the French prime minister, René Pleven, at the National Assembly on the creation of a European army. Paris, 24 October 1950. In: A. G. Harryvan and J. van der Harst: *Documents on European Union*. 65-69.

kamarás parlament, a végrehajtó bizottság, a bíróság és a gazdasági és szociális tanács.³¹⁰

Az európai integráció következő — harmadik — lépéseként az európai föderalisták az Európai Politikai Unió létrehozását tervezték. Alapelveit - Altiero Spinelli kezdeményezésére - az Európai Politikai Közösség terve³¹¹ vázolja, mely sokkal közelebb áll a föderalista szisztémához, mint a kormányközi modellhez.³¹² Ez magában foglalja az Európai Szén- és Acélközösség (ESZAK) és az Európai Védelmi Unió alapszabályát — mint az integráció eddig elért eredményeit — és felvázolja az új Európai Közösséget. Azt példázza, hogyan lehetne ezen alapokról elindulva kibővíteni az integrációt. Hogyan lehet az ágazati gazdasági föderációból és a védelmi együttműködés föderalista központjából kiindulva megszervezni a gazdasági, külpolitikai és védelmi együttműködést koordináló Európai Bizottságot és Európai Parlamentet és azok együttműködését az autonóm nemzetállamokkal az államjog, a nemzetközi jog és az emberi jogok harmóniája alapján. Az Európai Politikai Közösség alapokmányának terve az Európai Közösséget mint nemzetek feletti közösséget képzelel el, melynek hat tagállama van: Franciaország, Németország, Olaszország, Belgium, Hollandia és Luxemburg. A Közösség népek és államok olyan szövetsége, mely jogi személyiségük, alapvető jogaik és kötelezettségeik tiszteletben tartásán, az emberi jogok alapján és a tagállamok autonóm jogain alapul. Célja a tagállamok állampolgárai emberi jogainak és alapvető szabadságainak a garantálása; mindenfajta agresszióval szembeni védelme. Célja továbbá a tagállamok külpolitikájának a koordinálása; a Közösség tagállamainak védelme és fejlődésének biztosítása; a gazdasági együttműködés megteremtése; az életszínvonal javítása és a közös piac létrehozása. Célul tűzi ki továbbá, hogy a tagállamok hozzájáruljanak az Európa Tanács Alapszabályában, az Európai Gazdasági Együttműködési Szerződésben és a NATO alapokmányában lefektetett törekvések megvalósításához. A Közösség intézményei: a Parlament, az Európai Végrehajtó Tanács (European Executive Council), a Nemzeti Miniszterek Tanácsa (Council of National Ministers), a Bíróság, a Gazdasági és a Szociális Tanács. A Parlament két házból áll: a Képviselőházból és a Szenátusból. A Képviselőházban a közösség állampolgárainak a képviselői, a Szenátusban pedig a tagállamok állampolgárait képviselő szenátorok foglalnak helyet. Az Európai Parlament Képviselőházának a tagjait nem a nemzeti parlamentek képviselői közül választják. A Parlament és az Európai Végrehajtó Tanács a törvényhozó szervek: a törvények megszavazása az egyszerű többség elve alapján történik. Az Európai Végrehajtó Tanács a Közösség általános adminisztratív irányítója. Elnökét a Szenátus választja titkos szavazással a többségi elv alapján. Az Európai Végrehajtó Tanács tagjait az elnök nevezi ki. Ők az Európai Közösség miniszterei, s mint ilyenek független személyek kell hogy legyenek: a saját nemzeti kormányukban nem viselhetnek funkciót; csak a tagállamok állampolgárai közül

³¹⁰ R. T. Griffiths: *Europe's First Constitution. The European Political Community, 1952-1954*. Federal Trust for Education and Research, London, 2000. 73.

³¹¹ Draft Treaty Embodying the Statute of the European Community. In: R. T. Griffiths: *Europe's First Constitution. The European Political Community, 1952-1954*. 189-226.

³¹² É. du Réau: *L'Idée d'Europe au XXe siècle*. Editions Complexe, Paris, 1995. 216-219.

kerülhetnek ki (kettőnél több azonos nemzetiségű azonban nem lehet a Bizottságban); nem rendelkezhetnek más fizetett funkcióval; nem lehetnek továbbá profit orientált vállalkozás irányítói vagy annak menedzselésében részesek. Az Európai Végrehajtó Tanácsnak döntéshozatali, javaslattevő és véleménynyilvánítási jogköre van; a Parlament megvonhatja tőle a bizalmat, s ez esetben feloszlik. A Nemzeti Miniszterek Tanácsa a tagállamok egy-egy képviselőjéből áll. Feladata, hogy a tagállamok kormányaival harmonizálja az Európai Végrehajtó Tanács akcióit. A két intézmény információkat cserél ki és tárgyal egymással. Három havonta választanak elnököt a tagállamok képviselői közül a tagállamok betűrendje szerinti sorrendben. Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság az Európai Parlament és az Európai Végrehajtó Tanács tanácsadó szerve. Az Európai Politikai Közösség gyakorolja az Európai Szén- és Acélközösség és az Európai Védelmi Unió hatalmát és hatáskörét, melyek alapszerződésai érvényben maradnak. Az ESZAK és az Európai Védelmi Unió integrációja azonban meg kell hogy valósuljon a Képviselőház létrejötte után. Mindez oly módon lehetséges, hogy amint a Képviselőház létrejön: az ESZAK és az Európai Védelmi Unió Parlamentjei egyesülnek a közösségi Parlamenttel; az ESZAK és az Európai Védelmi Unió Miniszteri Tanácsai egybeolvadnak az Európai Politikai Közösség Nemzeti Miniszterek Tanácsával. Az ESZAK Főhatósága és az Európai Védelmi Unió Tanácsa pedig az Európai Végrehajtó Tanács irányítása alá kerül. Az Európai Közösség Végrehajtó Tanácsa javaslatokat terjeszthet elő a nemzetállamok számára a Közösség által kitűzött célok megvalósítására, melyet a Nemzeti Miniszterek Tanácsa megtárgyal. A Parlament az Európai Végrehajtó Tanácson keresztül terjeszthet elő javaslatokat. A külpolitika koordinálója és irányítója az Európai Végrehajtó Tanács, mely a Nemzeti Miniszterek Tanácsával és a Parlamenttel szorosan együttműködik. A tagállamok nem folytathatnak önálló külpolitikát, nem köthetnek nemzetközi szerződéseket. A külpolitikai lépéseikről informálniuk kell az Európai Végrehajtó Tanácsot. A Közösség saját pénzalappal kell hogy rendelkezzen a közösségi célokra; ennek kezelési módját jogilag meghatározza. A Közösség az ESZAK szerződéssel összhangban a tagállamok között egy olyan közös piacot kell hogy létesítsen, mely az áruk, a tőke és a személyek szabad mozgásán alapul. Létre kell hozni továbbá a pénzügyi uniót és a közös pénzt is. A gazdasági együttműködésben az Európai Végrehajtó Tanács és a Nemzeti Miniszterek Tanácsának a javaslatait a Parlament két kamarája jóvá kell hogy hagyja: a Képviselőház többségi szavazással, a Szenátus kétharmados többséggel. Az így létrejött rendelkezéseket törvénybe kell foglalni mint közösségi törvényeket.

A Közösség intézményeinek a beiktatásával kapcsolatban az Európai Politikai Közösség első alkotmányterve leszögezi: miután az Európai Közösséget alapító Szerződés életbe lépett egy hónapon belül először a Szenátust hozzák létre. A Szenátust az ESZAK Közgyűlésének az elnöke hívja össze. A Szenátus kitűzi a képviselőházi választások időpontját, melyre az alapító szerződés létrejöttét követő hat hónapon belül kell hogy sor kerüljön. A Képviselőházat a Szenátus elnöke hívja össze. A képviselőházi képviselőket a tagállamok területén választják a lakosság számának arányában. A képviselők választási módját a nemzeti törvényhozás dönti el. A Parlamentben a kétharmados többség alapján történik a szavazás. Amint a Képviselőházat létrehozzák a Szenátus megválasztja az Európai

Végrehajtó Tanács elnökét. A Nemzeti Miniszterek Tanácsa is össze kell hogy jöjjön, amint az Európai Végrehajtó Tanács hivatalba lépett. A Közösség ideiglenes székhelye Strasbourg.

Az Európai Közösség föderalista alapjait megteremteni szándékozó fenti három elképzelés közül egyedül a Szén- és Acélközösség vált valóra; az Európai Védelmi Uniót és az Európai Politikai Közösséget leszavazták. Így az integráció kezdetének elméleti alapelvei szempontjából a továbbiakban az Európai Szén- és Acélközösség alapszerződése lett a mérvadó, mely nemzetek feletti jellegű volt: a nemzetekfelettség túlsúlyban volt a kormányközi befolyással szemben. A kormányoknak egyeztető szerepük volt a Főhatóság és a Közgyűlés döntéseinek a végrehajtása során. Az Európai Szén-és Acélközösség alapszerződése az európai jog kezdete. A Montánunió szervezeti és jogi struktúrája alapvető fontosságúnak bizonyult az európai integráció történetében éppen a Schuman és Monnet számára a kulcsszót jelentő „láncreakcióhoz” („spill-over”) fűzött remények miatt. A láncreakció koncepcióját arra alapozták, hogy ha az egyik ágazat integrálódik, akkor ez a többi ágazatot is hasonló struktúra kialakítására kényszeríti, mivel a jelenkori gazdaság egymástól függő hálózatok láncolatára épül. Az Európai Közösség alapítói arra számítottak, hogy ha egy gazdasági ágban felállítanak egy nemzetek feletti szervet, akkor a különböző érdekcsoportok ezen keresztül próbálják majd érvényesíteni követeléseiket. Közben ráébrednek majd a nemzetek feletti együttműködés előnyeire, s így elkezdik majd a gazdaság többi ágában is szorgalmazni az integrációt. Mindennek természetesen a politikára is kihatása lesz.³¹³ Számításuk végül is beigazolódott. A gazdasági együttműködés kibővülését jelentő Európai Gazdasági Közösség (EGK) céljaként a Római Szerződés már a Közös Piac és a tagállamok közötti szorosabb kapcsolatok elősegítését tűzte ki. A gazdasági integráció sikerei hatására a gazdasági fejlődés kiegyensúlyozottá vált és biztosítva volt a folyamatos és harmonikus gazdasági fejlődés, a növekvő stabilitás, az emelkedő életszínvonal.

Az EGK alapokmánya és az Euratom szerződés azonban a nemzetekfelettség elvétől a kormányközi együttműködés elve irányába vitte az európai gazdasági szövetségi politikát. Mindez azért történhetett, mert más érdekeket képviselő integrációs elképzelések is megjelentek, melyeknek képviselői nem értettek egyet Jean Monnet és Schuman elképzeléseivel. A „versenyársak” a laza kormányközi, és a szabad kereskedelmi jellegű integráció hívei voltak. A brit „Grand Design” koncepció, majd az Európai Szabadkereskedelmi Társulás megalakulása párhuzamosan folyt a Monnet-i politikával a kontinensen. A koncepciók versenyében azonban Monnet elképzelése győzedelmeskedett. Az európai gazdasági integráció jogi egyezményen alapuló európai jogteremtő folyamata elindult, és sikereket is mutatott fel a gyakorlatban az 1950-60-as években. Az eredmények hatására a funkcionalista és neo-funkcionalista teoretikusok körében is megerősödött és konkrét teoretikus alapot is nyert a „spill-over” fogalma. Az európai integráció alapját e szerint a gazdaság egyes alrendszeireiben meginduló egységesedési folyamat képezi, mely lassan-lassan áthatja a gazdaság egészét, s mintegy öngerjesztő folyamatként elvezet a politikai integrációhoz. Az európai integráció elért eredményeit elemző versenyársak Jean Monnet optimizmusával

³¹³

D. W. Urwin: *A közös Európa. Az európai integráció 1945-től napjainkig*. Corvina, Budapest, 2000. 58-59.

szemben azonban felvetették a „spill-back” lehetőségét is. A neofunkcionalisták az Európai Közösség jövőjével kapcsolatban például elismerik, hogy az első szakaszban a Közösséget egy fokozatos nemzetek feletti fejlődés jellemezte határozathozatali mechanizmusában. A következő korszakban azonban a közösségi és a nemzetállami határozathozatal egyre finomabb és finomabb összefonódása várható. Ennek a kihatásai és következményei a gazdasági, szociális és politikai integrációs szintekre előre nem láthatók. Hogy létrejön-e az európaiság tudat és az európai föderalista állam, nem lehet tudni.³¹⁴

11.2. Europesszimizmus és a kormányköziség elvének megerősödése

A gazdasági integrációs folyamattal párhuzamosan a hidegháborús viszonyok közepette a nyugat-európai nemzetállamok nemzeti identitástudata egyre markánsabban kezdett kidomborodni. A nemzetállami érdekek dominálónak válásának a folyamata Franciaországban volt a legjellemzőbb. Mindez rányomta bélyegét az európai integrációs folyamatra is. Charles de Gaulle az európai egység megteremtésének nacionalista képviselője volt. Franciaországot újra olyan európai hatalommá szerette volna tenni, amely jelentős kulturális és spirituális húzóerővel rendelkezik. Az európai egységről alkotott elképzelése jelentősen különbözött az Európai Közösségek létrehozóinak, s mindenekelőtt Jean Monnet-nak az elképzeléseitől. A föderalisták nemzetek feletti Európáról kialakított elképzelését De Gaulle irreálisnak és nem kívánatosnak tartotta.³¹⁵ Ehelyett az európai nemzetállamok együttműködése mellett érvelt: az európai államok kormányai szuverenitásuk megtartásával koordinálják egymás között a politikájukat, s ne rendeljék alá a szuverenitásukat egy európai államok fölötti államnak és kormányzatnak, egy a technokraták agyában megszületett mesterséges „Super-État”-nak, melynek fővárosa Brüsszel.³¹⁶ Európa történelme azt tanúsítja De Gaulle számára, hogy Európa nem lehet a népek fúziója. Csakis a népek szisztematikus közeledése során létrehozott konföderáció teremtheti meg közöttük a szoros kapcsolatokat. Mindezt azzal indokolja, hogy az európai történelem úgy alakult, hogy a nemzetállamok rendelkeznek a döntéshozó intézményekkel. Ezért az európai államok rendszeres kooperációját kormányközi konferenciák és a nemzeti parlamentek képviselőiből álló európai gyűlés útján kell biztosítani a politika, a gazdaság, a kultúra és a védelem terén.³¹⁷ De Gaulle az 1960-as évek elejétől az intézményrendszer átalakításával is próbálkozott. Elképzelése a politikai Európa intézményeiről alapvetően különbözött a nemzetekfeletti híveinek a felfogásától. Az 1961-ben előterjesztett Fouchet-terv igyekezett megakadályozni az EGK Bizottságának túlzott térnyerését a tagállamok kormányainak a rovására: javasolta a rendszeresen ülésező kormányfői vagy külügyminiszteri tanács létrehozását, mely a döntéseit egyhangúlag hozza; a

³¹⁴ L. N. Lindberg — S. A. Scheingold: *Europe's Would-Be Polity. A Pattern of Change in the European Community*. Prentice-Hall International Inc. London, 1970. 310.

³¹⁵ Charles de Gaulle: *Mémoires d'espoir*. 1. Le renouveau (1958-1962). Plon, Strasbourg, 1970. 193-195.

³¹⁶ De Gaulle: *Mémoires*. 181-182

³¹⁷ Uo. 206-207.

párizsi székhelyű állandó kormányközi titkárság létrehozását, melynek tagjai a tagállamok külügyminisztériumainak vezető tisztségviselői közül kerülnek ki; négy állandó kormányközi bizottság (kereskedelmi, külügyi, védelmi és kulturális) felállítását; egy olyan európai gyűlés létrehozását, melynek tagjait a nemzeti parlamentek jelölik ki. A Fouchet-terv kudarcot vallott. A francia erőfeszítéseket az EGK kormányközivé tételére leszavazták. A tagállamoknak nem tetszett az Európa feletti francia dominanciára való gaullista törekvés: De Gaulle ugyanis 1963-ban megvétózta a brit csatlakozást; 1966-ban kilépett a NATO katonai szervezetből; ellenezte az amerikai befolyást a kontinensen. Ugyanakkor nagy érdeme a francia-német barátsági szerződés aláírása 1963-ban.

De Gaulle Európa-terve végső soron az „Államok Európája” (Europe des Patries) megteremtését célozta, mely az államok kormányközi szövetségére épült az Atlanti-óceántól az Urálig. Az „Europe des Patries” egy olyan európai szövetség, melyet a nemzeti kormányok közötti konzultáció tart életben, s amely nem veszélyezteti a nemzetállami szuverenitást. 1965-ben, amikor az intézményes vita kibontakozott a Római Szerződésben foglaltak kapcsán a fő kérdés éppen az volt, hogy a döntéshozatal a Bizottság hatáskörébe tartozzon-e vagy az egyes államok kompromisszumain keresztül valósuljon-e meg. Továbbá, hogy a Római Szerződés által előirányzott fordulat alapján a legtöbb kérdést többségi szavazással kell-e eldönteni az addigi egyhangúság helyett. De Gaulle azt a követelést szegezte a Római Szerződéssel szembe, hogy a Bizottság ne viselkedjen leendő európai kormányként, ne erőltesse magát a nemzeti kormányokra, és ne alkalmazza a többségi szavazást valamely tagállam számára létfontosságú kérdésben. Végül is a Luxemburgi Kompromisszummal sikerült átalakítani a Közösségek működésének a természetét. Mindez abban jelentkezett, hogy a döntéshozatalban még inkább előtérbe kerültek a kormányközi megállapodások. Az EGK-ban a többségi szavazás széleskörű alkalmazása nem vált lehetségessé. 1966-ban Luxemburgban a Hatok megegyeztek abban, hogy ha elvileg nem is, de a gyakorlat szintjén megtartják az egyhangúság gyakorlatát: „Ha a Bizottság javaslata nyomán többségi szavazással kellene dönteni egy olyan kérdésben, amely egy vagy több tagállam számára létfontosságú, a Tanács tagjai a Közösség és a tagállamok közös érdekeit figyelembe véve, ésszerű határidőn belül olyan megoldást keresnek, amely minden tagállam részéről elfogadható.”³¹⁸ A Luxemburgi Kompromisszum lehetővé tette a tagok számára, hogy különleges körülményekre hivatkozzanak a Tanácsban, azaz vétójoggal ruházta fel őket. A Bizottság és a nemzeti kormányok viszonyában így erőteljesedés következett be a nemzeti kormányok javára. Következésképpen a nemzetállamok hagyományos viselkedési reflexei felerősödtek. Mindez a nemzetekfelettség háttérbe szorítását eredményezte a nemzeti érdekekkel szemben. A Luxemburgi Kompromisszum tulajdonképpen eldöntötte, hogy az EGK jövőbeli fejlődése független államok kormányközi együttműködésének a keretei között fog zajlani.³¹⁹ Ezért tekintik új korszaknak az 1966-tól kezdődő időszakot. A nemzetállamok föderációjának a megteremtését célzó intézményes reformjavaslatok, melyek a kormányközi együttműködés külpolitikára, védelmi, biztonsági és technológiai kérdésekre

³¹⁸ D. Urwin: *A közös Európa*. 113.

³¹⁹ Uo. 113.

valamint a pénznemre való kiterjesztését javasolták (Davignon-terv, Tindemans jelentés, Ünneplés Nyilatkozat az Európai Unióról) sorra vereséget szenvedtek.

Mindez hatással volt az integrációs elméletekre is. A föderalizmus, a funkcionalizmus és a neofunkcionalizmus nemzetek feletti hajtóereje megkérdőjeleződött. Kétségessé vált maga a „spill-over” fogalma is. Hiszen a Luxemburgi Kompromisszum világossá tette, hogy mennyire erős és hatékony még mindig egyetlen nemzetállam, ha a saját érdekei érvényre juttatásáról van szó. Az új korszakban megerősödött a nemzetközi kapcsolatok realista iskolája, mely szerint a nemzetállamok a nemzetközi kapcsolatok főszereplői. A szuverenitásuk egy részéről csak saját érdekükben mondanak le. A föderáció létrehozása, nemzetek feletti intézmények kialakítása pedig egyáltalán nem érdekük. Ugyanakkor annak ellenére, hogy az EGK mint független államok csoportja fejlődött tovább a tagállamok mégis elfogadták az EGK céljait és az EGK jog figyelembe vételével tervezték politikájukat. Az integráció kormányzinten elfogadott politika lett, melynek többféle értelmezési lehetősége alakult ki. Ezek közül az egyik a nemzetállamok megmentésére, a másik a kormányközi intézményesség elvére, a harmadik pedig a nemzetek feletti intézmények megerősítését szolgáló jogalkotás elvére tette a hangsúlyt.

A nemzetállami egyéni túlélési stratégiára koncentrált például Margaret Thatcher, brit miniszterelnök integrációs politikája. Margaret Thatcher azon euroskeptikusok közé tartozott, akik szerették volna megakadályozni a Maastrichti Szerződés aláírását. A „The family of Nations” víziója De Gaulle gondolatait és a tradicionális brit megközelítést tükrözi. Margaret Thatcher híres bruges-i beszédében 1988-ban komolyan megkérdőjelezte az Európai Közösség alapítóinak és a támogató táborának föderalista elképzeléseit.³²⁰ Véleménye kihívást jelentett velük szemben. A brit politikusnő nem vitatta, hogy szükséges az Európai Közösség létrehozása, hiszen ez nélkülözhetetlen ahhoz, hogy Európa a jövőben sikeres legyen mind gazdaságilag, mind a védelmi politika, mind az életszínvonal és az életminőség javítása terén. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ez csak független és szuverén államok közötti szabadon választott és aktív kooperáció kiépítése útján érhető el. Ezért szerinte nagy hiba lenne a nemzetiség elnyomása és a nemzetek feletti központi intézmények erősítése: Európa attól csak erősebb lesz, hogy a franciák, mint franciák, a spanyolok, mint spanyolok, a britek, mint britek a saját tradícióik megtartásával vesznek részt a kialakításában. Ellenzik egy egységes európai identitástudat kialakítására tett erőfeszítéseket. Szerinte a Közösség alapító atyái tévedtek, amikor az amerikai példára hivatkoztak, hiszen az amerikai történelem teljesen másképpen fejlődött, mint az európai. Az európaiaknak természetesen együtt kell dolgozniuk. Nem szükséges azonban, hogy ezt egy brüsszeli bürokratikus hatalmi központból irányítsák. A nemzeti kormányoknak maguknak kell megtalálniuk az együttműködés útját, s ez a praktikus problémamegoldáson kell hogy alapuljon.³²¹ Olyan politikát kell kialakítani, mely a szabad vállalkozásokat ösztönzi, és amely nem protekcionista; a védelmi politika vonatkozásában Európa a NATO kereteiben

³²⁰ M. Thatcher: The European Family of Nations. In: *The Eurosceptical Reader*. Ed. M. Holmes. Macmillan Press LTD., London - St. Martin's Press, INC., New York, 1996. 88-97.

³²¹ M. Thatcher: *The European Family of Nations*. 91-92.

kell hogy maradjon; a Nyugat-Európai Uniót mint a Nyugat védelmét erősítő szervezetet azonban fejleszteni kell.

Margaret Thatchernek összességében az a véleménye, hogy Európa lépésről-lépésre fog kialakulni a gyakorlati problémák megoldása során. Ez a folyamat nem követel azonban újabb és újabb dokumentumokat. A szükséges dokumentumok már meg vannak alkotva: ezek a NATO szerződés, a módosított Brüsszeli Szerződés és a Római Szerződés. Hiába való dolog az integráció gyorsítására való törekvés, hiszen csak lépésről-lépésre lehet haladni. Ezért mindig a következő lépést kell meghatározni. Nem szabad utópiák befolyása alá kerülni. Európa számára az a realitás, hogy nemzetek olyan családja legyen, mely az egész világ felé nyitott és erősíti az Atlanti Közösséget.³²²

A kormányközi intézményes elv képviselője Andrew Moravcsik, abból indul ki, hogy a nemzetek felettség elvét vallók nem látják az igazi realitást Európában. Szerinte az európai politika meghatározói továbbra is a nemzetállamok és vezetőik. Mindennek legjobb bizonyítéka az Egységesítő Akta, mely a brit, a francia és a német kormány közötti egyezkedés eredménye volt 1986-ban. Ez az 1970-es években és az 1980-as évek elején uralkodó europesszimizmust követő intézményi reform – szerinte - egy elit szövetség volt az európai közösség hivatalnokai és a páneurópai üzleti csoportok között. Az Európai Közösség így kormányközi intézményes irányban fejlődött tovább.³²³ Ez azt jelenti, hogy a nemzetállami érdekek és hatalom tradicionális koncepciója keveredett a nemzetek feletti neofunkcionalista integrációs elmélettel. A kormányközi intézményes elv elismeri, hogy az európai integrációban négy nemzetek feletti faktor van jelen: a Parlament, a Bíróság, a nemzetek közötti üzleti érdekcsoportok lobbizása és a Bizottság. Ezek a nemzetállamok feletti faktorok hajtják a szükséges intézményes reformokat. Mindez azonban a gyakorlatban az államok közötti egyezkedés és alkudozás formájában valósul meg: a kormányfők, a miniszterek és tanácsadók kis csoportja által támogatva kezdeményezik és tárgyalják meg a Miniszteri Tanácsban vagy az Európai Tanácsban a legfontosabb kezdeményezéseket. Minden kormány a saját politikai előnyei szemüvegén keresztül ítéli meg az Európai Közösséget. A közösségi politika így válik a hazai politika folytatásává. Mindez igaz akkor is, ha nemzetek közötti érdekekről van szó. Azok politikai kifejeződése is nemzeti marad.³²⁴ Voltaképpen ez a kormányközi intézményesség (intergovernmental institutionalism) neofunkcionalista megközelítésének a lényege. A kormányok az egymás közötti egyezkedést és alkudozást nemzetek feletti intézmények kereteiben folytatják. Így az integrációban a nemzetek feletti intézményeknek jelentős szerepe van. Ugyanakkor maga az integráció az államok érdekein nyugszik.³²⁵

A nemzetállamok megerősítését szolgáló kormányközi elmélet képviselőivel szemben tovább élt és virágzott a föderalista elmélet. A föderalisták

³²² Uo. 96.

³²³ A. Moravcsik: *Negotiating the Single European Act: National Interests and Conventional Statecraft in the European Community*. In: B.F.Nelsen-A. C-G. Stubb: *The European Union. Readings*. 211-237.

³²⁴ A. Moravcsik: *Negotiating the Single European Act*. 213, 216-217.

³²⁵ Uo. 233.

következésként harcoltak az integráció során létrehozott nemzetek feletti intézmények fennmaradásáért és demokratizálásáért. Az európai integráció elért eredményei alapján Antonio Spinelli gondolja tovább a föderalista elméletet.³²⁶ Az Európai Közösség céljaként azt jelöli meg, hogy a különböző nemzetek sorsát a jog és a közös intézmények által egyesítse, hogy arra kötelezze őket, hogy bizonyos nagy feladatokkal egy közös politikát követve nézzenek szembe, és hogy egy közös álláspontot alakítsanak ki a külvilággal szemben. Az Európai Közösség speciális jellemzője, hogy nem erővel és hódítással, hanem az európai népek közötti szabad megegyezés útján kívánja létrehozni a szövetséget. Ezért — Spinelli szerint — az Európai Közösség megalkotása az emberi szellemiség egyedülálló, mindeddig példa nélküli kalandjának tekinthető. Az új típusú európai szövetségi politika a nemzetállamok hatalmának fokozatos leépítésén alapul. Mindez úgy érhető el, hogy a gazdasági, a politikai és az adminisztratív hatalom bizonyos központjai fokozatosan átváltoznak a nemzeti szintekről az európai szintre. Ez nem jelenti azt, hogy a nemzetállamok megszűnnek. Kétségtelen tény azonban, hogy az új integrációs gondolat lényege a nemzetállamok hatalmának fokozatos csökkentése számos területen: például a tervezés, a döntéshozás és a végrehajtó hatalom területén. A nemzetállami oldalról a veszteség jól látható, a nyereség azonban már nehezebben, ezért a nemzetállami érdekek védelméért folytatott harc — miként azt De Gaulle politikája bizonyította — az integrációs folyamat olyan eleme, amellyel komolyan számolni kell. Az integráció során olyan politikát kell kialakítani, mely lehetővé teszi, hogy az együttműködő államok között a törvényhozás és a végrehajtás a nemzeti politikai intézmények ellenőrzése alatt maradjon. Hiszen minden nemzeti kormány nemzeti szempontokból értékeli az európai célokat és ennek megfelelően támogatja vagy utasítja el. A kitörés ebből a cirkulusz viciózusból — körbeforgó okoskodásból — nagyon nehéz. A kormányok, a parlamentek, és a pártok minduntalan igyekeznek a kört négyesíteni: európai megoldásokat keresnek az európai és a nemzeti törvényhozás elvének eleve sikertelenségre ítélt kombinációjának útján. A nemzeti politikai erők a konföderális kormányközi megoldások irányába viszik az európai integrációt. Ugyanakkor mindezzel párhuzamosan tudják, hogy az együttműködés szükségszerű. Mindez azt eredményezi, hogy a nemzeti kormányok egyszerre konzervatívok és újítók.³²⁷ A mindennapokban konzervatívok, amikor azonban olyan égetően fontos problémákról van szó, amelyek megoldását csak európai szinten lehet elképzelni, akkor a fennálló európai szisztéma megújítójává válnak. A kormányok tehát csak kritikus helyzetekben — „a kreatív feszültségek idején” — mozdítják előre az európai integráció ügyét. Amikor a nemzeti konzervativizmus kerül előtérbe, akkor mindezt nincs lehetőség. Szuverén nemzetállamok között csak kritikus pillanatokban elképzelhető az együttműködés, hiszen nincs harmónia az európai nemzetek között. Spinelli hangsúlyozza, hogy mindenképpen szükség van olyan centrumokra, amelyek a közös akciókat erősítik. Mindezt jól bizonyítja az Európai Bizottság léte. Voltaképpen ez

³²⁶ A. Spinelli: *The European Adventure*. In: A. Spinelli: *The European Adventure. Tasks for the Enlarged Community*. Charles Knight & CO. LTD. London, 1972. 1-17.

³²⁷ A. Spinelli: *The European Adventure*. 5-15.

utóbbinak köszönhető, hogy a De Gaulle periódust az integráció túlélte. Így szerinte erősíteni kell ezt az intézményt, mint egy autonóm közös centrumot.³²⁸

Spinelli szerint tehát az Európai Közösség formálása egy nagy államszervező kaland. Az integráció története azt bizonyítja, hogy előrehaladás csak a kreatív feszültségek pillanatában lehetséges. Ezekben a történelmi pillanatokban pedig mindenekelőtt a közösségi nemzetek feletti intézmények megerősítésére és reformjára kell koncentrálni. A Közösség intézményeinek a megújítására vonatkozó javaslatai³²⁹ azt tanúsítják, hogy Spinelli elfogadta, hogy az integráció elkezdődhet a gazdaság szintjéről is. Ehhez azonban olyan hatékony nemzetek feletti intézmények kellene, amelyek a szubszidiaritás elvével összhangban vannak. A kül- és biztonságpolitikai együttműködés megteremtése a gazdasági integráció elindulásához képest későbbre is halasztható. Mindezt arra alapozta, hogy az európai együttműködés a védelem területén az amerikai vezetés befolyása alatt áll. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy létre kell hozni azokat a valóságos föderalista intézményeket, amelyek biztosítják a gazdaság területéről a védelmi és a külpolitika területére való átmenetet. Ezért a funkcionista állásponttal szemben kiemeli a demokratikus alkotmányos megközelítés fontosságát. Úgy gondolja, hogy a nemzeti kormányközi együttműködés által létrehozott nemzetek feletti intézmények kritikus pillanatokban nem képesek határozottan dönteni. Nagy hátrányuk a demokratikus deficit, amely csak növekedhet, mivel demokratikus kontroll nélkül kerülnek fontos dolgok a nemzetek feletti szintre.

Spinelli föderalista integrációs reformtörekvéseit a demokratikus alkotmányos közösségszervezés folyamatossága érdekében fogalmazta meg. Mindenekelőtt azt szorgalmazta, hogy a közösségi intézmények rendelkezzenek az ehhez szükséges stratégiával és erővel.

11.3. A nemzetekfelettség elvének új lendülete

Az 1980-as évek második felében új korszak kezdődött el az integráció folyamatában és intézményrendszere fejlődésében. Mindennek háttérében világgazdasági és világpolitikai változások álltak. A bipoláris világrend összeomlása 1989-90-ben új kihívásokat jelentett az európai közösség politikusai számára mind az Egyesült Államokhoz, mind a közép-és kelet-európai államokhoz való viszonyuk szempontjából. Jacques Delors bizottsági elnökségének idején az 1980-as években és az 1990-es évek elején újraéledt az Európai Közösség és megerősödött a nemzetekfelettség elve. Az újabb lendület azt kívánta, hogy az alapító szerződéseket megreformálják. Sőt az egész közösséget új alapokra kellett helyezni. Jacques Delors a föderalizmus elvéhez fordult Margaret Thatcherrel szemben. Delors 1989-ben Bruges-ben elmondott beszédében³³⁰ abból indult ki, hogy a világ eseményei azt tanúsítják, hogy a

³²⁸ Uo. 15-17.

³²⁹ A. Spinelli: A Model for Development of the Institutions of the Community. In: A. Spinelli: *The European Adventure*. 167-183; Draft Treaty Establishing the European Union. Adopted by the European Parliament on 14 February 1984. Coordinating rapporteur: Mr. A. Spinelli. In: *An Ever Closer Union. A Critical Analysis of the Draft Treaty Establishing the European Union*. (Eds. R. Bieber, J-P. Jacqué, J. H. H. Weiler) Annex 1. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 1985. 306-328.

³³⁰ J. Delors: „Réconcilier l'idéal et la nécessité”. Devant le collège d'Europe à Bruges, le 17 octobre 1985. In: J. Delors. *Le Nouveau Concert Européen*. O. Jacob, Paris, 1992. 315-337.

globális kölcsönös függőség szükségessé teszi az Európai Közösség intézményeinek a megerősítését és a szuverenitás közös gyakorlását. Ugyanakkor az igaz föderalizmus a szubszidiaritás elvén kell hogy nyugodjon.³³¹ Mindez azt jelenti, hogy nemzetállami keretek között kell hagyni, ami ott megoldható. Sohasem szabad nagyobb egységre rábízni, azt ami egy kisebb egység kereteiben jobban megtehető. A szubszidiaritás biztosítja mindenki számára azt a jogot, hogy olyan keretekben fejtse ki tevékenységét, ahol azt a leghatékonyabban tudja. Ugyanakkor mindentől szorosan elválaszthatatlanul a közhatalom kötelezettségévé teszi, hogy mindenki számára biztosítsa az egészben való részvételt. Egy európai politikai személyiség létrehozása megkívánja, hogy annak gazdasági és szociális alapja egy olyan közös tér legyen, amely olyan elvek alapján van megszervezve, amelyekkel minden közösség identitást vállal. A szubszidiaritás elve teszi a föderalizmust a pluralizmus, a sokféleség, a patriotizmus és a nemzeti identitás megőrzőjévé Európában. A Közösség a jog uralmára — Római Szerződés — és a jogharmonizáció elvére van alapozva. A gazdasági és pénzügyi unió megteremtése elfogadott cél. Az integrációs célok megvalósításához azonban megfelelő intézményes reformokat kell kidolgozni.

Delors a föderalizmus elvéhez való visszatérést azért tartja fontosnak, mert a pluralizmus elve és a szükséges intézményes reformok csak így valósíthatók meg. A föderalizmus két alapelveként a következőket jelöli meg:

1. Az autonómia elvének uralma — ez biztosítja a tagállamok identitásának a megőrzését és elhárít minden olyan kísérletet, amely az autonómia figyelembe vétele nélküli integrációra irányul.

2. A részvétel szabálya, amely nem engedi, hogy az egyik entitás a másikat alárendelje, ugyanakkor az egyezményben foglaltaknak megfelelő kooperációt előmozdítja.³³²

Minden föderációt ezen szabályok szerint kell kialakítani a történelmileg kialakult sajátosságok figyelembe vételével. Óva int a föderációs példák — beleértve az amerikai példát is — kritikátlan másolásától. Hangsúlyozza, hogy az európai kontinensen olyan régi nemzeteket kell egyesíteni, amelyek erős tradíciókkal és személyiséggel rendelkeznek. Az európai integráció nem a nemzetek elleni konspiráció. Senki sincs arra kérve, hogy feladja legitim patriotizmusát. Hangsúlyozza továbbá, hogy Jean Monnet-val ellentétben ő nem csak az európai embereket, hanem a nemzeteket is közel akarja hozni egymáshoz. Szeretné, ha minden európai ügy érezné, hogy a Közösséghez is tartozik, s hogy az a második hazája. Ha ezt a nézetet elvetik, akkor a nacionalizmus uralma fog újra kísérteni Európában.³³³ A kérdés változatlanul az, hogyan tovább.³³⁴

Az európai integráció Delors bizottsági elnöksége alatt olyan fontos eredményeket ért el, mint az egységes piac létrejötte, az Egységes Európai Okmány és az Európai Unió Szerződés (Maastricht, 1992). Politikáját támogatta

³³¹ J. Delors: „Réconcilier l’idéal et la nécessité” 330; A szubszidiaritás elvéről: J. Delors: Le principe de subsidiarité. Au Colloque de l’Institut Européen d’Administration Publique à Maastricht, le 21 mars 1991. In: J. Delors: *Le Nouveau Concert Européen*. 163-176.

³³² J. Delors: „Réconcilier l’idéal et la nécessité”. 331

³³³ Uo. 332.

³³⁴ J. Delors: *Le Nouveau Concert Européen*. Éditions Odile Jacob, Paris, 1992.

Helmuth Kohl és Francois Mitterand. Mindannyian hittek abban, hogy Európa csak úgy képes megállni a helyét a világgazdasági és világpolitikai versenyben, ha intézményeit megújítja és továbbfejleszti. Ebből a célból alkották meg az Egységes Európai Okmányt 1986-ban, mely az egységes piac megvalósításához szükséges lépések mellett új politikai célokra, új döntéshozatali és törvényhozási mechanizmusokra is utalt. Kiterjesztette az Európai Közösség hatáskörét a külügyre és a védelmi és biztonságpolitikai kérdésekre is. A tagállamok kötelezettséget vállaltak arra, hogy megvalósítják az egységes belső piacot 1992 végéig. Az egységes piacon belül pedig a személyek, az áruk és a tőke mozgása teljesen szabad lesz. Jogilag elismerte a kormányfőkből álló Európai Tanácsot, mint az Európai Közösség fontos kormányközi központi testületét. Nem határozta meg azonban pontosan a testület szerepkörét. Az elvi síkon elfogadott politikák gyakorlatba való átültetése során felmerülő kérdések eldöntéséhez a minősített többség elvét intézményesítette a Tanácsban. Az európai politikai együttműködésre vonatkozóan leszögezte, hogy a tagállamoknak közösen kell kialakítaniuk a külpolitikát. Szorosabban kell együttműködniük a védelmi és biztonsági kérdésekben is. Jacques Delors az Egységes Európai Okmányon túlmenően nemcsak az egységes piacot, hanem a monetáris és a politikai uniót előmozdító Európai Közösség átszervezését is kezdeményezte. 1990-ben követelte, hogy az Európai Bizottságot ruházzák fel szélesebb döntéshozatali jogkörrel, hogy egy jövőbeli európai föderáció igazi végrehajtó testületévé tudjon válni. Hangsúlyozta továbbá az Európai Parlament megerősítésének a szükségességét is.

Voltaképpen két nézet képezte a vita tárgyát: az egyik valamilyen politikai föderáció vagy unió megvalósulását várta 1992 után. A másik megelégedett volna egy szigorúan gazdasági vonatkozású belső piaccal, amelyet a tagállamok szoros együttműködése egészít ki egyéb területeken. Az Európai Unió létrehozóinak mindenekelőtt a brit ellenállással kellett megküzdeniük. A Maastrichti Szerződés végül is egy három pilléren nyugvó Európai Uniót hozott létre. Az első pillér a gazdasági együttműködés szabályait lefektető Európai Közösségi Szerződés. A második és a harmadik pillér pedig az Európai Unió szerződés, mely a politikai együttműködést szabályozza a kül- és biztonságpolitika valamint a bel- és igazságügyi együttműködés területén. A britek ragaszkodtak a föderalizmus szó kitörléséhez. Helyette az európai népek egyre szorosabb egységének megteremtése (ever closer union) kifejezés került a Maastricht-i Szerződésbe. A Szociális Charta is teljesen kimaradt a szerződésből. Mindez azt jelentette, hogy a szociális szabályozás nem képezi a közösségi jog tárgyát, hanem kormányközi és nemzetállami keretek között marad. A nemzetekfelettség elvét szorgalmazó unió pártiakat nem töltötte el örömmel a szubszidiaritás elve sem, mely szerint a döntéseket az intézményi hierarchia legalacsonyabb fokán kell hozni. Az Európai Közösség csak azokon a területeken járhat el, ahol a kívánt cél nem érhető el tagállami eszközökkel. Az Európai Parlament többségi szavazással módosíthatta vagy elutasíthatta a közösségi szabályokat. A szokásos közösségi döntéshozatali rendszer mellett kormányközi együttműködés érvényesült a kül- és biztonságpolitika illetve a bel- és igazságügyi politika területén. Ugyanakkor előrelépést jelentett a nemzetekfelettség irányába az Európai Parlament megerősítése. A Maastrichti Szerződésben lefektetett intézményi reformok

ellenére még mindig a nemzeti kormányok gyakorolták a legfőbb befolyást. A gazdasági együttműködés szintjéről kifejlődő nemzetek feletti európai jog azonban a tagállamokat már vitathatatlanul egymáshoz kötötte. A reformpolitika folytatható, a jövő alakítható. Mindezt jól bizonyítja az Amszterdami és a Nizzai Szerződés és az EU intézményes reformjáról folyó viták folyamatossága. A nemzetek feletti intézmények — az Európai Parlament és a Bizottság — jogkörének erősítése a kormányközi megoldásokkal szemben fokozatosan halad.

Az 1992 utáni időszakot mindegyik tagállam valami új kezdetének tekintette. A vita arról folyt, hogy hogyan épüljön fel az új Európai Unió. Hogyan lehet struktúráját egyidőben bővíteni és mélyíteni? A nemzetekfelettség megerősödését a nemzetállamok föderációja (Európai Föderáció) megteremtését célzó tervek megélénkülése jelezte. Az európai integráció természetéről zajló viták arról folytak, hogyan lehet a nemzetállamok közötti föderációt megteremteni egy olyan Európában, melynek államai demokratikus berendezkedésűek és amelyek számára az európai jog és jogharmonizáció az irányadó. Újabb és újabb elméletek jelentek meg, melyeknek szerzői régi idealisztikusnak bizonyuló elméleteket gondoltak újra. Érdekes és igen figyelemre méltó például a neoföderalizmus elmélete. Ez a második világháború környékén, az ellenállási mozgalomban és a háború után, az integráció elindulásakor született föderalista elképzelések újrafelfedezésén alapul. A neoföderalizmus elméletét John Pinder fogalmazta meg az európai integráció elért eredményei alapján.³³⁵ Pinder hangsúlyozza, hogy az európai integráció vitathatatlanul a föderalista gazdasági ágazati politika szintjéről indult az Európai Szén- és Acélközösség létrehozásával. Az Európai Védelmi Unió tervének megbukása azt jelentette, hogy a védelem területén nem kerülhet sor a föderalista integrációra. Ezután az európai integráció Beyen javaslatára az ágazati gazdasági integrációról az általános gazdasági integráció útjára tért. A föderalista szervezés a kereskedelem területén folytatódott a vámunió és az egységes piac létrehozása során. Beyen nem elégedett meg a kormányközi gazdasági szervezéssel. Abban hitt, hogy Európának egy olyan nemzetek feletti hatóságra van szüksége, mely független a kormányoktól, s mely az Európai Parlamentnek felelős. Paul-Henri Spaak támogatta ezt a gondolatot, s a többi tagállam kormánya elé terjesztették. Mindez a Messinai Konferenciához és a Római Szerződéshez vezetett. A Római Szerződés a Szén- és Acélközösség intézményes struktúráját követte azzal a különbséggel, hogy a Bizottságnak kevesebb hatalma volt a Miniszteri Tanáccsal szemben, mint a Főhatóságnak. Az európai integráció azután a pénzügyek feletti föderális hatalom megszervezésével folytatódott a gazdasági, a pénzügyi és a közös költségvetési unió célját kitűzve. A következő lépés: a külpolitika, a védelmi politika valamint a belügy és az igazságügy területén való föderalista együttműködés megvalósítása. Úgy látja, hogy a közös védelmi politika megszervezése nagy kihívás az európai integráció számára. Kérdés, hogy ez integráló vagy dezintegráló erőként fog-e működni?

Pinder hangsúlyozza, hogy az Európai Közösségben az integráció folytathatóságát a Közösség intézményeiben lévő föderalista elemek biztosítják: maga az európai jog föderalista jellegű; a föderalista jogállami elvet képviseli az

³³⁵ J. Pinder: The New European Federalism: The Idea and the Achievements. In: *Comparative Federalism and Federation. Competing traditions and future directions*. Eds.: M. Burgess and A.-G. Gagnon. Harvester Wheatsheaf, London, 1993. 45-67.

Európai Bíróság, a Parlament és a Bizottság. Az integráció története során De Gaulle meggyengítette ezeket a nemzetek feletti intézményeket, s megerősítette a kormányközi elvet. A De Gaulle-korszakot követő reformpolitika keretében a harc a nemzetek feletti intézmények — az Európai Parlament, a Bizottság és a Bíróság — demokratikus reformjáért folyt. A tagállamok fokozatosan járultak hozzá a szövetség föderalista elemekkel való bővítéséhez (a többségi szavazás elve a Tanácsban; a parlamenti képviselők közvetlen választása). A pénzügyi unió megteremtése például az új európai föderalizmus jelentős eredménye. Az elért eredmények megtartása szempontjából Pinder fontosnak tartja a külpolitika, a biztonság és a védelmi politika területén való szorosabb együttműködést; a környezetvédelem föderalista megszervezését; az európai föderalista alkotmány megalkotását. Ez utóbbi komolyan elősegítené az Európai Unió föderalista intézményeinek a megerősödését és az új európai föderalizmus elért eredményeinek a védelmét a nemzetállami konzervatív hatalmi és érdekpolitikával szemben.³³⁶

Az európai integráció intézményeinek demokratizálásáról megfogalmazódó terveket és gondolatokat Joschka Fischer Humboldt Egyetemen, 2000 májusában elmondott beszéde és az akörül kialakult politikai vita jellemzi talán a legjobban.³³⁷ Joschka Fischer kiemeli annak jelentőségét, hogy a második világháború után az európai politika szakítani tudott a korábbi évszázadok hatalmi harcokkal és véres háborúkkal teli politikájával: az 1945 utáni európai integrációs politika elveti a Vesztfáliai békében 1648-ban lefektetett hatalmi egyensúly elvét és az egyes államok hegemonikus ambíciót. Az új integrációs politika alapelve a nemzetállam szuverén jogainak nemzetek feletti intézményekre való fokozatos átruházása a gazdasági integráció folyamata során megteremtett európai jog alapján: az európai integráció a gazdasági ágazati integráció szintjéről indult ki, egységes piacot és pénzt hozott létre és mind több és több területre terjed ki. Fischer beszédében mindenekelőtt az EU intézmények reformjának szükségességét hangoztatta, mely égetően fontos a küszöbön álló bővítés miatt. Azt javasolja, Robert Schuman gondolatait követve, hogy térjenek át az államok szövetségéről az európai parlamentáris unióra. Ez nem kevesebbet jelent, mint hogy létre kell hozni a valóságos törvényhozó és végrehajtó hatalommal rendelkező Európai Parlamentet és európai kormányt, valamint az Európai Föderáció alkotmányát.³³⁸ Európa csak így tud részt venni a 21. században a globális gazdasági és politikai versenyben. Európa számos nemzetállamból áll, ezért az európai integráció csakis a nemzetállami intézmények és tradíciók figyelembe vételével mehet végbe. Mindez azt jelenti, hogy a nemzetállamokat egyesítő európai föderalista állam régi koncepciója nem működőképes. Az európai integráció csak úgy mehet végbe, ha a szuverenitás megosztódik Európa és a nemzetállamok között. Ezt fejezi ki a szubszidiaritás sokat vitatott elve. A szuverenitás megosztása például úgy történhet, hogy az Európai Parlament mindig

³³⁶ J. Pinder: *The New European Federalism*. 62-64.

³³⁷ J. Fischer: Vom Staatenverband zur Föderation: Gedanken über die Finalität der europäischen Integration. Rede von Joschka Fischer in der Humboldt-Universität in Berlin am 12. Mai 2000. In: *What Kind of Constitution for What Kind of Polity?* Responses to Joschka Fischer. Eds.: Ch. Joerges, Y. Mény & J.H.H. Weiler. European University Institut, San Domenico, Florence, 2000. 5-17..

³³⁸ J. Fischer: *Vom Staatenverbund zur Föderation*. 12-13.

két érdeket képvisel: az egyik a nemzetállami érdek (a nemzetállamok Európája), a másik pedig az európai állampolgárok (a polgárok Európája) érdeke. Ezért az Európai Parlament két kamarás kell hogy legyen. Az első kamarában azon választott képviselők foglalnak helyet, akik a nemzeti parlamentjeiknek is a képviselői. Így nem lesz konfliktus a nemzeti parlamentek és az Európai Parlament között. A második kamara vagy a tagállamok közvetlenül választott szenátoraiból álló szenátus vagy a német szövetségi állam Bundesratjához hasonló államok háza (Staatenkammer) modelljét követi. Az európai kormány (végrehajtó hatalom) szintén két úton jöhet létre: vagy az Európai Tanács fejlődik egy európai kormánnyá — vagyis az európai kormány a nemzeti kormányokból alakul meg; vagy a jelenlegi bizottsági struktúrából kiindulva közvetlenül választanak egy elnököt széleskörű végrehajtó jogkörrel. Mindezekon felül különböző köztes formák is elképzelhetők.

Fischer hangsúlyozza, hogy a föderáció és a nemzetállamok közötti szuverenitás megosztását alkotmányba kell foglalni. Ez utóbbinak rögzítenie kell, hogy mi tartozik európai és mi nemzeti hatáskörbe. Így egy olyan Európai Föderáció jön létre, amelyben a nemzetállamok, mint tagállamok megtarthatják a szuverenitásukat és nemzeti öntudatukat. Ugyanakkor ez egy olyan föderáció, melyet a polgárok átlátnak és megértenek, mivel eltűnt a demokratikus deficit.³³⁹ Fischer úgy gondolja, hogy az európai integráció intézményeinek a modernizálása az európai demokrácia problémája. A kompetenciák újrafelosztása horizontálisan az európai intézmények és vertikálisan Európa, a nemzetállamok és a régiók között csak Európa új alkotmányos alapokra való helyezése útján történhet. Mindehhez azonban egy olyan európai alkotmányra lenne szükség, amely az alapvető emberi és polgári jogokba ágyazottan egy kiegyensúlyozott hatalommegoszlást hoz létre az európai intézmények között és határozottan elhatárolja az európai és a nemzetállami szinteket. Kérdés, hogy az integráció eddigi módszereivel mindez megvalósítható-e? Joschka Fischer a politikai integráció számára alternatívaként integrációs gravitációs centrumot vázol fel: egyes országok új európai keretegyezményt kötnek egymással, mely az Európai Föderáció alkotmányának a gravitációs magját képezi. Ezen egyezmény alapján a Föderáció kialakítja a saját intézményeit és a saját kormányzatát az Európai Unión belül erős parlamenttel és egy közvetlenül választott elnökkel. Egy ilyen — az eljövendő föderáció elemeit magában foglaló — gravitációs központ a politikai integráció teljessé válásának a hajtóereje, mely nyitva áll minden csatlakozni akaró állam előtt. A föderációhoz tehát minden állam szabad akaratából csatlakozhat. Fischer víziója szerint ez az út vezet az európai alkotmányos egyezmény felé, s így valósítható meg a Robert Schuman által elképzelt Európai Föderáció.³⁴⁰

A 21. században tovább folytatódik a tervezgetés az évszázados álom megvalósításáról. A kérdés változatlanul az, hogyan valósítható meg a békés világföderáció évszázadokon keresztül élő klasszikus eszméje, s azon belül a békés európai föderáció. Az eredmények tagadhatatlanok a visszaesések ellenére

³³⁹ Uo. 13.

³⁴⁰ Uo. 16-17.

is. A kritikus pillanatok demokratikus intézményes reformokra való kihasználása pedig sokak számára alapvető érdek az Európai Közösségben.

12. Konklúziók

Dantétől napjainkig mintegy hét évszázadon keresztül sok-sok gondolkodót foglalkoztatott az európai államok közötti tartós béke és szövetségi politika megteremtése. Ezen gondolkodók a világföderáció klasszikus eszméjének a hívei voltak. Dante a 14. század elején még egy univerzális monarchától várta a probléma megoldását. Dubois 1308-ban elsőként javasolta az európai tanács létrehozását. Mindez hat és fél évszázad múlva vált realitássá az Európa Tanács létrejöttekor. Az európai államok közötti föderalista szövetség tervét már 1462-ben megalkotta Pogyebrád György. A jó intézményekről való gondolkodás pedig folyamatos az európai politikai gondolkodásban. Mindezzel párhuzamosan a kapitalista gazdasági formákat kialakító polgárság képviselői fokozatosan átszervezik a nemesi előjogokon alapuló feudális társadalmat. Igyekeznek az egyes országok eltérő társadalmi viszonyaira átültetni a polgári kormányzat Európa-szerte kialakulóban és elterjedőben lévő egymással szoros kölcsönhatásban fejlődő rendezőelveit. E történelmi folyamat főbb állomásai: a zarnoki elnyomás elleni szabadságharc jegyében született holland védelmi típusú föderáció (Utrechti Unió); az angol alkotmányos monarchia megszületése és jogkibővítő gyakorlata; az amerikai gyarmatok lázadása a jogsértő angol királyság ellen; az európai államszervezés során született békés föderatív államszervező eszmék belefoglalása az amerikai alkotmányba; Az ember és polgár jogainak nyilatkozata (1789), melynek alapelvei válnak a 19. századi nemzetállami keretekben folyó modernizálás rendezőelvévé. E nagy társadalomszervező események háttérében pedig ott munkál az európai egységről való folyamatos gondolkodás és tervezés. Mindez a felvilágosodásban éri el csúcspontját, mely az egész európai társadalmi gondolkodást gyökeresen átalakító mozgalom. Olyan híres Európa egységéről megfogalmazott tervezetek születnek, mint Sully terve az európai konföderációról, Locke gondolatai a polgári nemzetállamról, Saint-Pierre abbé terve az örök békéről és az európai alkotmányozó gyűlés által létrehozott európai alkotmányról, Rousseau kritikája a szuverén nemzetállamok szövetségi politikájáról és a hatalmi egyensúly elvéről, Penn katonai leszerelést szorgalmazó béketerve és Montesquieu gondolatai a republikánus államok európai szövetségi köztársaságáról.

A természetjogi gondolkodás fejlődése és az európai egység gondolat természetjogi alapokra való helyezése alapjaiban rázta meg a feudális előjogokon alapuló társadalomszervezést. Az amerikai függetlenségi harc és a francia forradalom hatása alatt Kant már azon gondolkodik, hogy hogyan lehetne egy tartós békeszövetség alapjait megteremtetni a népjog és a világpolgárjog (emberi jogok) létrehozása által. Saint-Simon pedig — az uralkodók tanácsán alapuló korábbi Európa-tervek hagyományaival tudatosan szakítva — korát meghaladó éleslátással fogalmazta meg a parlamentáris demokrácián alapuló föderatív európai szövetségi állam tervét, mint sok nép együttélésének demokratikus jogállami keretét.

A 19. században született európai egységtervek jelzik azt a problémát, amely a szuverén polgári nemzetállamok szervezése során abból adódott, hogy nem fordítottak kellő figyelmet a belső viszonyok demokratizálása során arra, hogy mindezzel párhuzamosan az egyes polgári nemzetállamok közötti szövetségi

politikát is demokratikus módon összehangolják. Az európai politika és jogtörténet nagy kihívása így az lett, hogy megalkossák a nemzeti szuverenitás megőrzése mellett kialakítható demokratikus szövetségi politika alapelveit. A korszakot mindezzel összhangban az egyik oldalon az amerikai és a svájci államszervező példa alapján a nemzetek feletti szövetségi politika intézményeinek megteremtéséért harcoló föderatív erők, a másik oldalon pedig a nemzeti szuverenitást őrző föderáció ellenes erők közötti szembenállás és viták jellemzik. Mindezt jól példázza a Lord Acton, Proudhon és Mazzini között kialakult vita. Lord Acton és Proudhon Mazzini nacionalizmusát a föderalista szövetségi politika védelmében kritizálják. Lord Acton figyelmeztet arra, hogy a történelem során az államok hozták létre a nemzeteket. Az hogy egy elképzelt nemzet hozzon létre egy egyesítő központosított nemzetállamot a történelmi haladásnak ellentmondó dolog. Az államoknak továbbra is az egység a sokféleségben elvet kell követniük és föderalista módon kell szerveződniük szerte Európában. A nacionalizmus szerinte súlyos téveszme az államszervezés terén, melynek következményei beláthatatlanok. Proudhon eljut arra a fontos következtetésre, hogy sem az európai feudális monarchikus államok, sem a polgári nemzetállamok nem képesek a nemzetek feletti együttműködésen alapuló föderatív szövetség létrehozására Európában. Egy európai föderáció kialakításához ugyanis azonos rendezőelveket megvalósító, az önkormányzatok szintjéről felfelé építkező, demokratikus bel- és külpolitikát folytató, hasonló erőkkel és feltételekkel rendelkező közösségekre van szükség. Voltaképpen mindennek létrejötté a politikusok, a jogászok és az egyének humánus és ésszerű együttműködésétől függ az államjog, a nemzetközi jog és az emberi jogok terén.

A Habsburg Birodalom gondolkodói közül sokan kapcsolódtak be az európai államok közötti demokratikus szövetségi politikáról való gondolkodásba. Arra a problémára keresték a választ, hogy hogyan lehetne a sok népből álló Habsburg Birodalmat föderációvá szervezni a népek egyenlő joga és „az egység a sokféleségben” elv alapján. Közülük Eötvös, Renner és Naumann a soknemzeti (sok népből, nemzetből álló) demokratikus föderalista állam megteremtéséről alakítottak ki jelentős nemzetközi jogi elméleteket egy olyan korban, amikor a korszak már azt kívánta, hogy több nép együttélését demokratikus jogállami formában oldják meg a népjog és az emberi jogok figyelembevételével. A nyugat-európai államszervezési gyakorlat a nemzetállamok kialakulása során ezt a problémát nem oldotta meg. A Habsburg Monarchia gondolkodói az európai föderalista gondolkodást olyan fontos elméletekkel gazdagították, mint a személyi elv, a nemzeti kisebbségek jogainak megfogalmazása és a többdimenziós államszervezés elmélete.³⁴¹

A 19. században és a 20. század elején az európai polgári nemzetállamok folytatták a megelőző feudális monarchikus korszakra jellemző területkiterjesztő és expanzív hatalmi politikát. Ilyen történelmi körülmények közepette az államok közötti konfliktusok rendezését szolgáló nemzetközi intézmények nem tudtak kifejlődni. A nemzetállamok területszerző hatalmi politikája az első

³⁴¹ Minderről lásd Bóka Éva: *The Democratic European Idea in Central Europe, 1849-1945. Specimina Nova (A Pécsi Tudományegyetem Történelmi Tanszékének Évkönyve)* Pécs, 2005. 7-25. Lásd még *Az európai föderalizmus alternatívája Közép-Európában, 1849-1945* című könyvem, mely a Dialóg Campus Kiadónál, Budapest fog megjelenni.

világháborúhoz vezetett, mely a népek forradalmába torkollott. Lenin és Wilson vívta harcát egy világforradalom eszmei síkján kibontakozó nemzetközi diplomáciai forradalom során. Lenin meghirdette a nemzeti önrendelkezési jog és az elszakadás elvét a világ összes népe számára, akik zsarnoki uralom alatt éltek, beleértve a gyarmatokat is. Wilson — Lenin kihívására válaszként — a népszuverenitás elvét és az annak megfelelő nemzeti önrendelkezési jogot egy nemzetközi szervezet kontrollja alatt jelölte meg a háború utáni békeszisztéma kialakításának alapelveül. A világforradalom jelentős eredménye volt a Népszövetség létrejötte. Ezzel a világföderáció eszméjében hívők régi álma vált valóra. A továbbiakban minden attól függött, hogy a világ politikai vezetői hogyan és mire használják fel a nemzetközi szövetség kereteit, hogyan befolyásolják a választókat, s a választók milyen politikai irányt támogatnak. A wilsoni béketeremtő akció azonban kudarcba fulladt a versailles-i békekötés alkalmával. A régi hatalmi politika és az azt szolgáló diplomácia hívei győzelmének súlyos gazdasági, politikai és ideológiai következményei voltak. Keynes mindezekre előre figyelmeztette kortársait és tervezetet dolgozott ki a gazdasági és politikai válság elkerülésére. A kortárs demokratikus gondolkodók Nyugat és Közép-Európában egyaránt felismerték, hogy komoly veszély rejlik abban, hogy a monarchikus és polgári nemzetállami diplomácia expanzív, hatalomkiterjesztő imperialista módszerei és eljárásai életben maradtak és a népszuverenitás és a nemzeti önrendelkezési jog új elvével keveredtek a politikában. Amikor ehhez az eszmei zavarhoz és államszervezési tévúthoz súlyos gazdasági válság társult az eredmény a “szuverén nép”, a tömegek morális frusztrációja és kiábrándultsága volt. Ennek az lett az eredménye, hogy a polgári demokratikus parlamentáris rendszerek és az európai demokratikus szövetségi politika megteremtése helyett fasiszta, nemzeti szocialista és kommunista totalitárius diktatúrák létrejöttét támogatták. Mindez újabb világháborúhoz vezetett.

Az első világháború után az európai föderalisták — akik között jelentős hely illette meg a közép-európai demokratikus föderalistákat — azt a következtetést vonták le, hogy a népszuverenitás és a nemzeti önrendelkezési jog konfliktus megoldó működésének a feltétele a demokratikus jogállamiság és a demokratikus nemzetközi jog. A politizálást tehát a Nemzetek Szövetsége kereteiben kell továbbfolytatni. Ehhez azonban szükség van az európai államok erejének összefogására egy demokratikus alkotmánnyal és intézményekkel rendelkező európai föderáció kereteiben, mely a Népszövetség autonóm tagja. Arra is szükség van, hogy a demokratikus föderalista szövetségi politika kialakuljon Közép-Európában is. E politika szellemében indult Bécsből a Páneurópa-mozgalom Richard Coudenhove-Kalergi gróf vezetésével. Coudenhove-Kalergi a demokratikus európai egység gondolat következetes híve volt. A svájci 1848-as alkotmány példáját követő Európai Egyesült Államok megteremtését tűzte a mozgalom céljául. Az Európai Egyesült Államokat demokratikus föderatív jogállamok alkotmánnyal rendelkező föderatív szövetségeként képzelte el. A számos vitát kiváltó európai nemzeti és kisebbségi probléma megoldását pedig a demokráciának és az emberi jogoknak az európai föderációban való érvényesülésétől tette függővé. Ő volt az első gondolkodó, aki az európai nemzet létrehozását és történetének a megírását tűzte ki célul. Coudenhove-Kalergi a kormányközi szövetségi politikát az európai integráció első lépésének tekintette.

Felismerte, hogy egy ilyen politika szükségszerűen demokratikus deficitrel fog rendelkezni. Az egyedüli megoldást ennek elkerülésére az európai emberek érdekeinek képviselőit lehetővé tevő nemzetek feletti politikai, védelmi, gazdasági és kulturális együttműködési intézmények létrehozásában és a parlamentek együttműködésének az erősítésében látta.

A két világháború között az európai föderalisták számos tervet javasoltak a gazdaság föderatív szervezéséről, s a nemzetállami politikai erők és érdekek háttérbe szorításáról. Az európai föderalisták az államok közötti szövetségi politika rendezésére a Népszövetséget tekintették a jogilag egyedül illetékes fórumnak. Szerették volna elérni, ha a Népszövetség kereteiben létrejön egy európai regionális unió, melynek hatáskörébe tartoznak az európai ügyek. Briand mindezt politikai céllá emelte a 26 európai államhoz intézett Memorandumában 1929-ben. Így kerülhetett sor arra, hogy az európai együttműködésről az európai országok vezetői és képviselői Genfben hivatalosan tárgyaltak. Briand „elasztikus” európai föderációs tervének a sikerét megpecsételte azonban a gazdasági világválság. A „nyomor istene” segítségével a nemzeti szocialisták jutottak hatalomra Németországban. Mindez a második világháború kitöréséhez vezetett. A demokratikus európai föderáció létrehozása a jövő kihívása lett.

A két világháború között a közép-európai föderalisták közül mindenekelőtt a Páneurópa-mozgalmat támogató gondolkodók — közöttük Auer Pál, Hantos Elemér és Milan Hodza — Európa egységéről megfogalmazott elméletei jelentősek. Fontos nemzetközi jogi és gazdasági integrációs elméleti gondolatokat fogalmaztak meg, melyek segítettek az európai integráció kibontakozását a második világháború után. A nemzetek feletti államszövetségi politikán alapuló európai egység eszméjét képviselő föderalisták felvették mind az eszméit, mind a gyakorlati politikai harcot a totalitárius fasiszta, nemzeti szocialista és kommunista rendszerek ellen. Jelentős a totális államok működési mechanizmusait leleplező műveket alkottak. Ezek közül kiemelkedik Ortega y Gasset „A tömegek lázadása” című esszéje és R. Coudenhove-Kalergi „Totális állam — totális ember” című értekezése. A két világháború között pedig tervezetek sokasága született az európai föderáció megvalósításának útjairól a háború után.³⁴²

A második világháború katasztrófáját és tragédiáját követően az európai politikai gondolkodásban újjáéledt a természetjogi gondolkodás és a világföderáció klasszikus álma. A kiutat a nemzetközi szervezet és az emberi jogok alapelveinek megújítása mutatta. Az új Európa alapjainak lerakását az európai politikusok föderalista szellemben kezdeményezték. A nemzetállamok rekonstrukciójával egyidőben azonban komoly vita kerekedett ismét a föderalisták, unionisták, funkcionalisták és a kormányköziség hívei között. Mindezt jól tükrözik a hágai kongresszus vitái és az Európa Tanács alapszerződése, mely a föderalisták és a funkcionalisták közötti kompromisszum eredménye. Az európai integráció végül is a Schuman és Monnet által kigondolt és keresztülvitt föderalista-funkcionalista gazdasági békepolitika eredményeként indult el a hidegháború által kettéosztott európai kontinensen. Az Európai Szén-

³⁴² Minderről lásd *Az európai föderalizmus alternatívája Közép-Európában, 1849-1945* című könyvem, mely a Dialóg Campus Kiadónál, Budapest, fog megjelenni.

és Acélközösség alapszerződése föderalistának nevezhető, mivel a föderalista jelleg túlsúlyban volt a kormányközi befolyással szemben. A kormányoknak egyeztető szerepük volt a Főhatóság és a Közgyűlés döntéseinek végrehajtása során. A gazdasági együttműködés kibővülését jelentő Európai Gazdasági Közösség alapokmánya valamint az Euratom szerződés azonban a kormányközi együttműködés irányába vitte az európai gazdasági szövetségi politikát. A továbbiakban pedig integrációs elméletek sokasága jelezte azokat a szuverén nemzetállami érdekeket, melyeket az egyes államok politikusai védelmezni kívántak. A föderalisták és neoföderalisták az európai demokratikus szövetségi politika hagyományait követve folytatták a küzdelmet a demokratikus európai jog kialakításáért és a nemzetek feletti európai intézmények megerősítéséért, abban a reményben, hogy mindez fokozatosan ellehetetleníti a nemzetállami érdekek érvényesülését. Arra számítottak, hogy az európai jogharmonizáció révén egyre jobban fognak érvényesülni az európai állampolgárok védelmi, biztonsági, politikai, gazdasági és kulturális érdekei. A szövetség ezáltal mind szorosabbá fog válni az „egység a sokféleségben” elv alapján.

Az Európai Közösséget az alapítói a béke, a prosperitás és a nemzetekfelettség céljával hozták létre a második világháború után. Ugyanakkor a hidegháborús viszonyok és az atomfegyverkezési verseny közepette a nemzetállami érdekeket képviselő erők háttérbe szorították a föderalistákat. A nemzetekfelettség elvének válságát mindenekelőtt a Bizottság jogkörének csökkenése és a nemzetállami érdekeket kifejezésre juttató Tanács szerepének erősödése mutatta. S hogy a Közösség az európai állampolgároktól milyen messze állt azt a Parlament szerepének jelentéktelen volta fejezte ki a legjobban. Az Európai Közösség szervezése mégis továbbhaladt, jól tükrözve a nemzetállami és nemzetek feletti föderalista erők küzdelmének mindenkori állását. Így az Európai Közösségek alapító szerződéseit (melyek a mai Európai Unió alapszerződesei) folyamatosan továbbfejlesztették a jogharmonizációs politika szellemében.³⁴³ Az Európai Közösségek egymástól elkülönülő intézményeit (Tanács, Bizottság) a három Közösség végrehajtó szerveinek egyesítéséről szóló szerződés (Merger Treaty, 1965) egybeolvasztotta. Így ezentúl már az Európai Közösség közös intézményeiről (Single Council, Single Commission) lehetett beszélni. 1984-ben az Európai Parlament előterjesztette az “Egyezménytervezet az Európai Unió létrehozásáról”³⁴⁴ című tervezetet, mely az Európai Közösség további demokratizálását, az európai unió megteremtését és a nemzetállamok feletti intézmények, a Bizottság és a Parlament megerősítését célozta. 1985-ben az Európai Tanács ülése Luxemburgban elfogadta az Egységes Európai Okmányt,³⁴⁵ mely az alapszerződések módosítását és az egységes belső piac megteremtését tartalmazta, ugyanakkor a kormányköziség elvének a megerősödését jelentette.

³⁴³ Az európai integráció második világháború utáni történetéről és problémáiról: D. W. Urwin: *A közös Európa. Az európai integráció 1945-től napjainkig*. Szerk: Palánkai T. Corvina, Budapest, 2000; N. Nugent: *The Government and Politics of the European Union*. The Macmillan Press Ltd. London, 1994; M. Welsh: *Europe United? The European Union and the Retreat from Federalism*. Macmillan Press LTD, London, 1996; J. H. H. Weiler: *The Constitution of Europe. „Do the new clothes have an emperor? and other essays on European integration*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999; B. Rosamond: *Theories of European Integration*. St. Martin's Press Inc., New York, 2000.

³⁴⁴ Draft Treaty Establishing the European Union. In: *An ever closer Union*. Office for Official Publications of the European Communities, Luxemburg, 1985. 307-327.

³⁴⁵ *Single European Act*. Office for Official Publications of the European Communities, Luxemburg, 1986.

1992-ben pedig a Maastrichti Szerződés kimondta az Európai Unió létrejöttét. Ennek megfelelően változtak az időközben már módosított alapszerződések, az Európai Szén- és Acélközösség, az Európai Gazdasági Közösség és az Euratom szerződésének szövegei. Az Európai Unió a Maastrichti Szerződés szerint három pilléren nyugszik: az első pillér az Európai Közösség, a második pillér a kül- és biztonságpolitika, a harmadik pillér a bel- és igazságügyi együttműködés. Az unió pedig időközben fokozatosan új tagállamokkal bővült a társulási szerződések jogi egyezményes harmonizációs és kompromisszumos útját követve.³⁴⁶

Ugyanakkor a „föderalizmus” kifejezést az Európa-szervezők nem vállalták. A szerződésekben „a mind szorosabb unió” (ever closer union) megteremtésének a céljáról beszélnek. Mindez egyrészt azt fejezi ki, hogy egy közös európai jog fokozatos kialakulásával a jogharmonizáció elvére került a hangsúly, másrészt hogy a nemzetekfelettség kérdésének a megoldása válságban van. Jól tükrözi ezt a Maastrichti Szerződés, melyről nagy vita bontakozott ki. Például az Európai Közösség demokratikus nemzetközösséggé válását szorgalmazó J.H.H. Weiler³⁴⁷ szerint az Európai Unió Szerződés a nemzetállamokat erősíti meg, s a Közösséget gyöngíti. Az alapító szerződések céljait nem fejleszti, hanem ellenkezőleg szakít az európai premodern és modern közösségi ideák kontinuitásával. A Maastrichti Szerződés retorikája pedig morálisan romboló hatású. Az embereket megfosztja az európai közösségi gondolat aktivizáló eszmeiségétől, s ezért nem is támogatják aktívan az Európai Közösség szervezését. Az európai egység gondolat eszmei krízise pedig a nacionalista erők térnyerését segíti elő mindannak a történelem által már bizonyított súlyos következményeivel együtt. A megoldás az, hogy az európai közösségi koncepciót a humán és demokratikus közösségi, szociális és gazdasági cselekvés irányában fogalmazzák át, a polgári erények és az emberek személyes igényei, nem pedig a nemzeti igények szerint.

A nemzetekfelettség elvének a megvalósulását elősegíthetné például a nemzet, állam és gazdaság szétválasztása a személyi elv szerint és az európai állampolgári jog alapján. Így mindenki, mint európai állampolgár vehetne részt az európai közösségi eszme megvalósításában, s ezáltal talán ellehetetlenedne a nemzetállami hatalmi politikai érdek bénító ereje.

A hidegháború befejeződésével előállt politikai változások és az Európai Unió további bővítése szükségessé teszi, hogy sok mindent újragondoljanak. A reformjavaslatok között szerepel például az unió szerződések újrafogalmazása, újraszervezése és egyszerűsítése. Állást kellene foglalni abban a meg-megújuló vitában, hogy szükség lenne-e egy európai alkotmányra, egy közös európai kormányra és komoly politikai súllyal rendelkező törvényhozó európai parlamentre, vagy sem. Az európai integráció gyakorlati szervezése során világossá vált ugyanis az úgynevezett „demokratikus deficit” jelensége. Míg a tagállamokban a döntéseket a törvényhozó parlament hozza, a kormány pedig végrehajtja, addig az Európai Unióban a kormányfők hozzák a legfontosabb döntéseket. Az Európai Unió demokratikusabbá tételéhez az Európai Parlament

³⁴⁶ N. Nugent: *The Government and Politics of the European Union*. The Macmillan Press Ltd., London, 1994.

³⁴⁷ J. H. H. Weiler: „Do the new clothes have an emperor?” In: *The Constitution of Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999. 238-263.

befolyását kell mindjobban megerősíteni, miként azt az Amszterdami Szerződés el is kezdte. Az Európai Parlamentet igazi törvényhozó szervvé kell fejleszteni. Az intézményi és döntéshozatali rendszer módosítása az Európai Unió soron következő további kibővítésének egyik feltétele. Szükség lenne továbbá egy a nemzetállami identitással párhuzamosan kialakuló európai állampolgári identitástudat kialakítására. E nélkül ugyanis az állampolgárok széles körű önkéntes és aktív részvétele az integráció folyamatában elképzelhetetlen. Meg kellene haladni a nemzetállami érdekekhez fűződő gondolkodást. Ezen a téren az oktatáspolitikai és a kétnyelvűség megvalósítása — a nemzeti nyelv mellett egy közös európai kommunikációs nyelv megtanítása — nagy előrelépést jelentene. A nacionalizmus és az azt támogató demokratikus kibontakozást bénító politikai erők csak a közös demokratikus rendezőelvek és az emberi jogok mind teljesebb érvényesülése során közömbösíthetők.

Újra kellene gondolni továbbá a föderalizmus körüli vitákat. Az európai egység gondolat története azt mutatja, hogy az Európai Unió létrejötte a világföderáció klasszikus eszméjében hívó föderalisták jogállami reformokért való következetes harcának az eredménye. A föderalizmus szó pedig tág történeti fogalom, a békés, demokratikus szövetségi politika minden irányát átfogja. Az Európai Egyesült Államok vagy Európai Szövetségi Köztársaság föderalista ideáljának nem lehet búcsút inteni. Egy demokratikus föderalista típusú nemzetközösség ugyanis sokféleképpen interpretálható, miként azt az Európai Unióról kibontakozott vita mutatja. A szövetségi állam modelljének pedig számos olyan formája van, mely a demokratikus, alkotmányos és emberi jogi normák alkalmazását képviselő föderalista gondolatkörből nőtt ki a történeti fejlődés során. S éppen amitől az antiföderalisták félnek, és amiért a föderalizmust elvetik — tehát, hogy egy merev központosított expanzív nagyhatalom, jakobinus típusú centralizált Európa, jön létre - az sohasem tartozott a föderalizmus eredetileg demokratikus, decentralizált és békés közösség-szervező elméletének a témakörébe. Mindez mutatja, hogy még nagyon sok az egyesítő nemzetállami nacionalizmusból örökölt tévképzet, előítélet és sztereotípa hatja át az emberek gondolkozását. S a föderalizmusról folyó viták azt tanúsítják, hogy a föderalizmus elvét gyakran rosszul értelmezik.

Az, hogy az Európai Közösségek föderalista jellegűek világosan látható az alapszerződésekből. Kétségtelen tény viszont, hogy az Európai Unió nem nevezhető föderációnak az amerikai vagy a svájci föderáció értelmében. Nem tagadható azonban, hogy ebbe az irányba továbbfejleszthető lenne. Az alapítók megpróbálták elérni, hogy a közösséget olyan politikusok vezessék, akik a szorosabb integráció megteremtését is szorgalmazzák. Úgy gondolták, hogy az európaiakat így lehet békében összetartani, így lehet a haladást a kontinensen biztosítani, s a nacionalizmus és rasszizmus erőit fékezni egy olyan korszakban, amikor mindenki védelemre szorul, hiszen az emberek már képesek elpusztítani a földi életet. Az utódaik békében és prosperitásban élve, már vonakodtak attól, hogy a nemzeti szuverenitásból olyan mennyiséget engedjenek át a nemzetek feletti közös intézmények számára, hogy egy európai alkotmány és kormány létre tudjon jönni. Az Európai Közösség története így egy folyamatos feszültség története lett a nemzeti és a szélesebb kollektív érdekek között. Mindez konkrétan a Tanács, a Bizottság és a Parlament közötti viszonyban fejeződik ki. Ugyanakkor

a gazdasági közösség gyakorlati problémáinak a szervezése során tagadhatatlanul kifejlődött egy független európai jogrendszer, melyet a nemzetek feletti Bizottság és a Bíróság irányít. Az európai jog pedig az Európai Közösség nagy összetartó ereje. A nemzetállami és európai jogharmonizáció keretében ugyanis a nemzetállami érdekek mindjobban alárendelődnek a közös érdekeknek, s a közösségi együttműködés mind szorosabbá válik. Mindez az európai föderalisták régi célkitűzésének az „egység a sokféleségben” elv valóra válásának a biztató perspektíváját vetíti előre. Az Európai Közösségen belüli demokrácia nagy hiányossága azonban, hogy a Közösség továbbra is egy elitista uralkodó osztály terméke maradt, s nem tudta megnyerni az állampolgárokat az európai egység gondolatnak. Ugyanakkor nem tagadható, hogy az Európai Közösség a nacionalizmus rémtettei ellen jött létre, s védelmet nyújt a Nyugat-Európa balkanizálódása esetén kibontakozó modern kori barbarizmus ellen. Így az európai együttműködésének a szükségessége általánosan elfogadott tény.

Végül maga az euroatlanti integráció kérdése azt mutatja, hogy az államok közötti szövetségi politika első lépése, a védelmi unió megteremtése nagy területen aktívan folyik. Az európai integráció mozgatója így nem a védelmi unió, hanem a gazdasági és kereskedelmi unió megteremtése, a nemzetállami gazdaságok szétválasztása a politikától, és a nacionalizmus ellehetetlenítése. Az Európai Unió tagállamai között megvalósuló demokratikus jogállami nemzetközösség hatékony működése pedig alapfeltétele az atlanti-integrációnak, az Amerikával való együttműködésnek. Jean Monnet az atlanti integráció kapcsán azt gondolta, hogy míg az USA a függetlenségi harc során megteremtette az uniót, addig Európa továbbra is szuverén nemzetállamokból áll. Szerinte Európán csak a közös demokratikus intézmények létrehozásával lehet segíteni. Egyúttal arról álmódott, hogy ha létrejön a demokratikus Európai Unió és Amerikával szövetkezik az európaiak és az amerikaiak együtt a béke új erejét és perspektíváját fogják megteremteni.³⁴⁸ A demokratikus euroatlanti közösség pedig akkor fog megvalósulni, ha a közös demokratikus jogállami intézmények közös alapelvek alapján fognak működni a közös problémák megoldására és nyitottak maradnak a többi nép számára. Jean Monnet hisz abban, hogy a múlt szuverén nemzetállamai többé már nem jelentenek olyan keretet, amelyben a jelen problémái megoldhatók. Ugyanakkor úgy gondolja, hogy az Európai Közösség (Communauté) kétségtelenül egy új szakaszt jelent abban a folyamatban, mely során a jövő világának szervezési elvei és formái kialakulnak.³⁴⁹

A kelet-nyugati konfliktus befejeződésével 1989-ben megteremtődött a lehetőség az európai kontinens újraegyesítésére. Megnyílt az út a közös erővel évszázadok során kigondolt és meghonosított demokratikus jogállami, nemzetközi jogi és emberi jogi államszervező alapelvek egyre több országban és mind szélesebb körben való érvényesülése előtt. Az Európai Uniónak nagy szerepe van abban, hogy kialakuljon a biztonságon, jóléten és demokrácián alapuló közösségi struktúra Közép- és Kelet-Európában is. A történelmi fejlődés végső soron a demokratikus nemzetközi jogon és intézményeken alapuló világföderációról álmódó nyugat és közép-európai idealista gondolkodók évszázadok során

³⁴⁸ J. Monnet: *La Communauté Européenne et l'unité de l'Occident*. Lausanne, 1961.

³⁴⁹ J. Monnet: *Mémoires*. Fayard, Paris, 1976. 616-617.

kialakult nemzetközi jogi és jogállamszervező bölcsességét igazolja. Az általuk kigondolt jogállamszervező utak és demokratikus intézmények folytatható perspektívát jelentenek a jelenkor számára. Ezért fontos lenne az eszméiket újragondolni és a munkásságukat újraértékelni. Mindennek fényében pedig a folytatható utakat megtalálni.

Bibliográfia

- Acton, John Emerich Edward Dalberg Lord: Nacionalizmus. In: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. 1. Szerk.: Ludassy Mária, Atlantisz, Budapest, 1991. 120-153.
- Adenauer, Konrad: *Erinnerungen*. 1-4. Deutsche-Verlags Anstalt, Stuttgart, 1965-1983.
- Akehurst, Michael Barton: *A Modern Introduction to International Law*. Allen and Unwin, London, 1988.
- Albrecht-Carrié, René: *The Uunity of Europe. A Historical Survey*. Secker and Warburg, London, 1966.
- Althusius, Johannes: *Politica methodice digesta*. Ed.: C.J. Friedrich. Harward University Press, Cambridge (USA), 1932.
- The American Constitution*. Ed.: C. Herman Pritchett. McGraw-Hill, New York, 1959.
- Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso Edition, London, 1983.
- The Antifederalist. Writings by the Oppenents of the Constitution*. Ed.: H. J. Storing, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1985.
- Arendt, Hannah: *La crise de la culture*. Folio/Essais Gallimard, Paris, 1972.
- Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa, Budapest, 1992.
- Aisztotelész: *Politika*. Budapest, Gondolat, 1994.
- Aronson, Elliot: *A társas lény*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995.
- Arter, David: *The Politics of European Integration in the Twentieth Century*. Darthmouth, Aldershot, 1993.
- Auer Pál: *A Népek Szövetsége*. Jogtudományi Közlöny Könyvtára. 7. Franklin Társulat, Budapest, 1918.
- Auer Pál: *Briand Páneurópa Memoranduma és Magyarország érdekei*. A Páneurópa-Unió Magyarországi Szervezetének 1930. évi közgyűlésén elmondotta: dr. Auer Pál. A Páneurópa-Unió Magyarországi Szervezetének Kiadása, Budapest, 1930.
- Auer Pál: *Problèmes Danubiens*. Extrait de la Revue Mondiale, Paris, juin 1932.
- Auer Pál: *Le droit des peuples à l'autodétermination*. Extrait de la Revue Militaire Générale, Numéro d'octobre, Paris, 1963.
- Auer Pál: *Fél évszázad (Események, emberek)*, Occidental Press, Washington, 1971.
- Auer Pál: *Elkerülhető-e a harmadik világháború?* Griff kiadás, München, 1977.
- Augustinus, Aurelius (Szent Ágoston): *Isten városáról írt 22 könyve (De civitate Dei)*. Fordította Dr. Földvály Antal, Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Pécs, 1942.
- Aquinoi (Szent) Tamás (St. Thomas Aquinas): *On Politics and Ethics*. Ed.: P.E. Sigmund. New York — London, Norton, 1988.
- Az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya, 1787. In: Mitchell, Ralph: *Az Egyesült Államok Alkotmánya*. Szerk.: Hamza Gábor. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.121-137.

- Bakounine, Michel: *Fédéralisme, Socialisme et Antithéologisme*. In: Michel Bakounine: *Œuvres*. Paris, 1859.
- Bakounine, Michel: *Écrit contre Marx*. In: *Michel Bakounine et les conflicts dans l'Internationale, 1872*. Textes établis et annotés par Arthur Lehning. Archives Bakounine, publiées pour International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, 1. E. J. Brill, Leiden, 1965. 169-223.
- Michel Bakounine et l'Italie 1871-72*. Textes établis et annotés par Arthur Lehning. Archives Bakounine, publiées pour International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, 2. E. J. Brill, Leiden, 1961.
- Ball, Mary Margaret: *NATO and the European Union Movement*. Stevens, London, 1959.
- Balázs Éva, H.: *Hungary and the Habsburgs, 1765-1800. An Experiment in Enlightened Absolutism*. Central European University Press, Budapest, 1997.
- Barracough, Geoffry: *European Unity in Thought and Action*, Oxford, Basil Blackwell, 1963.
- Bayer József.: *A politikai legitimitás*. Napvilág Kiadó – Scientia Humana, Budapest, 1997.
- Bayer József.: *A politikai gondolkodás története*. Osiris, Budapest, 1998.
- Bellers, John: *Quaker, Economist and Social Reformer*. His writings reprinted with a memoir by A. R. Fry. Cassel and Company Ltd., London, 1935.
- Bentham, Jeremy: *An Introduction to the Principles of Moral and Legislation*. Eds. J.H. Burns and H. L. A. Hart. In: *The Collected Works of Jeremy Bentham*. Oxford University Press, Oxford, 1996.
- Bentham, Jeremy: *Grundsätze für ein künftiges Völkerrecht und einen dauernden Frieden (Principles of International Law) 1780*. Hrsg. O. Kraus, Halle, 1915.
- Bibó István: *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai*. In: *Bibó István összegyűjtött munkái*. 4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981-1985. 967-1207; Lásd még: In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1990. 4. 283-711
- Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. In: *Bibó István összegyűjtött munkái*, 1. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1982. 202-252.
- Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*, In: *Bibó István összegyűjtött munkái*, 1. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1982. 255-289.
- Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme. Történetfilozófiai és politikaelméleti vázlat*. In: *Bibó István Összegyűjtött Munkái*. 2. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1982. 560-637.
- Bibó emlékkönyv 1-2. Századvég, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest – Bern, 1983.
- Bibó István életművének aktualitása*. Konferencia a Friedrich Ebert Stiftung támogatásával. Szerk.: Dénes Iván Zoltán. Friedrich Ebert Alapítvány, Szeged, 1993.
- Bibó István (1911-1979): *Életút dokumentumokban*. Szerk.: Litván György, S. Varga Katalin. 1956-os Intézet — Osiris — Századvég, Budapest, 1995.
- Bieber, Roland — Jean-Paul Jacqué — Joseph H. H. Weiler (Eds.): *An Ever Closer Union. A Critical Analysis of the Draft Treaty Establishing the*

- European Union*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 1985.
- Blum, Léon: *Les Problèmes de la paix*. Stock, Paris, 1931.
- Blum, Léon: *L'échelle humaine*. Gallimard, Paris, 1945.
- Bodin, Jean: *Az államról*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.
- Bóka Éva: From National Toleration to National Liberation (Three Initiators of Cooperation in Central Europe). *East European Politics and Societies*, 13. 1999. no. 3, 435-474.
- Bóka Éva: Diplomatie à Constantinople et le siège de Vienne. Ambassade de Gabriel Guilleragues, 1679-1685. *Südost-Forschungen*, München, 51. 1992. 65-104.
- Bóka Éva: In Search of a Stereotype: "the Turkish Question". *Südost-Forschungen*, München, 54. 1995. 1-24.
- Bóka Éva: Crusader Traditions in the Seventeenth Century European Political Thought. *Südost-Forschungen*, München, 53. 1994. 39-59.
- Bóka Éva: *Az európai egység gondolat fejlődéstörténete*. Napvilág, Budapest, 2001.
- Bóka Éva: Jászi Oszkár gondolatai Európa egységéről. *Európai Szemle*, 2002. 1.
- Bóka Éva: Oszkár Jászi and the Challenge of the Idea of a Democratic Nation-State. *Ungarn Jahrbuch*, 25. Verlag Ungarisches Institut, München, 2001.
- Bóka Éva: István Bibó on the Democratic European Idea and the Corresponding State Organisational Principles. *Ungarn Jahrbuch*, 26. Verlag Ungarisches Institut, München, 2002.
- Bóka Éva: Út a nemzetekfelettséghez (Történelmi visszapillantás). *Európai Szemle*, 15. 2004. 2. 65-79.
- Bóka Éva: Út a nemzetekfelettséghez (Történelmi visszapillantás). (The way to supranationalism (A historical survey), Research Papers of the University of Pécs, 10. 2004. 7-30. (An extended version of the article published in the *Európai Szemle*.)
- Bóka Éva: The Democratic European Idea in Central Europe, 1849-1945. *Specimina Nova* (A Pécsi Tudományegyetem Történelmi Tanszékének Évkönyve) Pécs, 2005. 7-25.
- Bóka Éva: *Az európai egység gondolat fejlődéstörténete*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.
- Bóka Éva: *Az európai integráció. Elméletek történelmi perspektívában* (The European integration. Theories in a historical perspective). Corvina Kiadó, Budapest, 2008.
- Borsodi, Stephen: *The Tragedy of Central Europe*. Yale Concilium on International and Area Studies, New Haven. 1980.
- Borsodi, Stephen: *The New Central Europe*. Columbia University Press, New York, 1993. Magyarul: Borsodi István: *Az új Közép-Európa*. Savaria Press, Szombathely, 1998.
- Bódy, Paul: *Joseph Eötvös and the Modernisation of Hungary, 1840-1870*. American Philosophical Society, Philadelphia, 1972.
- Briand, Aristide: Mémoire sur l'organisation d'un régime d'Union fédérale européenne. In: Fleury, Antoine: *Le Plan Briand d'Union fédérale européenne*. Perspectives nationales et transnationales, avec documents. Actes du colloque

- international tenu à Genève du 19 au 21 septembre 1991. Lang, Bern, Berlin, Frankfurt/M., New York, Paris, Wien, 1998. 569-582; Lásd még: "Memorandum über die Organisation einer europäischen Bundesordnung", Paris, den 1. Mai 1930. In: *Europa, Dokumente zur Frage der europäischen Einigung*. Verlag Bonner Universitäts-Buchdruckerei, Bonn, 1953. 30-41.
- Brogan, Hugh: *The Penguin History of the United States of America*. Penguin Group, Longman, London, 1990.
- Brugmans, Henri (ed.): *Europe, Dream-Adventure-Reality*. Elsevier, Brussels, 1987.
- Brugmans, Henri: *L'idée Européenne, 1920-1970*. De Tempel, Bruges, 1970.
- Brugmans, Henri et Pierre Duclos: *Le fédéralisme contemporain*. Sythoff, Leyde, 1963.
- Burgess Michael: *Federalism and Federation in Western Europe*. Croom Helm, London, 1986.
- Burgess Michael (ed.): *Federalism and European Union: Political Ideas, Influences and Strategies in the European Community, 1972-1987*. Routledge, London, New York, 1989.
- Burgess, Michael — Alain G. Cagnon: *Comparative Federalism and Federation*. Harvester Wheatsheaf, Hertfordshire, 1993.
- Burgess Michael: *Federalism and European Union: the Building of Europe, 1950-2000*. Routledge, London and New York, 2000.
- Burke Edmund: *Töprengések a francia forradalomról*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1990.
- Burnett, Edmund Cody: *The Continental Congress*. Burnett, New York, 1941.
- Cassese, Antonio: *Self-Determination of Peoples. A Legal Reappraisal*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Charmatz, Richard: *Adolf Fischhof. Das Lebensbild eines österreichischen Politikers*. Stuttgart und Berlin, 1910.
- Chrimes, Stanley Bertram: *English Constitutional History*. Oxford University Press, London, 1967.
- Cloots, Anacharsis: *Écrits révolutionnaires*. Édition Champ Libre, Paris, 1979.
- Cobban, Alfred: *National Self-Determination*. Oxford University Press for the Royal Institut of International Affaires, Oxford, 1945.
- Cobban, Alfred: *The Nation State and National Self-Determination*. Collins Clear-Type Press, London, 1969.
- Colomer, Josep Maria (ed.): *Political Institutions in Europe*. Routledge, London, New York, 1996.
- Comenius, Johannes Amos: *Opera omnia*. 13. Ed. Josef Brambera, Stanislav Kralik. Academia, Pragae, 1974.
- Comenius, Johannes Amos: Angelus pacis. In: Comenius, Johannes Amos: *Opera omnia*. 13. Academia, Pragae, 1974.
- Comenius, Johannes Amos: *Panagersia*. Orphanotrophii, 1702.
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nicolaus: *Krise der Weltanschauung*. Paneuropa Verlag, Wien, 1923.
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nicolaus: *Paneuropa*. Paneuropa-Verlag, Wien-Leipzig, 1926.

- Coudenhove-Kalergi, Richard Nicolaus: *Europa erwacht!* Paneuropa-Verlag, Zürich-Wien-Leipzig, 1934.
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nicolaus: *Europa ohne Elend.* Paneuropa Verlag, Paris, Wien, Zürich, 1936.
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nicolaus: *Europe must unite.* Paneuropa Editions Ltd., Glarus (Switzerland), 1939.
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nicolaus: *Kommen die Vereinigten Staaten von Europa?* Paneuropa Verlag, Genève, 1938.
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nicolaus: *Totaler Staat — Totaler Mensch.* Paneuropa-Verlag, Wien, 1937. Magyarul: *Totális állam — totális ember.* Fordította Gáspár Zoltán, Századunk, 153. Budapest, 1938.
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nicolaus: *Stalin and Co.,* Paneuropa Verlag, Leipzig, 1931. Magyarul: *Sztálin és tsa. Totális állam, totális ember.* PVP Stúdió, Budapest, 1995.
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nicolaus: *Die europäische Nation.* Deutsche Verlag-Anstalt, Stuttgart, 1953.
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nicolaus: *Eine Idee erobert Europa. Meine Lebenserinnerungen.* Verlag K. Desch, Wien, München, Basel, 1958.
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nicolaus: *Die Wiedervereinigung Europas.* Herold, Wien, München, 1964.
- Crucé, Emeric: *Le nouveau Cynée.* Allen, Lane et Scotte, Philadelphie, 1909.
- Dante, Alighieri: Az egyeduralom. In: *Dante Alighieri összes művei.* Szerk.: Kardos Tibor. Magyar Helikon, Budapest, 1965. 401-449.
- Davis, Norman: *Europe. A History.* Oxford University Press, Oxford, 1966.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Szabadság és nemzet.* Gondolat, Budapest, 1993.
- Deuerlein, Ernst: *Föderalismus. Die historischen und philosophischen Grundlagen des föderativen Prinzips.* List Verlag, München, 1972.
- Delors, Jacques: *Le Nouveau Concert Européen.* Édition Odile Jacob, Paris, 1992.
- Deutsch, Karl Wolfgang: *The Analysis of International Relations.* Prentice Hall, New Jersey, 1968.
- Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada, 1789-1939.* História, 4. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994.
- Droz, Jacques: *L'Europe Central.* Payot, Paris, 1960.
- Druet, Joseph: *L'Abbé de Saint-Pierre, l'homme et l'œuvre.* Champion, Paris, 1912.
- Dubois, Pierre: *De Recuperatione Terra Sancte.* Par Ch. V. Langlois, Picard, Paris, 1891.
- Dumbauld, Edward: *The Bill of Rights, and What it Means Today.* University of Oklahoma Press, Oklahoma, U.S.A., 1957.
- Duna-völgyi barátságok és viták. Jászi Oszkár közép-európai dossziéja.* Szerk.: Litván György és Szarka László. Budapest, Gondolat, 1991.
- Duroselle, Jean Baptiste: *L'idée d'Europe dans l'histoire.* Paris, Denoël, 1965.
- Az Egyesült Államok alkotmánya. Történet, dokumentum, mutatók.* Szerk.: Ralph Mithell. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.
- Eötvös József.: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra 1-3. In: *Báró Eötvös József összes munkái,* 13-15. Kiadja Ráth M., Pest, 1902.

- Eötvös József.: A nemzetiségi kérdés. In: *Báró Eötvös József összes munkái*, 16. Révai Testvérek kiadása, Budapest, 1903.
- Eötvös József: *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich*. Verlag von M. Ráth, Pest, 1871.
- Eötvös József: Reform. In: *Báró Eötvös József összes munkái*. 11. Budapest, 1903. 87-326.
- Eötvös József: Kelet Népe és Pesti Hirlap. In: *Báró Eötvös József összes munkái*. 11. Budapest, 1902. 1-85.
- Eötvös József: *Magyarország különállása Németország egységének szempontjából*. Pest, 1861.
- Erasmus, Desiderius: *A béke panasza*. Fordította: Komor Ilona. Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, Budapest, 1948.
- Erasmus, Desiderius: *A keresztény fejedelem neveltetése*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992.
- Európa*. Rubicon, 1997. 5-6
- European Communities Encyclopedia*. European Publication Ltd., Brussels, 1996.
- Everett, Charles, W.: *Jeremy Bentham*. Weidenfeld and Nicolson, London, 1969.
- Fauré, Francois (éd.): *Les déclarations des droit de l'homme de 1789*. Paris, 1988.
- Faye, Jean-Pierre: *L'Europe une. Les philosophes et l'Europe*. Gallimard, Paris, 1992.
- Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért*. Minerva-Atlantisz, Budapest, 1990.
- Fichte, Johann Gottlieb: *Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters*. Verlag von F. Meiner, Hamburg, 1956.
- Fichte, Johann Gottlieb: *Der geschlossene Handelstaat*. Insel Verlag, Leipzig, 1920. Magyarul: Fichte, Johann Gottlieb: *A tökéletes állam*. Fordította Rózsahegy Zoltán, Phönix kiadás, Budapest, 1943.
- Fichte, Johann Gottlieb: *Fichtes Reden an die deutsche Nation*. Insel Verlag, Leipzig, 1909.
- Fleming, Denna Frank: *The Cold War and its Origins, 1917-1950*. 1-2. London, 1968.
- Fleury, Antoine: *Le Plan Briand d'Union fédérale européenne*. Perspectives nationales et transnationales, avec documents. Actes du colloque international tenu à Genève du 19 au 21 septembre 1991. Lang, Bern, Berlin, Frankfurt/M., New York, Paris, Wien, 1998.
- Foerster, Rolf Helmut: *Europa. Geschichte einer politischen Idee*. Nymphenburger Verlagsbuchhandlung, München, 1967.
- Foerster, Rolf Helmut (Hrsg.): *Die Idee Europa 1300-1946. Quellen zur Geschichte der politischen Einigung*. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1963.
- Forsyth, Murray Greensmith: *Unions of States*. Leicester University Press, Leicester; Holmes and Maier, New-York, 1981.
- Foucher, Michel: *Európa köztársaság*, Napvilág, Budapest, 1999.
- Freud Sigmund and Bullitt William Christian: *Thomas Woodrow Wilson. A psychological study*. London, 1967.
- Fried, Alfred H.: *Pan-Amerika*. Maritima Verlag, Berlin, 1910.

- Fröbel, Julius: *Theorie der Politik, als Ergebnis einer erneuerten Prüfung demokratischer Lehrmeinungen*. Wien, 1864.
- Funke, Manfred (Hrsg): *Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Aussenpolitik des Dritten Reiches*. Droste, Düsseldorf, 1976.
- Galántai József: *Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében*. Budapest, Korona, 1995.
- Gallagher Michael - Michael Laver - Peter Mair: *Representative Government in Western Europe*. McGraw-Hill, Inc. New York, 1992.
- Gaulle, Charles de: *Mémoires d'espoir*. Plon, Paris, 1970.
- Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Blackwell, Oxford, 1983.
- Gellner, Ernest: *Nationalism*. Weidenfeld and Nicolson, London, 1997.
- Gentz Friedrich von: Fragmente aus der neusten Geschichte des politischen Gleichgewichts. In: *Europa*. Neudruck der [2.] Auflage St Petersburg, 1806. Biblio, Osnabrück, 1967.
- Geremek, Bronislaw: *The Common Roots of Europe*. Polity Press, Cambridge, 1991.
- Geremek — Dahrendorf — Furet: *Wohin steuert Europa? Ein Streitgespräch*. Campus Verlag, Frankfurt-New York, 1992.
- Gollwitzer, Heinz: *Europabild und Europagedanke*. Ch. Beck, München, 1951.
- Gollwitzer, Heinz: *Geschichte des weltpolitischen Denkens*. Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen, 1972-1982.
- Griffiths, Richard T.: *Europe's First Constitution. The European Political Community, 1952-1954*. Federal Trust for Education and Research, London, 2000.
- Grotius, Hugo: *A háború és a béke jogáról*. Fordította: Haraszi Gy., Brósz R., Diósi Gy. 1-3. Akadémia Kiadó, Budapest, 1960.
- Hajnal István: *Az újkor története*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1936.
- Halecki, Oscar: *Európa milleniuma. 2000-Századvég*, Budapest, 1993.
- Halecki, Oscar: *The Limits and Divisions of European History*. Sheed and Ward, London, 1950.
- Hamilton, Alexander - John Jay - James Madison: *The Federalist or the New Constitution*. Dent, London and New York, 1965. Magyarul: *A föderalista. Értekezések az amerikai alkotmányról*. Európa, Budapest, 1998.
- Hantos Elemér: *L'Europe Central. Une nouvelle organisation économique*. Paris, 1932.
- Hantos Elemér: *Die Weltwirtschafts-Konferenz (Probleme und Ergebnisse)*. Schriften des Weltwirtschafts-Instituts, A. G. Gloeckner, Leipzig, 1928.
- Hantos, Elemér: *L'économie mondiale et la Société des Nations*. Marcel Giard, Paris, 1930.
- Hay, Denys: *Europe. The Emergence of an Idea*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 1957.
- Hayes, Carlton Joseph Huntley: *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. The Macmillan Company, New York, 1931.
- Hazard, Paul: *La pensée européenne au XVIIIe siècle*. Fayard, Paris, 1946.
- Hazard, Paul: *La crise de la conscience européenne, 1680-1715*. Fayard, Paris, 1961.

- Heater, Derek: *The Idea of European Unity*. Leicester University Press, Leicester, 1992.
- Heater, Derek: *National Self-Determination. Woodrow Wilson and his Legacy*. St. Martin's Press Inc., New York, 1994.
- Heater Derek: *World Citizenship and Government (Cosmopolitan Ideas in the History of Western Political Thought)*. Macmillan Press Ltd. London, 1996.
- Hercegh Géza (szerk.): *Nemzetközi jog*. (Egyetemi Tankönyv), Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1989.
- Herder, Johann Gottfried: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Darmstadt, 1966. Magyarul: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. (Válogatás a szerző Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit és a Briefe zur Beförderung der Humanität című műveiből), Válogatta, bevezette és jegyzetekkel ellátta Rathman J. Gondolat, Budapest, 1978.
- Hermans, Jules: *L'évolution de la pensée européenne d'Aristide Briand*. Impr. V. Idoux, Nancy, 1965.
- Hildebrandt, Horst (Hrsg): *Die deutschen Verfassungen des 19. und 20. Jahrhunderts*. F. Schöning, Paderborn, 1977.
- Hinsley, Francis Harry: *Power and the Pursuit of Peace*. Cambridge University Press, Cambridge, 1976.
- Hitiris, Theo: *Az európai unió gazdaságtana*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1995.
- Hodza, Milan: *Federation in Central Europe*. Jarrolds, London, 1942.
- Holmes, Martin (Ed.): *The Eurosceptical Reader*. Macmillan Press LTD. London, 1996.
- Hostiou, René: *Robert Schuman et l'Europe*. Cujas, Paris, 1969.
- Hunt, Lynn (ed.): *The French Revolution and Human Rights*, St. Martin Press, Boston, New York, 1966.
- Irinyi Károly: *Mitteleuropa tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1973.
- Italiaander, Rolf: *Richard N. Coudenhove-Kalergi. Begründer der Paneuropa-Bewegung*. Eurobuch-Verlag, A. Lutzer, Freudenstadt, 1969.
- Izické Hedri Gabriella – Palánkai Tibor (szerk.): *Európa ma és holnap*. Balassi Kiadó, Budapest, 1998.
- Janda Kenneth — Jeffrey M. Berry — Jerry Goldmann: *Az amerikai demokrácia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Grill, Budapest, 1912.
- Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok, Új Magyarország Részvénytársaság*, Budapest, 1918.
- Jászi Oszkár: *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Gondolat, Budapest, 1983.
- Jászi Oszkár válogatott levelei*. Szerk.: Litván György és Varga János. Budapest, Magvető, 1991.
- Jászi Oszkár: *Homage to Danubia*. Ed. György Litván, Rowman and Littlefield, Boston, 1995.

- Jászi Oszkár: *The United States of Europe. A Photocopy of Original Materials in the Columbia University Libraries, Butler Library.* Kézirat Litván György magángyűjteményéből.
- Joerges, Christian - Yves Mény — Joseph H. H. Weiler (Eds.): *What Kind of Constitution for What Kind of Polity. Responses to Joschka Fischer.* European University Institut, San Domenico, 2000.
- Kaiser, Simon — Johannes Strickler (Hrsg.): *Geschichte und Texte der Bundesverfassungen der schweizerischen Eidgenossenschaft von der helvetischen Staatsumwälzung bis zur Gegenwart.* Bern, 1901.
- Kann, Robert A.: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie.* Verlag Hermann Böhlau Nachf., Graz-Köln, 1964.
- Kann, Robert A.: *The Habsburg Empire (A Study in Integration and Disintegration).* F. A. Praeger, New York, 1957.
- Kann, Robert A.: *History of the Habsburg Empire, 1526-1918.* University of California Press, London, 1974.
- Kant, Immanuel.: *Az örök béke.* Fordította: Babits Mihály. Európa, Budapest, 1985.
- Kay, Sean: *NATO and the future of European security.* Rowman and Littlefield, Oxford, 1998.
- Kedourie, Elie: *Nationalism.* Hutchinson, London, 1960.
- Kemény Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története.* Gergely R. R.T., Budapest, 1947.
- Kemény Gábor (szerk.): *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Válogatás hét évszázad írásából.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1962.
- Kende Tamás (szerk.): *Európai közjog és politika.* Századvég, Budapest, 1995.
- Kennedy, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Keynes, John Maynard: *The Economic Consequences of the Peace.* Macmillan and Co. Limited, London, 1920. Magyarul: *A békeszerződés gazdasági következményei.* Európa. Budapest, 1991.
- Kirk, Grayson - Nils H. Wessell (eds.): *The Soviet Threat: Myths and Realities.* Academy of Political Science, New York, 1978.
- Kohn, Hans: *Nationalism: its Meaning and History.* Van Nostrand, New York, 1971.
- Kosáry Domokos.: *Az európai kis államok fejlődési típusai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás, 1711-1867.* Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Kossuth Lajos: *Le projet de Kossuth concernant la question des nationalités, 1851.* In: *Extrait de la Revue d'Histoire Comparée,* Paris, Nouvelle Série, 1. 1948.
- Kossuth Lajos: *L'Europe, l'Autriche et la Hongrie.* Fr. V. Meenen Comp., Bruxelles, 1859.
- Kovács Péter.: *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem.* Osiris, Budapest, 1996.
- Kövics Emma.: *Az Európai egység kérdése és Németország, 1919-1933.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Kukorelli István.: *Alkotmánytan.* Osiris, Budapest, 1997.

- Kühl, Joachim: *Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa*. R. Oldenburg, München, 1958.
- Lafeber, Walter: *America, Russia and the Cold War 1945-1980*. J. Wiley and Sons, New York, 1980.
- Lammasch, Heinrich: *Der Völkerbund zur Bewahrung des Friedens*. Verlag W. Trösch, Olten, 1918.
- Lauterpacht, Hersch: *International Law and Human Rights*. Stevens & Sons Limited, London, 1950.
- Lendvai, L.Ferenc: *Közép-Európa-koncepciók*. Áron Kiadó, Budapest, 1997.
- Lendvai L. Ferenc — Nyíri Kristóf: *A filozófia rövid története*. Áron-Kossuth Kiadó, Budapest, 1995.
- Lenin, Vlagyimir Iljics Uljanov: *A nemzetek önrendelkezési jogáról*. Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1945.
- Lenin Vlagyimir Iljics Uljanov: *Az államról*. Lenin Összes Művei. 39. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980.
- Lindberg, Leon N. – Stuart A. Scheingold: *Europe's Would-Be Polity. Patterns of Change in the European Community*. Prentice-Hall International, Inc., London, 1970.
- Link Arthur Stanley (ed.): *Woodrow Wilson and the Revolutionary World 1913-21*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, North Carolina, 1982.
- Lipgens, Walter: *Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940-1945*. R. Oldenbourg Verlag, München, 1968.
- Lipgens, Walter – Wilfried Loth: *Documents on the History of European Integration*. 4. (1945-1950). W. de Gryter, Berlin — New York, 1991.
- List, Friedrich: *Eine Auswahl aus seinem Schriften*. Reimar Hobbing, Berlin, 1901.
- List, Friedrich: *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere*. Fordította: Horn J., Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 1940.
- Litván György (szerk.): *Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Gondolat, Budapest, 1986.
- Locke, John: *Értekezés a polgári kormányzatról*. Fordította: Endreffy Z. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.
- Locke, John: *Levél a vallási türelemről*. Fordította Halasi-Nagy J. Akadémia Kiadó, Budapest, 1973.
- Long, David — Peter Wilson (eds.): *Thinkers of the Twenty Years' Crisis. Inter-War Idealism Reasserted*. Clarendon Press, Oxford, 1995.
- Macartney, C. A.: *National States and National Minorities*. Oxford University Press, London, 1934.
- Madison, James: *The Debates in the Federal Convention of 1787 which Framed the Constitution of the United States of America. Reported by J. Madison*. Eds.: Hunt, G. and J. Brown Scott, Publications of the Carnegie Endowment for International Peace. Division of International Law, International Edition, New York, 1920.
- Mann, Thomas: *Európa vigyázz!* Gondolat, Budapest, 1957.
- Masaryk, Thomas Garrigue: *The New Europe (the Slav Standpoint)*. Lewisburg [Pa.]: Bucknell University Press, London, 1918. Magyarul: *Az új Európa. A szláv álláspont*. Kosice, 1923.

- Mayer, Arno J.: *Wilson vs. Lenin. The Political Origins of the New Diplomacy (1917-18)*. H. Fertig, New York, 1964.
- Mazzini, Giuseppe: *On the Unity of Italy*. In: Kohn, Hans: *Nationalism: its Meaning and History*, Van Nostrand, New York, 1971.
- Mazzini, Giuseppe: *The Duties of Man and Other Essays*. Ed.: Thomas Jones. J. M. Dent & Sons LTD, London — E. P. Dutton & Co., New York, 1912.
- Mendras, Henri: *L'Europe des Européens*. Folio-Actuel, Paris, 1997.
- Meulen, Jacob ter — Johan Huizinga - G. Berlage: *Bibliography of the Peace Movement Before 1899*. M. Nijhoff, The Hague, 1936.
- Meulen, Jacob ter: *Der Gedanke der Internationaler Organization in seiner Entwicklung 1300-1800*. M. Nijhoff, Den Haag, 1917.
- Meyer, H. C.: *Mitteleuropa in the German Thought and Action, 1915-1945*. La Haye, 1955.
- Michalka, Wolfgang: *Nationalsozialistische Aussenpolitik*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1978.
- Mill, John Stuart: *A szabadságról*. Magyar Helikon, Budapest, 1980.
- Mitchell, Ralph: *Az Egyesült Államok Alkotmánya*. Szerk.: Hamza Gábor. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.
- Mitrany, David: *The Functional Theory of Politics*. London School of Economics & Political Science, M. Robertson, London, 1975.
- Mitrany, David: *A Working Peace System*, Published by National Peace Council, London, 1945.
- Mommsen, Hans: *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat*. Europa Verlag, Wien, 1964.
- Monnet, Jean: *Mémoires*. Fayard, Paris, 1976.
- Monnet, Jean: *La Communauté Européenne et l'unité de l'Occident*. Publications du Centre de Recherches Européennes, Lausanne, 1961.
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de: *A törvények szelleméről*. Fordította: Csécsy Imre és Sebestyén Pál. 1-2. Akadémia Kiadó, Budapest, 1962.
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de: *Réflexions sur la Monarchie Universelle en Europe*. Œuvres complètes de Montesquieu, 3. Paris, 1955. Magyarul: *Európa egységéről. (A törvények szelleméről és a Perzsa levelek válogatott részei)*. Budapest, Phönix kiadás, 1943.
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de: *A rómaiak nagysága és hanyatlása*. Fordította Szávai János, Helikon-Európa, Budapest, 1975.
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de: *Pensées choisies de Montesquieu tirées du Common-Place Book de Thomas Jefferson*. Ed.: G. Chinard, Paris, 1925.
- Moussis, Nicolas: *Handbook of European Union*. European Study Service, Rixensart, 1995.
- Naumann, Friedrich: *Középeurópa*. Fordította: Kircz Andorné, Politzer Zs. és fia kiadása, Budapest, 1916.
- Navraicsics Tibor: *Európai belpolitika*. Korona Kiadó, Budapest, 1998.
- Németh István: *Európa-tervek*. Eötvös Kiadó, Budapest, 2001.

- Nelsen, Brent F. — Alexander C-G. Stubb: *The European Union. Readings on the Theory and Practice of European Integration*. L. Rienner Publishers, Inc., Boulder, Colorado, 1994.
- Neulen, Hans Werner: *Europa und das 3. Reich. Einigungsbestrebungen im deutschen Machtbereich 1939-1945*. Universitas Verlag, München, 1987.
- Niederhauser Emil.: *Nemzetek születése Kelet-Európában*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1976.
- Nugent, Neill: *The government and politics of the European Union*. The Macmillan Press LTD, London, 1994.
- Nurdin, Jean: *L'idée d'Europe dans la pensée allemande à l'époque Bismarckienne*. Lang, Bern, Francfort, Las Vegas, 1980.
- Nussbaum, Arthur: *A Concise History of the Law of Nations*. The Macmillan Company, New York, 1954.
- O'Neill, Michael: *The Politics of European Integration. A Reader*. Routledge, London and New York, 1996.
- Ormos Mária: *Mussolini*, Kossuth, Budapest, 1987.
- Ormos Mária: *Adolf Hitler*, Budapest, 1993.
- Ormos Mária: *Nácizmus, fasizmus*. Magvető, Budapest, 1987.
- Ormos Mária — Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814-1945*. Osiris, Budapest, 1998.
- :Ortega y Gasset José: *A tömegek lázadása*. Fordította: Puskás L., Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938. Újabb kiadása: Pont Könyvkereskedés, Budapest, 1995.
- Ortega y Gasset José: *Europäische Kultur und Europäische Völker*. Deutsche Verlags Anstalt, Stuttgart, 1954.
- Paine, Thomas: *Az ember jogai*. Budapest, 1998.
- Pajkossy Gábor: *Kossuth Lajos. (Kossuth Lajos műveiből)*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999.
- Palacky, Frantisek: *Österreichs Staatsidee*. Geyer, Wien, 1974.
- Penn, William: *An Essay Towards the Present and Future Peace in Europe by the Establishment of a European Dyet, Parliament or Estates*. Nachdr. Pref. by H. Waldern, (United Nations Library: Series F: Sources on the History of International Organisation; 1) G. Olms, Hildesheim, Zürich, New York, 1983.;
- Pegg, Carl Hamilton: *Evolution of the European Idea, 1914-1932*. The University of North Carolina Press, London, 1983.
- Perkins, Merle L.: *The Moral and Political Philosophy of the Abbé de Saint-Pierre*. Minard, Paris, 1959.
- Pinder, John: *European Community. The Building of a Union*. Oxford University Press, Oxford, 1991.
- Plaschka, Richard George (Hrsg.): *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1995.
- Podiebrad, G.: *Tractatus pacis toti christianitati fiendae* In: *The Universal Peace Organization of King George of Bohemia. A Fifteenth Century Plan for World Peace, 1462-1464*. Ed. V. Vanacek, Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences, Prague, 1964. 71-82.

- Pritz Pál: Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban. In: *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997. 159-235.
- Pritz Pál: *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Osiris, Budapest, 1999.
- Proudhon, Pierre-Joseph: Du principe fédératif. In: *Œuvres complètes de P.-J. Proudhon*. Paris, 1959. Magyarul: Pierre Joseph Proudhon: A föderáció alapelvéről. (Részlet) In: *Anarchizmus*. Szerk: Gyurgyák János, Századvég Kiadó, Budapest, 1991. 45-59.
- Le Baron de Pufendorf: *Le droit de la nature et des gens*. Chez P. De Coup, Amsterdam, 1712.
- Raumer, Kurt von: *Ewiger Friede. Friedensrufe und Friedenspläne seit der Renaissance*. Alber, Freiburg, 1953.
- Réau, Élisabeth du: *L'Idée d'Europe au XXe siècle*. Edition Complexe, Bruxelles, 1996.
- Redlich, Josef: *Das Österreichische Staats- und Reichsproblem*. Der Neue Geist Verlag, Leipzig, 1920.
- Renan, Ernest: *Qu'est-ce qu'une nation?* Helleu, Paris, 1934.
- Renner, Karl: *Der Kampf der Österreichischen Nationen um den Staat*. F. Deuticke, Leipzig und Wien, 1902.
- Renner, Karl: *Oesterreichs Erneuerung (Politisch-programmatische Aufsätze)*. 1. Verlag der Wiener Volksbuchhandlung, Ignaz Brand & Co. Wien, 1916.
- Renner, Karl: *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen*. F. Deuticke, Leipzig und Wien, 1918.
- Renner, Karl: *Die Nation: Mythos und Wirklichkeit*. Hrsg. J. Hannak, Europa Verlag, Wien, 1964
- Richter, Melvin (ed.): *The Political Theory of Montesquieu*. London, 1997.
- Riedl, R. - K v. Loesch - H. Gerber: *Das Europaproblem*. E. Runge Verlag, Berlin, 1927.
- Roberts, Martin: *Európa története 1789-1914. Az ipari forradalom és a liberalizmus kora*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1992.
- Roberts, Martin: *Európa története 1900-1973. Az új barbárság kora?* Akadémia Kiadó, Budapest, 1992.
- Romsics Ignác (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században*. Teleki L. Alapítvány, Budapest, 1997.
- Romsics, Ignác: *Nemzet, nemzetiség, állam*. Napvilág, Budapest, 1998.
- Rosamond, Ben: *Theories of European Integration*. St. Martin's Press Inc., New York, 2000.
- Rose Richard: *What is Europe?: a Dynamic Perspective*. Harper Collins College Publ., New York, 1996.
- Rougemont, Denis de: *The Meaning of Europe*. Printed in Great Britain by Tinling and Company Ltd., London, 1963.
- Rougemont, Denis de: *Vingt-huit siècles d'Europe: La conscience européenne à travers les textes d'Hésiode à nos jours*. Payot, Paris, 1961.
- Rougemont, Denis de: *Die Schweiz Modell Europas. Der schweizerische Bund als Vorbild für eine europäische Föderation*. Verlag F. Molden, Wien-München, 1965.

- Rousseau, Jean-Jacques: *Társadalmi Szerződés*. Phönix-Oravetz kiadás, Budapest, 1947; Újabb kiadás: Rousseau, Jean-Jacques: A társadalmi szerződésről. In: *Értekezések és filozófiai levelek*, Fordította Kis János, Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta Ludassy Mária. Magyar Helikon, Budapest, 1978. 463-619.
- Rousseau, Jean-Jacques: *Extrait du projet de paix perpétuelle de Monsieur l'Abbé de Saint-Pierre*. Amsterdam, 1756.
- Rousseau, Jean-Jacques: *Projet de paix perpétuelle (1756) and Jugement sur la paix perpétuelle (1756)*. In: J-P. Faye: *L'Europe une*. Gallimard, 1992. 115-159.
- Roussel, Eric: *Jean Monnet*. Fayard, Paris, 1996.
- Said, Edward W.: *Culture and Imperialism*. Knopf, London, New York, 1993.
- Saint-Pierre, Charles-Irenée Castel abbé de: *Abrégé du projet du paix perpétuelle*. Jean Daniel Beman, Rotterdam, 1729; Magyarul: *Az örökbéke-tervezet rövid foglalata*. Fordította: Cseke Gál Anna, Előszóval és jegyzetekkel ellátta Nagy G. Téka sorozat. Kritérion Könyvkiadó, Bukarest 1979.
- Saint-Simon, Claude-Henri de: *De la réorganisation de la société européenne ou de la nécessité et des moyens de rassembler les peuples de l'Europe en un seul corps politique en conservant à chacun son indépendance nationale*. In: *La pensée politique de Saint-Simon*. Textes par G. Ionescu, Édition Aubier Montaigne, Paris, 1979. Magyarul: Saint-Simon — Augustin Thierry: *Az európai társadalom újjászervezéséről*. In: Szénási Éva (szerk.): *Elméletek az európai egységről*. L'Harmattan, Budapest, 2002. 113-134.
- Samuel, Lania: *Fundamental Social Rights. Case Law of the European Social Charter*. Council of Europe, Strasbourg, 1997.
- Sattler, Rolf Joachim: *Europa. Geschichte und Aktualität des Begriffes*. A. Limbach Verlag, Braunschweig, 1970.
- Schlochauer, Hans Jürgen: *Die Idee des ewigen Friedens (Ein Ueberblick über Entwicklung und Gestaltung des Friedenssicherungsgedankens auf der Grundlage einer Quellenauswahl)*. L. Röhrscheid Verlag, Bonn, 1953.
- Schöpflin, George — Nancy Wood (eds.): *In Search of Central Europe*. Polity Press, Cambridge, 1989.
- Seton-Watson, Hugh and Christopher: *What is Europe? Where is Europe? From Mistique to Politique*. In: *In Search of Central Europe*. Eds. G. Schöpflin and N. Wood, Oxford University Press, Oxford, 1989.
- Seton-Watson, Hugh: *The Making of a New Europe*. London, 1981.
- Seton-Watson, Hugh: *Nations and States*. London, 1977.
- Sforza, Carlo: *Europäische Diktaturen*. S. Fischer Verlag, Berlin, 1932.
- Sièyes, Emmanuel Joseph: *Qu'est que le Tiers État?* Droz, Genève, 1970.
- Smith, Anthony D. *Nationalist Movement in the Twentieth Century*. Oxford University Press, Oxford, 1979.
- Smith, Anthony D.: *Theories of Nationalism*. Holmes and Meier, New York, 1983.
- Spaak, Paul-Henri: *Combats inachevés*. 1. *De l'indépendance à l'alliance*. 2. *De l'espoir aux déceptions*. Librairie Arthème Fayard, Paris, 1969.
- Spaak, Paul-Henri: *The continuing Battle. Mémoires of a European 1936-1966*. Wiedenfeld and Nicolson Ltd., London, 1971.
- Spinelli, Altiero: *The European Adventure. Tasks for the Enlarged Community*. Charles Knight & Co. LTD, London, 1972.

- Spinelli, Altiero: *Towards the European Union*. Sixth Jean Monnet Lecture, Florence, 13 June 1983. European University Institute, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 1983.
- Spira György: *Kossuth és alkotmányterve*. Debrecen, 1989.
- Steiner, Josephine: *EGK-JOG. Az Európai Gazdasági Közösség jogrendszere*. Babits-Magyar Amerikai Kiadó Rt., Szekszárd, 1990.
- Sully, Maximilien de Béthune, duc de: *Mémoires des Sages et Royales Oeconomies d'Etat*. 2. Paris, 1857. 418-441; Lásd még: Sully: Le projet politique (1610, 1662). In: J. P. Faye: *L'Europe une*. Gallimard, Paris, 1992. 71-93; Magyarul: Sully: A politikai terv. In: Szénási Éva (szerk.): *Elméletek az európai egységről*. L'Harmattan, Budapest, 2002. 71-83.
- Suárez, Francisco.: *Ausgewählte Texte zum Völkerrecht*. Lateinischer Text nebst deutscher Übersetzung. Klassiker des Völkerrechts. 4. Hrsg. Josef de Vries, J. C. B. Mohr, Tübingen, 1965.
- Székely Gábor: *Béke és háború. A nemzetközi békeszervezetek története*. Napvilág, Budapest, 1998.
- Szénási Éva (szerk.): *Elméletek az európai egységről*. L'Harmattan, Budapest, 2002.
- Szücs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, 1983.
- Tapié, Viktor Lucien: *Monarchie et peuples du Danube*. Fayard, Paris, 1969.
- Tarkey, H. (ed.): *The Challenge of Human Rights Education*. Cassel, London, 1991.
- Taylor, Peter J.: *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*. Oxford University Press, Oxford, New York, 1971.
- Taylor, Peter J.: *The Habsburg Monarchy, 1809-1918*. H. Hamilton, London, 1955.
- Tocqueville, Alexis de: *De la démocratie en Amérique*. Folio-Histoire Gallimard, Paris, 1961.
- Tocqueville, Alexis de: *A demokrácia Amerikában*. 1-4. Fordította Fábrián G., Magyar Királyi Egyetem, Buda, 1841-1843; Újabb kiadás: Tocqueville, Alexis de: *A demokrácia Amerikában*. Válogatás. Gondolat, Budapest, 1983.
- Tschizewskij, Dmitrij - Dieter Groh (Hrsg.): *Europa und Russland*. Texte zum Problem des Westeuropäischen und Russischen Selbstverständnisses. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1959.
- Ulam, Adam Bruno: *Expansion & Coexistence. The History of the Soviet Foreign Policy 1917-1967*. London, Secker & Warburg, 1968.
- Urwin, Derek W.: *A közös Európa. Az európai integráció 1945-től napjainkig*. Szerk.: Palánkai Tibor, Corvina, Budapest, 2000.
- Várdy, S. P.: *Baron Joseph Eötvös. The Political Profile of a Liberal Hungarian Thinker and Statesman*. Indiana University, 1966.
- M. de Vattel: *Le Droit des Gens*. Chez E. v. Harrevelt, Amsterdam, 1775.
- Vitoria, Francisco de: De Indis, recenter inventis et de jure belli hispanorum in Barbaros. In: *Relectiones*. J. C. Mohr, Tübingen, 1952.
- Voltaire, Francois-Marie Arouet: *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*. Edition Sociales, Paris, 1962.
- Voyenne, Bernard: *Histoire de l'idée fédéraliste*. 1-3. Presses d'Europe, Paris, 1973.

- Voyenne, Bernard: *Petite histoire de l'idée européenne*. Campagne Européenne de la Jeunesse, Paris, 1952.
- Voyenne, Bernard: *Histoire de l'idée européenne*. Petite Bibliothèque Payot, Paris, 1964.
- Waller, Bruce: *Bismarck*. Historical Association Studies, Blackwell, Oxford, 1985.
- Walters, Francis Paul: *A History of the League of Nations*. Oxford University Press, Oxford, 1952.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 2/1. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992.*
- Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.
- Weidenfeld Werner - Wolfgang Wessels: *Európa A-tól Z-ig. A magyar változat szerkesztői: Czuczai J. és Ficzer L., ELTE Állam és Jogtudományi Kar, 1998.*
- Weiler, Joseph H. H.: *The Constitution of Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- Wheare, Kenneth Clinton: *Modern Constitutions*. Oxford University Press, Oxford, 1966.
- Wierer, Rudolf: *Der Föderalismus im Donauraum*. Hermann Boelaus Nachf., Graz-Köln, 1960.
- Wilson, Thomas Woodrow: *Constitutional government in the United States*. Columbia University Press, New York, 1911.
- Wilson, Thomas Woodrow: *Constitution of the League of Nations: Report Read at the Plenary Session of the Interallied Peace Conference. Paris, February 14, 1919*. World Peace Foundation, Boston, 1919.
- Wilson, Thomas Woodrow: *The State. Elements of the Historical and Practical Politics*. Heath, London, 1919.
- Wilson, Thomas Woodrow: *The Public Papers of Woodrow Wilson*. Eds. R. Stannard Baker and W. E. Dodd, Harper and Brothers, New York, London, 1925-1927. 1-6. (In: 3-4. The new democracy: presidential messages, addresses and papers (1913-17); 5-6. War and peace: presidential messages (1917-1924).
- M. De Wolff: *Principes du Droit de la Nature et des Gens*. Chez M. M. Rey, Amsterdam, 1758.

Dokumentumkiadványok

- Alapvető tények az Egyesült Nemzetekről*. Kiadja a Tájékoztatási Főosztály együttműködésben a Magyar ENSZ Társasággal, Budapest, 1991.
- The American Constitution*. Ed.: C. Herman Pritchett, McCraw-Hill, New York, 1959.
- Blaustein, A. P. — J. A Sigler: *Constitutions that Made History*. Paragon House Publishers, New York, 1988.
- The Basic Documents on Human Rights*. Ed.: Ian Brownlie, Clarendon Press, Oxford, 1971.
- Az emberi jogok dokumentumokban*. Összeállította Kovács István és Szabó István, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976.

- Emberi Jogok. Nemzetközi okmányok gyűjteménye.* Egyesült Nemzetek, New York, Emberi Jogok Központja, Genf, 1988. A "Nemzetközi Okmányok Gyűjteményének" magyar változata az Egyesült Nemzetek Emberi Jogi Központja, Kanada budapesti Nagykövetsége és az Emberi Jogok Magyar Központja (MTA Állam és Jogtudományi Intézete) együttműködése alapján készült. A kiadvány magyar fordítása az Emberi Jogok Magyar Központjában történt. A magyar kiadás felelős szerkesztője Mavi Viktor. Emberi Jogok Magyar Központja, Budapest, 1992.
- Az emberi jogok nemzetközi törvénye.* Kiadta a Magyar ENSZ Társaság, Budapest, 1988.
- Az Európa Tanács Emberi Jogi Dokumentumai.* Szerk.: Mavi V., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1996.
- Az Európa Tanács válogatott egyezményei.* Szerk.: Masenkó - Mavi Viktor. Conseil de l'Europe — Osiris, Budapest-Strasbourg, 1999.
- Europa. Dokumente zur Frage der Europäischen Einigung.* Verlag Bonner Universitäts-Buchdruckerei, Bonn, 1953.
- Az európai integráció alapszerződésai (Róma, Maastricht, Amszterdam).* Szerk.: Fazekas Judit. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 2000.
- European Commission of Human Rights, Documents and Decisions, 1955-1956-1957.* M. Nijhoff, The Hague, 1959.
- European Movement and the Council of Europe.* London, New York, Melbourne, Sydney, Cape Town, Published on behalf of the European Movement by Hutchinson & Co. Ltd..1949.
- Grenville, John Ashley Soames: *The Major International Treaties, 1914-1973.* Methuen, London, 1974.
- G. Harryvan and J. van der Harst (eds.): *Documents on European Union.* St. Martin's Press, Cambridge, Macmillan, New York, 1997.
- Kemény Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867-1892.* 1. Tankönyvkiadó, Budapest, 1952.
- The Maastricht Treaty.* Office for Official Publications of the European Communities, Luxemburg, 1992.
- Nemzetközi jogi szerződések és dokumentumok.* (NSZD). Összeállította: Dunay P., Kardos G., Kende T., Nagy B., szerk. Nagy Boldizsár. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.
- Nemzetközi szerződések 1918-1945. (A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései).* Válogatta és a jegyzeteket írta: Halmosy Dénes. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- Nemzetközi szerződések gyűjteménye 1945-1958.* Szerk.: Halmosy Dénes, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1958.
- Nyugat-Európa alkotmányai.* Szerk.: Kovács István. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Nyugat-Európa legújabb alkotmányai.* Szerk.: Kovács I. és Tóth K. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Recueil des Constitutions Européennes.* Brylant, Bruxelles, 1994.

Simmonds, K. R. (ed.): *Sweet & Maxwell's European Community Treaties*. Eds.: Sweet & Maxwell's Legal Editorial Staff. Sweet & Maxwell's Ltd., London, 1975.

Single European Act. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 1986.

Sources and Documents Illustrating the American Revolution, 1764-1788, and the Formation of the Federal Constitution. S. E. Morison (ed.) Oxford University Press, London, 1970.

Treaty on European Union. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 1992.